

МИРКАРИМ ОСИМ

ЗУЛМАТ ИЧРА НУР

ЕШЛИК АИЕМИНИНГ ИЛК БАҲОРИ

Алишер чўккалаб олиб хонтахта устидаги каттакон бир китобни варақлаб, сурат кўриб ўтирар эди. Ов ва жанг манзаралари уни шу қадар қизиқтирган, хаёлини шу қадар ўғирлаган эдики, отаси келиб эшик олдида кавуш ечаётганини ҳам пайқамади. Кичкина Баҳодир деб ном чиқарган Ғиёсиддин энди тўрт ёшга кирган ўғли Алишерга кулимсираб қараб турди. «Шул ёшдин китобга муҳаббат қўйса, улғайгач, албатта китобни илкидан айирмай ўзи била асраб юргай», деб ўйлади ота ширингина, дўмбоқ ўғлидан кўзини узолмай.

— Ҳа, бул ерга ёшуруниб олиб не қиладур, десам, китоб кўраётган экаллар-да, — деди Ғиёсиддин пичинг аралаш меҳр билан.

Отаси бу гапни секингина, кулиб туриб айтган бўлсада, Алишер шўхлик қилиб катталардан дашном эшитишдан кўрққан боладек олазарак бўлиб:

— Дада, мана бул суратни кўринг, — деди. Унинг хиёл қийиқ кўзлари мўлтирар эди. — Мана бул черик шотидан чиқаётиб қулаб тушмоқда, кўрғон устинда турганлар ўқ отиб қулатгон чиқарлар. Мана буниси пастдин туриб, қалъа устидагиларга ўқ узмоқда.

Отаси ўғлининг гапни тасдиқлагандек, бош иргитиб, унинг қўлидан китобни аста олди-ю, токчага, бошқа китоблар ёнига қўйди.

— Бул китобнинг ўрни токчада, — деди у ясама жиддийлик билан, — аммо сиз китоб кўрмоққа ёшлик қилурсиз, йиртиб қўйсангиз яхши бўлмас. Ани икки қўй баҳосига сотиб олгонмен.

— Мен китобни йиртмаймен, авайлаб кўрамен.

— Ақлли боласан-да. Тентак болаларгина илкларига

тушган китобларни пора-пора қиладурлар. Катта бўлгонингда сенга ажойиб китоблар сотуб олғаймен. Ҳозирча... мана буни ўйнаб юр, — Ғиёсиддин кулиб, чўнтагидан «сопол кўчқор» чиқариб берди. Бола бу галати ўйинчоқни кўргач, кўзлари ўйнаб кетди. — Қара ўғлим, анинг мугизлари қайрилгон, сузиб олмоққа ҳозирланиб турадур.

— Менга беринг, — деб бола сакраб ўйинчоқни унинг қўлидан тортиб олди, — ани Ҳусайннинг кўчқори бирла уриштиргаймен.

Ғиёсиддин девонхонадан келиб, дам олгандан сўнг баъзан қўлига китоб олиб мутолаа қилар, шундай кезлар Алишер ёнига келиб ўтириб олар ва овоз чиқариб ўқишини сўрар эди. Отаси эса: «Яхшиси, ҳикоя айтиб берай», деб китобни йиғиштириб қўяр ва қизиқ бир эртақни айтиб беради.

Алишернинг тогалари: Мирсайид — «Кобуллий» ва Муҳаммад Али — «Ғарибий» ўқимшилли йигитлар бўлиб, форсий ва туркий тилда шеър ёзар эдилар. Улар поччалари Ғиёсиддинни келганларида илмий, адабий мавзуларда қизгин баҳс бошланар ва баъзи кунлари суҳбат газалхонлик билан тугар эди. Алишер худди катталардек тогалари ёнида ўтириб, уларнинг гапларига қулоқ солар, шеър тинглар эди. Гарчи, у китобий сўзлар ва мажозий шеърларга яхши тушунмаса ҳам, газалларнинг оҳанги, мусиқийсидан завқланарди.

Катта тоғаси Мирсайид жиддий, камгап, сипо одам эди, кичиги Муҳаммад Али эса хушчақчақ, гапдон йигит бўлиб, тор ва танбурни яхши чалар, ўз суҳбати билан мажлисга жон киргизар эди. Бир кун у яқиндагина ёзган бир газалини ўқиб бераётганида жияни Алишернинг диққат билан қулоқ солаётганини кўриб, ҳайратда қолади.

— Невчун ажабланурсиз? — дейди Ғиёсиддин шоир қайнисига. — Алишер кўча-кўйда болалар била ўйнаб юриб, тожик тилин ўрганиб олгон, опаси форсий, туркий газалларни ўқигонда қулоқ бериб ўтирадур ва баъзи матлаъларни ёддан ўқиб берадур. — У ўзининг ўткир кўзларини тоғасига тикиб ўтирган Алишерга юзланиб деди: — Қани, ўғлим, шоир Қосим Анвор не дебдур?

Алишер кўнғирокдек овози билан дона-дона қилиб шу матлаъни ўқиди:

Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чок,
Бо давлати гами ту фикри жаҳон чи бок?

(Биз бепарво ошиқлармиз, йиртиқ чопон, ўт нафас,
Жаҳон гами севинг гамингга арзимас.)

Муҳаммад Али кўзларини катта очиб жиянининг шеър ўқишига қулоқ солиб турди-да, кейин кулиб юборди.

— Офарин, кичкина дарвеш,— деди у жиянининг орқасига қоқиб қўйиб.— Бепарво, ринд ошиқларданмиз дегин. Ўт нафас бўлсанг доғи, йиртиқ чопон бўлма.

— Қосим Анворнинг шеърлари мағзини бола эрмас, катталар ҳам чақа билмайдурлар, аммо улуг шоирнинг оташин нафасидин бул гўдак боланинг юрагига бир алаанга тушибдир,— деди Мирсайид.— Илоё, ёмон кўздин асрасин.

Сўз айланиб шоир Анвор устига келиб тўхтади.

— Мавлоно Қосим Анвор асли озарбайжонлик эрурлар,— деди Мирсайид.— Сароб отлиг кентда таваллуд топибдурлар. Йигитлик айёмида Садриддин Ардабийга мурид бўлиб, сўфия мазҳабида дохил бўлмишлар. Пирининг маслиҳати била Хуросон келдилар. Узоқ муддат Самарқанд бориб турдилар. Эл аларга ихлос қўйиб, шеърларин ўқимоққа роғиб бўлди. Умрларининг охирида Жом вилоятга келиб қолдилар. Бундан ўн икки-ўн уч йил муқаддам вафот топдилар.

Навой катта тоғасининг баъзи гапларига унча тушунмаса ҳам, унинг гапини диққат билан тинглаб ўтирар эди. Самарқанд шаҳрининг номини эшитганда: «Ул улуг шаҳар бўлса керак», деб ўйлади.

— Сен улгайгонда Жом вилоятга бориб, Мавлоно Қосим Анворнинг мақбараларини тавоф қилиб, қабри покларини супуриб келмоғинг лозим,— деди Муҳаммад Али.

— Албатта, боргаймен, илкимга кичик бир жоруб олиб, қабрларини супуриб келгаймен,— деди Алишер кўзларини чақнатиб¹.

— Невчун кичик жоруб, сен улгайганингда боргойсен ахир.

Доимо кичиклигимча қоламан деб ўйлаган порасида боланинг гапидан тоғалари мириқиб кулишди.

— Язна, ҳар ким олдида Мавлононинг ўшул шеърини Алишерга ўқитманг, кўз тегадур,— деди Муҳаммад Али.

Кичкина баҳодир бидъат ва хурофотдан йироқ, соғлом фикрли киши эди, шу сабабдан қайнисининг бу гапига парво қилмади. Уйига яқин дўстлари келганда у Алишерга Қосим Анворнинг ўша шеърини ўқитар, меҳмонлар эса ҳайратда қолиб, бош чайқаганларида завқланиб куларди.

Бир кун Гийёсиддин бешик қучоқлаб ўтирган хотинига:

— Алишер тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди, ани мактабга берали,— деб қолди.

— Ҳали ёшлиқ қилмасмикин?— деди Алишернинг онаси киртайган, ҳорғин кўзларини кўтариб. Унинг эмизикли боласи Дарвишали жуда йиғлоқи бўлиб, тинкаматорини қуритар эди.

— Бола ўткир зеҳли, тез идрокли. Бекор юргандин кўра ҳарф ўргансин. Эрта шанбадин бошлаб Ҳусайн била бирга мактаб борсин.

— Ихтиёр сизда, менга қолса...— аёл гапини тугатолмади, бешикдаги Дарвишали чирқираб, она сути талаб эта бошлади.

Ҳусайн Темурнинг авараси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли эди. Ҳусайннинг бобоси Мирза Бойқаро замон подшоси Шохрухга қарши исён қилгани сабабли қатл эттирилган, унинг ўғли Мансур ҳам кейинчалик назардан қолиб, давлат ишларига аралашмай қўйган эди. Лекин Ҳусайн ғайратли ва зеҳли эканини кўриб, отаси қўлидан кетган давлат қушини қайтариб олишни умид қила бошлади. Мансурнинг ўғли ҳақиқатан ҳам юракли, катталардан кўп тортинмайдиган, соғлом, шижоатли бола эди.

— Ўғлингиз ахир бир кун юртга бош бўладур, кўзларини маълум,— дер эдилар Мансурнинг яқинлари, хипча бел, яғрини кенг, қирғиз қовоқ Ҳусайнга қараб.

— Илоё, айтганингиз келсин, яхши ният — ёрти мол,— дерди отаси.

Алишер араб ҳарфлари ёзилган тахтани қўлтиқлаб, ўздан икки ёш катта Ҳусайн билан бирга мактабга бориб-келиб юрди. Тез орада ҳарфларни ёд олволди. Мактабдан овоз бўлгандан кейин, баъзан Ҳусайннинг уйига бориб ўйнаб келарди. Ҳиротликлар Бойқароларнинг Хиёбон маҳалласидаги икки қаватли уйини, негадир, «Давлатхона» деб атар эдилар, ҳолбуки, уй эгаси Ҳиротда хусусий кишилар қаторида яшар эди.

Алишер баъзан Ҳусайнга эргашиб, шаҳар ташқаридаги Гозургоҳга чиқарди. Тоғ этагида бир талай болалар қатор тизилиб, бараварига ўқ отар эдилар. Алишер бу манзарани кўриб, китобда кўрган суратларни эсларди. Қаерда бўлмасин унинг эс-ҳуши китобларда эди.

ЯЗД ЧУЛИ

Аскарый кийим кийган отлиқ анҳор ёқасидаги катта бир кўранинг дарвозасини қамчисининг дастаси билан тақиллатди. Бошига оқ намат қалпоқ, эғнига калта снг

камзул кийган мўгулбашара суворий дарвозанинг очи-
лишини сабрсизлик билан кутиб турди.

Замона нотинч, кечалари кўчада юриш хавотирли бўлгани учун Ҳирот аҳолиси қош қорайиши билан кўча эшикларини ичидан занжирлаб олишар эди. Амалдорлар яшайдиган «Инжил» ёқасидаги бу чекка маҳалла аҳли кечаси бош суқиб кўчага чиқа олмас эди. Ҳозир ҳам озода кўчалар, саҳнига гул ва сарв дарахтлари ўтказилган шинам ҳовлилар сув қуйгандек жимжит эди.

Отлиқнинг тоқати тоқ бўлиб, яна дарвозани қоқди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, катта дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкинагача эшик қия очилиб, паст бўйли, қийиқ кўз бир киши бурнини суқиб, кўчага қараган эди, отлиқни таниб, юзи ёришиб кетди.

— Э, келинг, Мирсайид, қадамларига ҳасанот,— деди ва катта дарвозани очди.

Келган киши Алишернинг тоғаси эди. У худди ўз уйига келгандек бетакаллуф ичкари кирди...

Дастурхон устида Мирсайид сўнгги кунларда рўй берган муҳим бир ҳодиса — Темурнинг ўғли подшоҳ Шохрухнинг ўлими тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Эндигина беш ёшга тўлиб, олтига қадам қўйган дўмбоққина Алишер, чордана қуриб ўтирган дадасининг тиззасига тирсагини қўйиб, тоғасининг гапларига диққат билан қулоқ соларди.

— Мен ўшул куни Рай шахри яқинидаги лашкаргоҳда эрдим,— деди Мирсайид ака чақчайган кўзларини поччасига тикиб.— Мирза Шохрух жаноблари ҳам ўшул ерда қишлоған эрдилар. Наврўз куни подшоҳ ҳазратлари хачирга миниб, Таборак сари бориб, улуғларнинг мазорини зиёрат қилиб келмоқчи бўлдилар. Мен ҳам навкарлари орасида эрдим. Аммо, хачир мазорлар устига қадалган туғлардан чўчиб, оёғини тираб олди. Бир қамчи босган эрдилар, ҳаром ўлгур, шаталоқ отиб, подшоҳимизни йиқитаёзди. Агар бизлар ул кишини суяб қолмосоқ, эгардан учиб кетган ва ўшул жойдаёқ жон таслим қилгон бўлур эрдилар.

Тоғасининг имо-ишоратлар билан гапирган ҳикоясига диққат билан қулоқ бериб ўтирган Алишер беихтиёр кулиб юборди. Мирсайид ака шундай жонли гапирар эдики, диконглаб кетган хачир кўзига кўриниб кетгандай бўлди. Бироқ боланинг кулгусига отаси ҳам, тоғаси ҳам эътибор беришмади.

— Бизлар Шохрух жанобларини суяб, эгардин туширдик ва авайлаб тахтиравонга солдик. Тўрт мулозим тахтиравонни елкалаб, лашкаргоҳдаги бир чодирга элиб, Шохрух жанобларини ётқиздилар. Ул жаноб шу ётганларича қайтиб ўринларидан турмадилар. Баччагар шаҳзодалар боболарининг бошида туриб, алар билан розиризолик сўрашмоқ ўрнига, бурчан-бурчақда ўз одамлари билан пичир-пичир қилур эрдилар. Улуғбекнинг валади Абдуллатиф бир ёқда, Бойсуқарнинг ўғли Султон Муҳаммад бир ёқда, анинг ишси — шаробхўр Абулқосим бир чеккада ўз мулозимлари ва аскарбошилари бирла маслиҳат қила бошладилар. Авзойларидан, алар одам эрмас, баайни мурда устига ёпирилгон ўлимтик қушларга ўхшар эрдилар.

Алишер осмонда парвоз қилувчи катта, тумшуги қон, хунук ўлимтик бургутларни тасаввур қилиб, сесканиб кетди.

— Мирза Шохрух жаноблари етмиш икки ёшда дунёдин ўтдилар, зулҳижжа ойининг йиғирма бешиде, якшанба кун эрди². Мен Райда қолмай, тўғри Ҳирот сори от солдирдим.

Алишернинг дадаси билан тоғаси бу ўлимнинг оқибати устида бош қотирар эдилар.

— Бир-бирларига кушанда бўлгон шаҳзодалар ва қонга ташна, ўлжаталаб беклар эмди бир-бирларининг бошларини чайнайдулар, халқнинг бор-йўғини яғмо этадулар, кўчиб кетмоқ керак Хуросондин,— деди Мирсайид гагини чўрт кесиб.— Мабодо, телба Мироншоҳнинг харомзодаларидан бири тахтга ўлтурса борми, сиз билан менинг бошимизда ёнгоқ чақадур.

— Бир жойдин иккинчи жойга кўчмоқ осон гап эрмас,— деди Гиёсиддин хўрсиниб.— Камбағалман десанг, кўчиб боқ, деган мақол бор. Шунча мол-қолни ташлаб кетиб, қайга борамиз.

— Э, язна, шундоғ замонда мол-қол кўринадурми кишининг кўзига,— деди шартта Мирсайид.— Жон омон қолса, мол топиладур!

— Бир оз кутиб турайиқ, зора замона тинчиб кетса...

— Ихтиёр ўзингизда, мен ҳаммадин бурун манови жиянчамга ачинамен,— деди тоғаси Алишернинг елкасига қоқиб.— Кўзлари ўткир, пешонаси кенг, одам бўладур бу бола!

Гиёсиддин кутгандек замона тинчилади. Темурнинг неvara-эваралари, қонга ташна бўрилардек, бир-бирла-

ри билан гажишиб, халқнинг қонини сувдек тўка бошладилар. Улугбекнинг ўғли Абдуллатиф аскар тўплаб, ўзига тескари бўлган амалдорлардан кўпининг калласини кестирди, ўз бувиси Гавҳаршодни зиндонга солдирди. Шохрухнинг набираси, Бойсунқарнинг ўғли Абулқосим Бобур эса, ўз акаси Султон Муҳаммад билан уруша бошлади.

Шундай тартибсизликлар рўй бера бошладики, халқ кимнинг ким билан урушаётганини аниқ билмас эди. Аммо, афандига ўхшаб, кўчага бош суқиб, жанжалга аралашган киши чопонидан, мол-ҳолидан, баъзан жопидан айрилар эди. Ҳамма жанжал халқнинг моли устида кетаётгани аниқ эди.

Ғиёсиддин Кичкина Хуросондан кўчиб кетиш пайти келганини пайқади. Бир кунги тонг қоронғисидан беш-олти соябон арава ва бир печа отлиқ шаҳар дарвозасидан чиқиб, кунботиш томонга йўл олди. Ғиёсиддин билан бирга унинг қариндош-уруглари Ғарбий Эронга кўчиб кетмоқда эдилар.

Отларга миниб олган катта кишилар қовоқларини солиб индамай борар, аммо болалар йўлда тоғ, дарё, бог ва далаларни ҳамда шаҳар ва қишлоқ манзараларини томоша қилиб, териларига сизмай, шовқин кўтариб кетишарди. От миниб ўрганиб қолган олти яшар Алишер ҳам гоҳ аргумоғини қамчилаб, карвондан ўзиб кетар, гоҳ секин хайдаб, орқада қолиб кетарди. Бирорта манзилга бориб етганда у болаларга бош бўлиб, ўйин қилар эди.

Йўловчилар Ҳирот водийсидан чиқиб, Язд воҳасигача чўзилган катта саҳрога қадам қўйишлари билан сафар оғирлашди. Одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган бу саҳрода фақат кечалар йўл босиш мумкин эди. Йўлчилар ҳар ер-ҳар ерда бўлган шўр қудуқлардан сув чиқариб, мешларини тўлдириб олар эдилар. Бепоеи қум саҳроси ҳамманинг жонига теккан эди.

Карвон бир печа кундан кейин Язд воҳасидаги Тафт қишлоғига етиб келди, вақт ярим кечадан олган эди. Йўлчилар карвонсаройга тушиб, ором олишди.

Шўх Алишер эрталаб туриб, ўз ўртоқларини бошлаб кўчага чиқди. Карвонсаройнинг ёнида катта бир хонақоҳ бор эди. Болалар икки тавақаси ланг очик дарвозадан киришди. Хонақоҳ ҳовлисининг бир чеккасида кекса одам кўзини юмиб, пичирлаб ўтирарди.

— Юринглар, ўшул қудуқнинг чархини айлантирурмиз,— деди Алишер кўзларини чақнатиб.

— Йўқ, анови киши койиб берадур.

— Уришмайдур ул киши, ўзи ювош одамга ўхшайдур.

Болалар кўранинг ўртасига келиб, қудуқнинг ёнида тўхташди. Бурчакда ўтирган киши кўзларини очиб, уларга мароқ билан қаради ва:

— Ҳой болалар, бу ёққа келинглар,— деди кулиб.

Болалар, бир нарсадан ҳуркиган жайронлардек дув этиб ўзларини дарвоза томон урдилар. Фақат Алишер кўрқмай, чолнинг олдига бориб салом берди.

— Ваалайқум ассалом, катта бўлинг! Сизлар бизнинг қишлоқ болаларига ўхшамайсизлар. Қойдин келдинглар?

— Ҳиротдин. Ироққа кўчиб кетаётирмиз,— деди Алишер чолнинг кўкрагигача тушган оппоқ соқолига қараб.

— Нега кўчиб кетаётирсиз?

— Ие, гапдан хабарингиз йўқми? Хуросонда уруш бошланиб кетди-ку. Подшоҳзодалар бир-бирларининг калласини кесмоқда, юртни таламоқда, мундоғ замонда...

Чол оғзини очиб, ўнг қўлини қулоғига қўйиб, Алишернинг гапига қулоқ солди.

— Мабодо телба Мироншоҳнинг меросхўрларидин бири тахтга ўтирса борми, нақ калламиз кетадур-а...

Чол қиқирлаб кулиб юборди.

— Не сабабдин?

— Бизлар Бойқароларга хизмат қилиб келганмиз. Бойқаролар Мироншоҳ авлоди билан ит-мушук.

— Рост айтдинг, болам. Фаросатли экансан. Бобоннинг исми недур?

— Ғиёсиддин, лақаби Кичкина баҳодир.

— Офарин, ул кишини танийдурмен. Шохрух вафотидин беш-олти йил аввал Сабзаворда ҳоким эрди. Ул кишини билурмен. Хўш, ўзинг мактабга борурми-сен?

— Ҳа, тақсир, мен тўрт ёшу тўрт ойлик бўлгонимда ота-онам мактабга элтиб берганлар. Ҳозир таборак сура-сига тушдим.

— Боракалло. Бул жамоат болаларидин биз чоқиргонда сен келиб, мен била ошно бўлдинг. Кел, сенинг учун фотиҳа ўқоли...

Шу пайт Алишернинг отаси Ғиёсиддин ва бир печа киши кириб, чолга салом беришди ва унинг қўлидан ўпиб, юзларига суртишди. Алишер ҳозиргина ўзи билан гапланиб турган чол улуг бир одам эканини пайқаб, хонақоҳдан чиқиб қочди.

Кечкурун карвонсарой ҳужрасида овқат еб ўтирган-

ларида Алишернинг отаси хонақоҳда ўтирган чолнинг Шарафиддин Яздий деган улуг тарихчи эканини сўзлаб берди.

— Ул киши Шоҳрухнинг ёнида юриб, кўрган воқеаларни битган, Темур тарихи «Зафарнома» ни битган,— деди Ғиёсиддин ҳурмат билан.— Шундоғ олим бир киши умрининг охирида қашшоқликқа тушиб, дўстларга зор, душманга хор бўлибдур, ҳай дариг!

Ғиёсиддин Кичкина ўз оиласи билан Ғарбий Эронда уч йилча турди. Хуросон тинчибди, урушлар тўхтабди, деган хабарни эшитиб, Ҳиротга қайтиб кетиш тараддудига тушди. Бу вақтда Абулқосим Бобур ўз акаси Султон Муҳаммадни ўлдириб, пойтахтни эгаллаган, мамлакатда тинчлик ўрнатган эди.

Ҳиротликлар яна соябон араваларга ўтириб, йўлга тушишди. Алишер от миниб, катталар билан карвоннинг кетида борар, йўлдаги ажойиб тоғ, дарё, шаҳар ва қишлоқларни томоша қилар эди.

Йўловчилар баъзан ялангликда тунаб қолар, баъзан карвонсаройларга тушиб, бир-икки кун дам олар эдилар. Бироқ Язд чўлига қадам босишлари билан аҳвол ўзгарди. Карвон салқин кечалари йўл босиб, кундузлари қудуқлар бўйида ором оладиган бўлди.

Бир куни кечаси от устида бораётган Алишерни уйқу босиб, кўзига қум тикила бошлади. Кундуз куни салқин бир булоқ бўйида чоғир тикиб, ҳамма ором олган пайтда, Алишерни онаси «ухлаб ол», деб ётқазиб қўйган эди. Бироқ шўх бола ўринда ётолмади, ўзига ўхшаш бир-икки бола билан саҳродаги катта калтакесакларни қувиб юриб, жуда чарчади. Мана энди ярим кечада уйқу босиб, боши гаранг бўлиб қолди. Ҳаммаши ҳам мудроқ босганидан Алишернинг ҳолига ҳеч ким эътибор бермади. Кичкина чавандознинг эгар устида ухлаб қолганини сезган от эса юришини секинлатиб, карвондан орқада қолиб кетди. Тонг пайти Алишернинг оти нимадандир хуркиб кетиб, уни йиқитиб юборди, ўзи пишқириб, боши оққан томонга қочди, Алишер гуп этиб, юмшоқ қум устига тушди-да, кўзларини ишқай бошлади. У қаердалигини, нима ҳодиса юз берганини пайқамай, анча вақтгача қум устида бўзрайиб ўтирди. Ниҳоят, ҳуши ўзига келгач, ҳамроҳларидан айрилиб, бепоен чўлда бир ўзи қолганини кўриб жуда кўрқди, додлашини ҳам, йиғлашини ҳам билмади. У увишиб қолган кучсиз оёқларига босиб, ўрнидан турди-да,

атрофга қаради. Ҳаммаёқни бепоен қуруқ чўл энлаб ётар, кунчиқиш томон ёришиб келмоқда эди. Алишер отасидан, Ироқ вилояти — кунботиш томонда, Ҳирот — кунчиқишда, деган гапни эшитган эди. Ақлли бола кун ёришиб келаётган томонга қараб юриб кетди. Салдан кейин атроф ёришиб, қуёш бош кўтарди. Алишер бир оз ўтириб дам олди-да, яна ўрнидан турди. Кун кўтарилган сари унинг бадани қизир, томоғи қақрар эди. Афсонавий ҳайвонларни эслатувчи қум уюмлари худди уни ютиб юбормоқчидай бўлар, қизиб кетган ҳаво қум тепалар устида жимирлаб кўзини тиндирар, иссиқ шамол лабини қуритарди. Бироқ ёш йўловчи буларга парво қилмай, ҳамон юриб кетмоқда эди. Боши айлана бошлагач, ўтириб бир оз ором олмоқчи бўлди. Қани энди, шу топда бир қултум, бир қултумгина сув бўлса! Бу ерда ўтираверса, сув қидирмаса, ташналикдан ўлиб қолишини пайқаб, инқиллаб ўрнидан турди ва битта-битта юриб кетди.

Кўп ўтмай узоқдан кўзига гумбазга ўхшаш бир нарса чалинди. «Ие, бу нима экан, бориб кўрай-чи!» деб ўйлади у. Бу фикр Алишерга қувват бағишлагандай бўлди. Юрган сари гумбаз кичраярди. У баттар қизиқиб қолди. Бориб қараса, гумбаз дегани сув соладиган оддий тўрсиқ экан. Шошиб-пишиб тўрсиқнинг оғзини очиб, тўйиб-тўйиб сувдан ичди, ичди-ю, бирдан кўзи равшанлашиб кетди. «Теп-текис чўлда кичкина нарса ҳам узоқдан катта бўлиб кўринар экан,— деб ўйлади у.— Тунда йўловчилардин бири уйқусираб, тўрсиғини тушириб юборган бўлса ажаб эрмас, яхши бўлди».

Уйқу босган йўловчилар кун чиқмасдан олдин қудуқ ёнига бориб етгач, ораларида Алишернинг йўқлигини пайқаб қолишди. Бирдан ҳамманинг уйқуси ўчди. Алишернинг онаси: «Вой болам, қайда қолдинг!» — деб йиғлай бошлади. Отаси докадек оқариб, турган жойида шамдек қотиб қолди.

— Йиғламанг, ҳозир бориб топиб келгаймиз,— деб юпатишди Алишернинг онасини ҳамроҳлари.

Фурсатни ўтказмай, тезда болани қидириб топиш керак эди.

— Қани, отланинлар бўлмаса,— деди Ғиёсиддинга жон кириб...

...Алишер рўнарасида бир неча отлиқнинг келаётганини кўриб, ўзида йўқ суюниб кетди, қадамини тезлаштирди. Узоқдан отасини таниб, негадир ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Ғиёсиддин кела солиб, Алишерни ердан кўтариб олди-да, отига мингаштирди.

ҚУШЛАР ТИЛИ

Анхор устига солинган гишт кўприкнинг панжараси ёнида бўйнига жилд осан икки бола сувнинг оқишини томоша қилиб туришарди. Уларнинг бири баланд бўйли, қирғиз қовоқ, бўлиққина, ўн бир-ўн икки яшар. У қизил шойи кўйлак устидан яшил бахмал камзул кийган, хипча белига заррин камар боғлаган, қиёфасидан зодагон бир оиланинг арзандаси эканлиги билиниб турибди. Ёнидаги шериги эса кўринишда ундан икки-уч ёш кичикроқ, наст бўйли, юмалоққина, қизил юзли, шеригига қараганда соддароқ кийинган. Бу икки мактабдошнинг каттаси Мансур бинни Бойқаронинг ўгли Хусайн, кичиги Алишер эди.

Алишер ўзи тугилган шаҳри Хиротга қайтиб келгач, мактабга қатнаб ўқий бошлади.

Хусайн панжарадан осилиб сувга бир парча қоғоз ташлади-да, унинг оқишини кузатиб туриб:

— Алишер, — деди, — певчун ўшул китоб илқингдин тушмайду? Сабогингни ҳеч такрорламайсен! Бугун мактабхонада сенга диққат қилиб қараб турдим. Яна «Мантиқуттайр»ни³ тахта остина кўйиб, такрор-такрор ўқидинг. Яхшики, домла кўриб қолмадилар, бўлмаса пақ бошингга таёқ келиб тушгуси эрди.

— Ўсру ажойиб китоб-да. Ўқимаймен десам ҳам ўқигим кела берадур, — деди Алишер қошини чимириб. — Қушлар ҳақидаги ҳикоялар фикру ҳаслимни чулғаб олгон. Бошқа китобларга хушим йўқ.

— Мен Саъдийнинг «Гулистон»ини афзал кўрурмен. Кўп баматни ва ибратомуз ҳикоялар бор, — деди Хусайн димоғ билан. — Ҳар қалай «Мантиқуттайр»дин ўлса, ўлиги ортиқ.

— Сен «Қушлар тилини» қунт билан ўқиб чиқгонингда бу гапларни айтмоғон бўлур эрдинг.

— Рости била айтсам, мен бу китобни ўқидиму, лекин маънисини чақолмадим, — деди Хусайн чин кўнгилдан. — Худ-худ қушининг ҳикояларидан бир нарсани англаб олмоқ жуда маҳол. Мен равшан ва ибратли содда ҳикояларни ёқтирурмен.

— Мен эса кишининг ҳаслин ўғирлайтурган ажойиб-ғаройиб афсоналарни севамен. «Мантиқуттайр»ни ёзгон Фаридиддин Аттор тўғрисида тағойимдин ажойиб бир ҳикоят эшитдим. Балки ул кишининг китобига қизиқсингонимнинг сабаби шулдир. Айтурларким, Нишонур шаҳрига мўғул-торлар киргач, аҳолисин қиличдин ўтказиб берибдур. Бир черик қартайиб қолгон Атторни

ўлтирмоқчи бўлибдур. Шул арода бир деҳқон қоп орқалаб келур эркан, тўхтаб мўғулга дебдурки: «Ҳой йигит, ани ўлтурма, қонин бағишла». Мўғул айтибдур: «Ярмонинг бўлса сотиб ол». Деҳқон дебдурки: «Орқамдаги бир қоп сомондин ўзга ҳеч нима йўқ». Мўғул: «Майли, шул бир қоп сомон чолнинг баҳоси бўлсин, бер сомонингни, ол чолни», дебдур. Шу йўсинда Мавлононинг жонин қутқариб қолибдур.

— Ажойиб ҳикоят эркан, мен ҳам ул зотнинг дostonларин ўқимогим керак эркан. Аммо сенинг ақлинг жойида. Агар мен юртга подшо бўлсам, сени ўзимга вазир қилиб олгаймэн. — Алишернинг ишонқирамай турганини кўриб, гапида давом этди: — Мен албатта улуг бобомиз тахтига ўтиргаймэн. Темурлангнинг севиқли набираси бўлгон бобом Мирза Бойқаро сергайрат ва шижоатли йигит экан. Темурланг қазо қилгоч, Шохрух ани қатл эттирган. Мен Шохрух авлодидин бобомнинг ўчин олғусидурмен. Доғи бу гапларни бировга айта кўрма!

— Ким айтадур сенинг гапларингни бировга, — деди Алишер нохушланиб.

Деворлари ганч сувоқ билан ўймакор қилиб ишланган мактабхона қий-чулға тўлган. Юмшоқ намаз устида тиз чўкиб ўтирган болалар чуввос кўтариб олдиларидаги тахта устига қўйилган китобларини ўқишади. Кичикроқ болалар алифбе ва «Абжад» ёзилган тахталарга қараб: «Алиф, бе, те, се», деб қичқиради, баъзилари «Ҳафтияк»ни ҳижжаалайди.

Домла узун-қисқа бир неча таёқни деворга суяб қўйиб, болаларга хўмрайиб ўтиради. Агар биронта бола ўқишдан тўхтаб, ёнидаги шериги билан гаплашиб қолса, таёқлардан бирини олиб, унинг бошига туширади. Шундан кейин болалар чуввиллашиб, мактабхонани бошларига кўтарадилар.

Алишер эса тахта остига Фаридиддин Атторнинг «Мантиқуттайр»ини қўйиб завқ билан ўқийди.

Бу китобни ўқиганда кўз ўнгига ажойиб бир манзара ҳосил бўлади:

Мана, ўрмон ва дашт қушлари бир ерга тўпланган, лекин уларнинг ўтиришида тартиб йўқ: қарға булбулдан, қузғун товусдан юқори ўтирибди. Қушлар ўртасида ўрни учун жанжал бошланади. Худ-худ (попушак) уларни тартибга чақиради. Бироқ қушлар унинг гапига қулоқ солмайди, шунда у: «Бизларга, бир раҳнамо керак экан, биз Симурғ қушини топиб, ўзимизга подшо қилиб олайлик», дейди. Қушлар унинг сўзини маъқул кўриб, Симурғ турган водий томон парвоз қилади. Бир қанча

вақтдан кейин қушлар чарчаб қолади. Товус, булбул, каклик, кашгар ва ҳоказолар ўз уэрларини айтиб, изларига қайтмоқчи бўлади. Поцушак умумий мақсад йўлида жон фидо қилишга чорлайди. Қушлар унинг гапини маъқул кўриб, яна парвоз қилади. Симурни ахтариб, чўл ва саҳролар, баланд тоғлар ошиб учиб кетаверади. Паррандалар ўлиб-ўлиб, қолган ўттизтаси бир водийга бориб етади, Симури қушини бунда ҳам тополмайдилар. Ниҳоят, улар Симури ўзлари эканини, яъни тожикча «симури» ўттиз қуш эканини англайдилар. Чарчамай, ҳормай бир мақсадга нитилишлари уларни Симури даражасига кўтарган.

Болаларнинг қий-чувлари Алишернинг қулоғига гала-гала бўлиб учаётган қушларнинг чуғиллашига ўхшаб эшитилади. Домланинг ёнида турган узун беҳи таёғи бўлса, кўзига сарв дарахтига ўхшаб кўринади, унинг қуюқ шоҳлари орасида тўти билан қумри ўзаро суҳбат қура бошлайди. Бироқ домланинг қаттиқ товуши унинг хаёлини бузиб юборади.

— Алишер, хаёл сурмай сабогингни такрорла, ҳали сени қошимга чорлагаймен.

Алишер «Қушлар тили»ни беркитиб қўйиб, тахта устида очиқ турган қуръон калималарини такрорлай бошлайди. Кеча домла «ёсин» сурасининг бир қисмини ёд олиб келишни топширган эди. Орадан бир соат ўтар-ўтмас домла уни ўз олдига чақирди.

Алишер қўл қовуштириб келиб, устод олдида тиз чўкади ва сабогини ўқий бошлайди. Бироқ иккинчи мубиндан ўтмасдан тутилиб қолади. Домла луқма ташлагандан кейин яна ўқиб кетади. Нарироқ бориб, яна тутилади:

— Бўлмайди, сабогингни ўқимабсен, — деб ўшқиради домла. Бироқ уни савашга қўли бормади. — Биламен сенинг нима ўқиётганингни. Қушлар сўзидин кўра оллоҳнинг сўзларини кўпроқ такрор эт! Сен ҳали ул китобни ўқимоққа ёшлик қилурсан. Кичкина баҳодирнинг ўғли бўлмоғингда тоза калтак ер эрдинг, бор, сабогингни ўқи!

Мактабдошлари жимиб, бир-бирларига қараб қўйишади.

Кечқурун Гиёсиддин баҳодир ўз ўғлини меҳмонхонага чақириб:

— Қани, ўғлим, нима ўқиётирсиз? — деб сўраб қолди.

— Мен «ёсин»ни ёдламоқдамен ва саводим равон бўлсин деб, «Мантиқуттайр»ни ўқимоқдамен.

— Эшитаменки, сиз сабогингни такрорламай, доим бу китобни ёдлар ва мактабдин озод бўлгондин сўнг ҳам дўстларингиз била ўйнамай, ҳар гўшада қушлар сўзини айтиб, ўз-ўзингиз била гаплашар ва кулиб қўяр эмишсиз. Бул китоб сизни жинни қилиб қўймасайди...

— Отажон, менинг тўғримдаги ҳар хил бўлмагур гапларга қулоқ сола берманг, эс-хушим жойида. Қўрқманг, жинни бўлмаймен.

Гиёсиддин ўғлининг киноя аралаш маъноли жиламайишини кўриб: «Эс-хуши жойида, ақлдин озадир, деб қўрқмаса ҳам бўладир», деб ўйлади ва кўнгли таскин топти. Шундай бўлса ҳам ўғлининг қўлидан «Мантиқуттайр»ни тортиб олишга уриниб кўрди.

— Ушул китобни менга беринг, эвазига саҳхоф бозордин истаган китобингизни олиб берай.

— Йўқ, ота. Яна бир ҳафта илкимда турсин, сўнгра...

Ота-бола шу хилда тортишиб турганларида мактабдор домла келиб қолди. Алишер таъзим қилиб, қўлидаги севикли китобни қўлтиққа уриб, меҳмонхонадан чиқиб қочди.

Салласи қозондай, қип-қизил юзли домла унинг орқасидан кулиб:

— Ўз айбини сезган таканинг қочишини қаранг, — деб қўйди.

Гиёсиддин баҳодир меҳмон билан саломлашиб, уни тўрға солинган кўрпачага ўтиргизди. Дастурхон ёзиб, токчадан ясоғлик бир баркашни олиб, меҳмон олдига қўйди ва нон сиңдириб, меҳмонни дастурхонга таклиф қилди. Мактабдор домла оқ кўнғил, яхши одам бўлса-да, шогирдларга нисбатан қаттиққўл эди. Ўз замонасидаги таълим-тарбия талабларига риоя қилиб, мактабда тишининг оқини кўрсатмай, болаларни калтаклаб турарди.

Уй эгаси кулиб:

— Худди ўз вақтида келиб қолдингиз-да, домла, — деди. — Сўз Алишер устида кетмоқда эрди. Анинг саводи равон бўлубдур, раҳмат, домла.

Мактабдор домла бу гапни эшитиб, хурсанд бўлганини яшира олмади.

— Рост айтдилар. Алишернинг зеҳни ўткир, саводи равон. Аммо аччиқ бўлса доғи бир ҳақиқатни айтмоқдин ўзини тия олмаймен.

У Алишернинг «Қушлар тили»га қизиқиб кетиб, қуръонни бир чеккага йиғиштириб қўйганини айтди.

— Ўғлингизнинг илкидин бу китобни тортиб олиб, ани ўқимоқни манъ этмоқ керак, — деди у қовоғини со-

либ. — Бул китоб анинг хаёлига таъсир этиб, телба қилиб қўйса ажаб эрмас.

Бу гап Алишернинг отасини ўйлатиб қўйди. «Илкидин бу китобни тортиб олиб, ани қаттиқ хафа қилсам, тезроқ телба бўлиб қолмасмикан?» Домла уни хафа қилиб қўйганини кўриб, ўрнидан қўзғалди:

— Менга жавоб берсалар.

— Ўтиринг, домла, овқат тайёр.

Уй эгасининг қисташига қарамай, ўрнидан турган меҳмон «овқат» сўзини эшитгач, яна ўтиришга мажбур бўлди.

Домла овқатланиб чиқиб кетгандан кейин Ғиёсиддин баҳодир чуқур ўйга толди.

Китобни ҳозир ўглининг қўлидан тортиб олиш яхши эмаслигини найқаб, индамай қўя қолди.

Бироқ Алишер эртасига эрталаб мактабга борганида жилдини ахтариб, севикли китобининг йўқолиб қолганини пайқади. «Кечаси уйқуда ётганимда отам олиб қўйибдилар-да», деб ўйлади у ниҳоятда хафа бўлиб. Ўзининг энг яқин дўстини йўқотган кишидек кўзига ёш олди. Тахта устига қуръонни қўйиб, гўё уни ўқиётган кишидек бош чайқаб, «Мантикуттайр» дан баъзи парчаларни ёдаки ўқий бошлади ва ўз хотирасига ҳайрон қолди. Севикли китобидан қайси парчани бошлаб ўқиса, охиригача ёд билар эди. Ниҳоят, бутун китобнинг кўнглига ёд бўлиб қолганини пайқаб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

ЙИГИТЛИК ФАСЛИНИНГ ТИКАНЛИ ГУЛЛАРИ

Шоҳрухнинг набираси подшо Абулқосим Бобур Машҳад шаҳрига келиши муносабати билан унинг шарафига ҳокимнинг шаҳар ташқарисидаги чорбоғида катта зиёфат берилди. Мармар ҳовуз атрофига солинган гилам, шойи қўрпачалар устида шаҳар аъёнлари, беклар, саркардалар ялпайишиб ўтирар, белларини маҳкам боғлаб, этакларини бар урган эпчил хизматкорлар елиб-югуриб, уларга турли-туман овқатлар ташиб турардилар. Белбоғларига қирқтадан кўнгироқ осан чиройли йигитчалар — пайқлар олтин суроҳлардан ⁴ шароб сузиб, кумуш қадахларда подшоҳга ва унинг меҳмонларига турар эдилар.

Дунжи осилган, бодом қовоқ, қийиқ кўз подшоҳ олди очиб қўйилган ипак чодир ичидаги тахт устида ўтириб, пайқлар қўлидан устма-уст шароб ичарди. Шаробхўр, энгилтабиат, ишратбоз Абулқосим табибларнинг ман этиш-

ларига қарамай, ичкиликни сира қўймас, халқдан тушган солиқнинг кўпини зиёфатларга сарф этар эди.

Бироқ шу нуқсонларига қарамай, у яхши шеърлар ижод қилар, саройига шоирларни тўплаб, ёзган нарсаларини ўқиб берар, Навоий сингари ёш шоирларни қаноти остида асрар эди.

Мактабни энди битирган, ўн олти ёшга чиққан Навоий Ҳусайн Бойқаро билан бирга унинг хизматига кирганди, у қаерга борса, бир талай мулозимлар билан бирга орқасидан эргашиб юришарди. Ҳозир ҳам улар шу зиёфатда бўлиб, бир чеккада анвоий тур ноз-неъматлар билан безалган дастурхон ёнида ўтиришарди.

Навоий подшоҳнинг авзойига қараб ташвишга тушиб қолди. Абулқосим қадах устига қадах кўтарса-да, чиройи очилмас, ранги борган сари бўзарарди. Унинг юзига ўлим ўз кўланкасини ташлагандек эди.

— Мирзамизнинг ранги бир ҳолатда, бир кори ҳол рўй бермасайди, деб кўрқаман, — деди Навоий Ҳусайнга аста.

Шу вақт Абулқосим Бобур, негандир ўзининг энг яқин бекларидан Абдували тархонга қаттиқ-қаттиқ гапириб, уни қойимоққа бошлади. Зиёфатдагиларнинг кайфи қочиб, бирдан жимиб қолди.

— Шоҳимизнинг хумори ошди, — деди Ҳусайн шивирлаб. — Ажал келиб бўғзидин олди, шул сабабдин сафроси қайнаб кетди.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда ўн саккиз ёшга тўлган, қизилмағиз, барваста йигит эди. Абулқосим уни ҳам ҳимояти остига олиб парвариш қилар, ўз ўглидек тарбиялар эди.

Навоийга Ҳусайннинг гаплари ёқмади шекилли, қовоғини солиб гапирди:

— Биров ўлай деса, биров кулай дейдур. Наҳотки, мирза Бобурнинг ўлимини истасангиз? Ахир сиз била биздин илкидин келганини аямайди-ку!

— Э Навоий, содда йигитсиз-да, — деди Ҳусайн қош ўйнатиб, — нима, яхшилик қилди, деб тожу тахтдан воз кечайми? — Сўнгра заҳарханда қилиб кулди. — Абулқосимнинг ўлими, йўлимдаги бир говни олиб ташлайдур!

Навоий кўрнамаклик қилаётган собиқ мактабдошига гижиғиб қаради:

— Бас қилайлик бул суҳбатни, бировнинг қулоғига етса яхши бўлмас. Тил югуруги бошга, илк югуруги ошга! Тилга эҳтиёт бўлсангиз, мақсадга эришасиз!

Зиёфатдан кейин подшоҳнинг ҳоли оғирлашиб қолди. Уни кўтариб тўшакка ётқиздилар. Кечаси тилдан қолиб.

кўнглидаги гапларни атрофдагиларга кўз ва қўл ишорати билан тушунтиришга уриydi. Бироқ ҳеч ким нима демоқчи эканини тушунмади, орадан икки кун ўтгач, Абулқосим Бобур ёруғ дунёдан кўз юмди. Унинг саркардалари, мингбоши ва юзбошилари тахтга даъвогар бўлган шахзодалар орасидан ўзларига ҳомий излай бошладилар. Хусайн Мирза ҳам бу лочинлардан бир нечасини ўз томонига оғдириб олди: у тахт учун кураш бошлаш пайти келганини пайқаган эди. Бир куни Навоийни чодирига чақириб, ўзи билан бирга сафарга чиқишни таклиф қилди.

— Мен қозоқликка чиқиб кетурмен,— деди Хусайн хипча белидаги камарга қилич-қинини осар экан.— Юринг мен била Симурғ қушини изламоққа!

Унинг излаган Симурғ қуши панжаси ва тумшуги қон, одам гўштига ўч йиртқич парранда эканини Навоий яхши биларди, шу сабабдан собиқ мактабдошининг таклифийни рад этиб:

— Мен Машҳад шаҳрида қолиб, мадрасада ўқимоқ ниятидадурмен,— деди.

— Афсуски, сиз қилич эрмас, қалам била машқ қилиб келгансиз, бўлмаса менга эргашиб кетган бўлур эрдингиз. Майли, сиз илм хазинасидин дурдоналар тера беринг, юрт учун яраб қолар. Мен эрсам кўкрагимни шамолга бериб, Симурғ қушини излаймен.

— Сизга бахт-саодат, ишингизга қушойиш тилаймен. Агар ақлли одамлар маслаҳати била иш қилиб, навкарларингизни рози қилиб юрсангиз, албатта, муродингизга эришгайсиз,— деди Навоий собиқ мактабдоши билан хайр-хўшлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, Алишер Имом Ризо мақбараси яқинидаги хонақоҳдан бир хужра олиб, мадрасада таҳсил кўра бошлади.

ПАХЛАВОН МУҲАММАДНИНГ ҲАЗИЛИ

Алишер уйқудан кўзини очганда ним қоронғи хужра ўртасидаги хонтахта устига панжарадан тангадек офтоб тушиб турарди. Тоби қочиб, кўрна-тўшак қилиб ётган шоир оёғининг оғриги тўхтаганини сезиб, табиати равшан тортди. Устидаги кўрпани олиб ташлаб, ўрнидан турди-да, деворни ушлаб даҳлизга чиқди. Обдастан сув қуйиб, юз-қўлини чайди, белбоғига артиниб, тагин ўрнига келиб ётди-да, ориқлаб кетган рангсиз қўлини чўзиб, ёнидаги токчадан қоғоз, қалам олди ва баланд қўйилган ёстиғига суяниб ёза бошлади. Қалами йўрғалаган сари юмалоқ

юзи хиёл ёришиб, қийиқ кўзлари парпирар эди. Кечаси бедорлик маҳалида ўйлаб қўйган фикрлар вазн қолипига тушиб, қоғиялар осонгина бир-бирлари билан топишиб олар эди.

Шоир ёзган шеъридан хурсанд бўлиб, қоғозни тўрт буклади, қозикда осиглиқ турган чопонининг чўнтагига солиб қўйди-да, яна ўрнига чўзилди.

Ота-онадан етим, ҳомийсиз қолгани етмагандек, мусофир юртида у мафосил (суяк сирқираш) касалига мубтало бўлиб қолди. Турган пастак хужраси ним қоронғи, зах Эрталаб бирпас тушган офтоб хужрадаги рутубатни даф қилолмасди. Яхшики Машҳадда бахтига Пахлавон Муҳаммад бор, бўлмаса ҳоли нима кечар эди! У ҳар кун бир мартаба келиб, ош-сувидан хабар олиб туради, шаҳарнинг машҳур табибларини бошлаб келиб, муолижа қилдиради.

Алишер кечаси уйғониб, алламаҳалгача хаёл суриб ётгани учун ҳозир уни уйқу элта бошлади. Аъзойи бадани бўшашиб, қандай ухлаб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди...

Пешонаси кенг, чорпаҳилдан келган, қора соқол Муҳаммад Пахлавон хужра эшигини очиб, ичкари кирганда шоир ухлаб ётар эди. Пахлавон унинг оромини бузмаслик учун оёқ учида юриб келиб, хонтахта ёнига чўкди. Бирпас ўтириб, қозикда осилган жоманинг ениги йиртилганини кўрди-да: «Чатиб қўймоқ керак эркан, миҳга илтириб олгонга ўхшайдур», деб ўйлади ва ўрнидан туриб, уни қозикдан олди ва чопонининг барига қадаб қўйилган ипли игнасини олиб тикишга бошлаган эди, чўнтагида бир нарса шитирлади. Олиб қараса, тўрт букланган қоғоз. Унга кўз югуртириб: «Яниг битган бўлса керак», деб ўйлади ва завқ билан ўқий бошлади. Шеър унга жуда ёққан эди. Уч-тўрт ўқишдаёқ кўнглига жо бўлиб қолди. Сўнгра қоғозни яна аввалгидек буклаб жойига солиб, жомани қозикка осди.

Пахлавон Алишерга қараганда анча катта бўлса ҳам аҳли фозил ўртасида ном чиқарган ёш шоирни катталардек ҳурмат қилар эди. Улар Абулқосим Бобур саройида учрашиб, дўстлашган эдилар.

Ёлғиз кўштигирлик⁵ эмас, мушоирада ҳам рақиблари Пахлавон Муҳаммаднинг курагини ерга тегизолмаган эдилар. У форс тилида «Кўштигир» тахаллуси билан ажойиб рубоийлар, маснавийлар ёзар, мусиқийдан ҳам хабардор бўлиб, бир қанча қуйлар ижод этган, бундан ташқари у диний ва дунёвий илмлардан ҳам баҳрадор эди. У қайси ишга қўл урса, уддалай олар ва истеъдодининг ҳар тарафламалиги билан одамларни хайрон қол-

дирар эди. Ўзи мард, танти бўлгани учун бошига кулфат тушган танишлари, ошна-оғайнилари уни унутмас, топганини улар билан баҳам кўрар эди.

У бугун ёш шоирнинг гамини еб, патир пон, қатлама, шарбат олиб келган эди. Ҳозир тонг уйқуси элитган фалокатзада дўстининг саргайган юзига қараб, унинг уйғонишини кутиб ўтирарди. «Туз тотмай ухлаб қолган бўлса, яхши эрмас», деб ўйлади у ва сабрсизланиб йўталиб қўйди. Уйқуда зийрак бўлган шоир уйғониб кўзини очди ва ўрнидан туриб ўтираркан, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! Соғлиқлари нечук? Мавлоно Абдусалом берган ҳаб дору кор қилдиму?

— Аёғимнинг оғриги бир оз босилгондек.

— Мавлоно замоннинг моҳир ҳакими эрур. Зора мараз зонл бўлса. Алар буюриб эрдиларки, бемор соғойгондип сўнг тери остида қолган мараз унсурларини даф қилмоқ учун ходим қилмоқ зарур, деб. Аввал нонушта қилиб олали, сўнгра...

Алишернинг иштаҳаси бўлмаса ҳам, патир пон ва қатламадан бир-икки бурда еб, шафтоли қоқи сувидан бир пиёла ичди.

Нонуштадан кейин Паҳлавон унинг оёғини уқалай бошлади ва одати бўйича шеърдан гап очди:

— Сиз туркий тилида шеърни яхши айтадурсиз. Марҳум Абулқосим мирза ҳам сизни мақтайдурлар эрди. Хўш, эмди сизга бир саволим бор, жавоб беринг.

— Билсам, жавоб берай, саволингизни айтинг.

— Саволимиз будурки,— деди Паҳлавон шоирнинг оёғини уқалаб туриб,— туркигўй шуародин қайси бири яхшироқ айтур ва сиз қой бирини беганурсиз⁶.

— Яхши айтилган шеърнинг барини беганурмен.

— Холис туриб айтинг, туркигўй шоирларнинг қай бирисини сўз мулкининг подшоҳи деб билурсиз?

— Мавлоно Лутфий ҳоло барҳаётдурлар, ул киши туркигўй қавмнинг устози турурлар, аларни маликушшуаро, деб топурмен.

— Нечук Мавлоно Сайид Насимийни демадингиз?

— Анинг учунки,— деб кулиб жавоб берди Навоий,— Мавлоно Лутфийни подшоҳ деб билсак, Сайид Насимий ул кишига вазираликка арзийдурлар.

— Йўқ, мавлоно Насимийдек оташнафас шоир турган ерда Лутфийни писанд қилгонингизга ажабланурмен. Сайид Насимийнинг ҳар бир шеъри ҳикмат хазинаси бўлиб, зоҳирда бир жононга айтилган шеърға ўхшаб кўринса доғи, ботинда коинотнинг бирлиги ва бутунли-

гина ошиқ бўлгон шоирнинг нидосидур, ул ҳар бир жузъий нимарсада улуг бирликнинг таҳозиротин кўрадур. Мана, кулоқ беринг,— у уқалашдан тўхтаб, ёш Навоийнинг шу бугун эрталаб ёзган шеърини завқ билан ўқий бошлади:

Ҳар қаён боқсам юзумга ул қўёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой менга манзур эрур.

Шеърнинг сўнгги икки мисрасини ўқиётганда «Навоий» сўзи ўрнига «Насимий» сўзини қўйиб ўқиди:

Ҳар Насимий симбарлар наслин истаб кўрса раиж,
Йўқ ажаб, певчунки хом этган киши раижур эрур.

Таажжубдан кўзлари қинидан чиқиб кетаётган ёш шоир пинагини бузмай шеър ўқиётган Паҳлавонга тикилганича қотиб қолди.

— Қани айтинг, зоҳиран мажоз тариқиға мансуб эрса доғи, маъно юзидин ҳақиқат тариқиға дохил эрмасму,— деди Паҳлавон шеърни ўқиб бўлгач.— Ия, нега жавоб бермайсиз?

Навоий: «Бу шеърни шу бугун мен ёздим-ку!» — дедимокчи бўлди-ю, ўзини тутиб олди.

— Бул шеърни қачон ёд тутиб эрдингиз? — деб сўради у тилга кириб.

— Мундин ўн икки йил бурун. Бобур мирзонинг бир мажлисида Сайид Насимий ўқиб эрдилар, мирзага бағоят хуш келди. Мен ани битиб олиб ёд туттим.

— Эҳтимол, сиз янглишаётгандирсиз, бу бошқа шоирнинг...

— Йўқ, йўқ, мен янглишмадим. Гувоҳларим бор. Сўзимга бовар этмасангиз, аларни бошлаб келайин.— Шуни деб Паҳлавон ташқарига чиқиб кетди ва ўз ҳазилидан завқланиб, кўзидан ёш чиққунча кулди.

Навоий эса қўлини чўзиб жомасининг чўнтагини тимирскилади, ёзган шеъри жойида, тўрт буклоғлигича турибди. Паҳлавон уни қачон олиб ўқибди-ю, қачон ёд ола қопти? Қизиқ! Ё ўзи адашяптимикин? Бир вақт ўқиган газали хотирасида сақланиб қолгану, шеър ёзишга бошланганда юзага қалқиб чиққанмикин? Йўғ-э!

Навоий шуларни ўйлаб боши қотиб турганда Паҳлавон юзига жиддий тус бериб, яна ҳужрага кирди ва у ёқдан-бу ёқдан гапириб, Алишернинг диққатини чалғитмоқчи бўлди. Аммо шоирнинг хаёли ҳамон паришон, кўнгли алағда эди.

— Рости била айтнинг, шул шеърни Сайид Насимийнинг ўз оғизларидан эшитганму эрдингиз?

— Ия, нега менга ишонмайсиз. Ушул мажлисда мен била икки шогирдим ҳам бор эрди. Алар ҳам мазкур шеърни ёд тутиб эрдилар. Инонмасангиз, аларни тонгла бошлаб келурмен.

«Ё Паҳлавон меңи калака қилаётир, ёки хасталигим туфайли зеҳним заифлашиб, Насимийнинг хотиримда қолгон шеърини қайтадан ёзганмен», деб ўйлади шоир хайрон бўлиб.

Паҳлавон эса ўз тақясига бориб шогирдларидан Султонали билан Муҳаммад Алини олдига чақириб олди-да, уларга Навоийнинг шеърини ёдлатди. Эртасига улар келиб, Паҳлавоннинг сўзларини тасдиқладилар ва гўё ўн икки йил бурун эшитган шеърни қироат билан ўқиб бердилар. Паҳлавон эса «Ана кўрдингизми?» дегандек қоши, кўзи билан имо қилиб кўйди. У ҳазилини ҳаддан ошириб юборганини пайқаб, ганини қисқа қилди-да, ёш шоирни хайратда қолдириб, шогирдлари билан жўнаб қолди. Эртасига Навоийнинг ҳолидан хабар олиш учун шогирди Султоналини юборди. Ўзи орадан бир кун ўтказиб келди-да, қўлидаги тугунчани даҳлизга қўйиб, хаёл оғушида ётган шоир билан саломлашди. Ёнига ўтириб соғлигини сўраганда Алишер:

— Емон эрмас, аёқ оғриғи босилди, аммо анинг ўрнига бошим оғримоқда, — деди порози оҳангда.

Паҳлавон ҳамдардлик билдириш ўрнига хахолаб кулиб юборди:

— Мафосил аёқингиздин бошингизга чиқибдир-да. Хо! Бунинг иложи осон, бир пиёладан май ичиб олсақ, бош оғриғи қоладир, — шуни деб ўрнидан турди-ю, даҳлиздан иккита нон орасига қўйилган яхна гўшт билан бир шиша мусаллас келтириб хонтахта устига қўйди.

Иккови бир пиёладан ичиб қизишиб олгандан кейин Паҳлавон кулиб ҳамма воқеани гапириб берди.

— Эгнингизни улойдургонда киссангиздин бир қоғоз топдим. Охисталиқ била ани чиқариб кўрдим. Маълум бўлдики, ушбу яқинда айтилгон шеърдур. Ани ёнимда қўйиб, уч-беш карра ўқиб ёд туттим ва жойига қўйдим. Сиз уйгонгоч, ушул сўзларни ароға солдим.

— Хотирингизга балли! Уч-беш карра ўқиб ёд олибсиз. Аммо мени хайрат ва таажжубда қолдириб, хаёлимни пароканда қилмоқдин мақсуд не эрди?

— Бошингизни оғритиб, аёқингиз оғриғини унуттирмоқ эрди, — деб жавоб берди кулиб Паҳлавон Муҳаммад.

ЯХШИНИНГ ШАРОФАТИ

— Тобакай мусофирликда рангингизни саргайтириб юргайсиз, — деди бир кун Алишернинг хужрасига ташриф буюрган Паҳлавон Муҳаммад. — Ўз шаҳрингиз Ҳиротга кетинг. Машҳад ҳавоси сизга ёқмади. Рангингизга қараб бўлмайдур, заъфарон.

— Рост, Ҳиротни соғиниб рангим заъфарон бўлди. Қанот боғлаб учгим келиб турибдур. Бориб марҳум атомнинг чирогин ёқмогим керак.

— Бас, невчун жўнаб кетмайсиз?

— Ҳирот тахтин олгон Абу Саиддин қўрқадурмен. Ўзингизга маълум, менинг тағойларим анинг ганими бўлгон Хусайн Бойқаро хизматидадурлар. Тағойисини кўрарга кўзи бўлмагон подшоҳ жиянининг бошини силамас.

Паҳлавон кетмон соқолини тутамлаб, бир лаҳза фикр-мулоҳаза дарёсига чўмди-да, кейин бошини кўтариб, дўриллаган овоз билан деди:

— Албатта, бир ишга бел боғламоққдин аввал анинг оқибатини ўйламоқ керак. Улуғбекнинг оноси Гавҳаршод-бегимдек табаррук хотунни жаллод илкига топшургон, бегуноҳ бек, шаҳзодаларни қатл эттирган подшоҳдин яхшилик кутиб бўлмайдур. Қимки тутун чиқариб ёнаётган бу алангага яқинлашса, этаги қуядур. Шул сабабдин сиз Ҳирот боргонингизда анга яқин йўламанг. Фақир киши панада, деганларидек зolimнинг кўзидин йироқда юринг. Мен доғи яқин арода Ҳиротга кўчиб кетмоқ ниятидамен. Бул ерда ишим юришмай қолди.

— Машҳадда менга сиздин ўзга меҳрибоне йўқ. Ялғуз қолсам, мусофирлик бошимга етадур.

— Андоғ бўлса, икки ўт-оловдин бирин танланг. Мен кетсам, бул ерда ҳолингиздин хабар олотургон кимарса йўқ. Ҳиротда эрса ёр-дўстларингиз бор. Мавлоно Абдурахмон Ҳомий ва Сайид Ҳасан Ардашер жаноблари ҳар вақт сизни ҳимоя қиладурлар. Сиз сипоҳи эрмас, шоирсиз. Илкингизда найза эрмас, қалам тутиб келгансиз. Наҳот, Абу Саид тағойиларингизнинг қасдин сиздин олса?

Ўзи ҳам Ҳиротни соғиниб, бутун вужуди билан у ерга интилиб турган ёш шоирга Паҳлавоннинг сўзи ёғдек ёқди. Абу Саид ўз душманларини енгиб, Хуросонда бир қадар тинчлик ўрнатган эди. Шоир олдига қўйилган қайноқ шўрвани ичишдан қўрққан кишидек, яна бир неча кун сабр қилиб турди, кейин таваккал отига миниб, ўз шаҳри — Ҳиротга жўнади.

Энди йигирма-йигирма бирга кирган тажрибасиз

йигитлар сингари Алишер ҳам пулни расамади билан сарф қилишни билмас эди. Қўли очиқлиги туфайли кўп ўтмай, отадан қолган унча-мунча пул ҳам совурилиб кетди, бировдан пул сўрашдан у ор қиларди.

Бир куни шоир Ҳасан Ардашерни йўқлагани борганда, у ишдан гап очди.

— Бекор юргандин бекор ишла, деган гап бор. Шеър билан қорин тўйғозиб бўлмайду. Ишламасангиз доғи оч қолмайсиз, мен бор, ошно-огайнилар бор. Аммо сизнинг сиркангиз сув кўтармайду. Риёзат била топилгон бир тишлам понни биров берган семиз қўй этидин яхшироқ деб ўйлайсиз.

— Кўнглимдагини топдингиз, отахон, — деди қизариб Навоий.

— Шул сабабдин сизга лойиқ бир иш топойиқ. Агар шеър мухлиси бўлгон инсофли бир амалдор сизни ўзига мулозим қилиб олмоққа розилик берса, хўн дерми эрдингиз?

— Муносиб бир кишига мулозим бўлмоқдин ор этмайдумен. Бировнинг хизматин қилмоқ айб эрмас.

— Рост айтдингиз, бу номус қилатурган иш эрмас. Сўзима қулоқ беринг. Мен бир кун Султон Ҳасанбекнинг уйларидаги мажлисда сизнинг бир шеърингизни ўқиб эрдим. Ул кишига бағоят хуш келди. Бурунроқ менга, бир покиза, фаҳм-фаросатли йигит бўлса, навкар қилиб олур эрдим, деб эрдилар. Мен сизни айтиб кўрай. Қўли очиқ одам, яхши маош берса керак.

— Султон Ҳасанбек майхўр, деб эшитамен. Ўғли доғи кўп ичаду эркан, — деди Навоий.

— Майхўр бўлсалар доғи кўнгли оқ одамлар. Яхши одам маст бўлса ҳам ўзгага ёмонлик соғинмайду.

Навоий иккиланиб туриб, унинг таклифини қабул қилишга мажбур бўлди. Ёш бўлса ҳам шеър мухлислари орасида донғи чиққан Навоийдек шоирни мулозим қилиб олганидан Ҳасанбекдек киши фахрлар эди.

Мулозим ёки навкар хизматкорлик лавозимидан бир поғона баланд бўлиб, у бек билан хизматкорлар ўртасида туради, хўжайиннинг буйруқларини хизматкорларга етказди, дастурхон ёзиб, хўжайин олдига овқат қўяди, у билан бирга ўтириб овқатланади, суҳбат қуради. Бундан ташқари Навоий жанговар бек билан сафарга бирга чиқиш, сахро, тоғ-тошларда юриш, ҳарбий сафар қийинчиликларини у билан баҳам кўришга мажбур эди.

Навоий Мирзабекни ичкиликдан қайтаришга, унда шеър ва мусиқийга ҳавас уйғотишга ҳаракат қиларди. Мусиқийга ҳавас уйғотиш қийин эмасди, аммо ичкилик-

дан кўнглини совутиш мумкин бўлмади. Бироқ шунга қарамай, Мирзабек кўнгли оқ бўлиб, маст бўлмаган вақтларида жуда хушмуомала ва раҳмдил йигит эди. Кўнлардан бир кун юз берган бир ҳодиса буни тасдиқлади.

Ҳусайн Бойқаро Хоразмда куч тўплаб, доимо Хуросонга ҳужум қилиб турарди. Унинг бир тўда аскарлари Жаҳ-Жаҳ деган жойдаги жангда мағлуб бўлиб қочиб кутулди, бир қисми ўровда қолиб, асир тушди. Бу жангда Абу Саиднинг ёш аскарбошиларидан Мирзабек ўзининг уста жангчи, моҳир қиличбоз эканини кўрсатди. Ўша вақтнинг одатига кўра асирларни аскарбошилар ва навкарларга иккитадан-учтадан бўлиб берар, улар бу асирларнинг каллаларини олиб, ўз ҳукмдорларига юборар эдилар.

Мирзабек қароргоҳга жангдан чарчаб келди-да, қурол-яроғини чодирнинг ўртасидаги устунга осди ва ўзини ердаги намат устига ташлади. У ҳали ўзига келмаган, ҳарсиллаб нафас олар, кўзлари бежо эди.

— Томоғингизни хўллаб олсангиз ўзингизга келардингиз, — деди Алишер.

Мирзабек ўрнидан туриб ўтириб, бир пиёла шарбат ичиб, мўйловини артди-да:

— Шукр, — деб қўйди энтикиб. — Ўзи доғи... ҳазилакам жанг бўлмади, Аҳмад Ҳожибек... ўз черики била... етиб келмаса... ишимиз хароб эрди.

У ҳарсиллаб жанг тафсилотларини гапириб бераётганда, ташқаридан оёқ товуши, от пишқириги эшитилди. Қурол-яроғли тавочи (хабарчи) бек чодир ичига кириб салом берди-да, хириллаб:

— Мирзабек, улушингизни келтирдим, икки банди, — деди. — Дарҳол каллаларини олиб, Мирзага йиборгайсиз!

Дарҳол қуролларини тақиб олган Мирзабек билан Навоий ташқари чиқиб, қуролли соқчилар ёнида турган, кийимлари ечиб олинган икки асирни кўришди. Уларнинг бири новчагина, қоп-қора соқолини туркманча қирдирган йигит эди. У бошини ғоз кўтариб, мағрур боқиб турар, кўзларида кўрқувдан асар йўқ, унинг ёнида ўрта бўйли калладор шериги хаёл ичида ерга тикилганича қотиб қолган эди.

Тавочи бек иккала асирнинг калласини ҳукмдорга юбориш кераклигини яна бир бор уқтириб, отига минди, соқчилари унинг олдига тушиб, бош қароргоҳ томон жўнашди. Навоий калласи ҳозир олиниши керак бўлган йигитларга ачиниб қарар, уларни қутқариш йўлини қидира эди.

— Бек, бул икки бандини қатл этиб барака топмай-миз, — деди. — Жангда одам ўлдирмакнинг йўли бошқа.

Сиз жангда ёвни ўлдирмасангиз, ул сизнинг бошингизни олур, аммо қурол-яроқсиз асир йигитларни бежон қилмоқ улугъ гуноҳ.

— На қилай, фармони олийга қаршу бормоқ мумкин эрмас.

— Биз подшоҳнинг фармонини ҳам ерина келтирур-миз, буларни доғи ўлдирмаймиз.— У савол назари билан қараб қолган Мирзабекка узоқдаги бир чинорни кўрсатди.— Ушал оғоч тубинда бир ўқ еб ўлган аскарни кўриб эрдим. Боши бутун. Ярмоқ берилса, бир аскар анинг калласин келтиргай. Биз бир бандининг калласи ўрнига ани йиборгаймиз. Аммо иккинчисини қандоқ халос этур-миз, билмаймен.— Навоий негадир биринчи навбатда повча аскарни қутқармоқчи эди.

Мирзабекнинг юзи ёришиб кетди.

— Уша чинордин юз қадамча нарида, сой бўйидаги харсангтош ёнида мен мирза Хусайннинг бир навқарини елкасидин чопиб ташлагон эрдим. Анинг доғи бошин келтирсинлар,— шунн деб Мирзабек чўнтагидан бир динор чиқариб, Навоийга тутқизди. Навоий кўшни чодирга кириб, таниш бир аскарни бошлаб келди ва қўлига тилла пулни тутқизиб, воқеани тушунтирди...

Орадан чорак соат ўтмай, кесиб келинган икки каллани хуржунга солиб, тавочи бекка жўнатдилар, жони омон қолган икки асирни кечгача чодирда олиб ўтириб, қоронги тушганда қўйиб юбордилар. Навоий улар билан хайрлашаркан, ҳар бирига биттадан нон берди.

Султон Ҳасанбек Мирзабекнинг қилган хайрли ишини эшитиб, хурсанд бўлди ва унга шундай деди:

— Ўғлим, Навоийнинг шарофати била савоб иш қилибсен. Мен иккингиздин ҳам беҳад хурсандмен. Аммо тилингизга эҳтиёт бўлинг. Агар биров бул ишдин хабардор бўлиб, Абу Саидга етказса, ҳолингизга вой!

БАДАРГА

Бир куни шоир ўз хужрасида ишлаб ўтирганида саройдан фаррош келиб, подшоҳ уни ўз хузурига чорлаётганини айтди.

— Ҳозир. Андак сабр қилиб туринг,— деди ранги ўчинқираган Алишер, шошиб-пишиб қоғозларини йиғиштириб, жузвдонга солар экан. «Нега чорлади эркан? Ишқилиб, яхшилиққа бўлсин», деб ўйлади у гангиб. Бироқ сир бой бермасдан, шошилмай бошига кўк шойи салласини ўради ва ҳаворанг тўнини кийиб, фаррошга:

— Қани, юрсинлар,— деди.

Шоирнинг юраги безовталаниб, бир фалокатдан дарак бераётгандек дуқуллаб урар эди. Ахир, кўрқмасдан бўладими!

Абу Саиднинг амри билан ҳар куни кўшкнинг қарши-сидаги майдонда бегуноҳ одамларнинг калласи кесилиб турар, баъзан шу майдонда қурилган катта қозонда жаллодлар сув қайнатиб; маҳкум қилинган кишиларни тириклайин қозонга ташлар эдилар.

Подшоҳ «хужраи хос»ида зар тўшак устида, юмалоқ ёстиққа тирсагини қўйиб, вазири Султон Ҳасаннинг маълумот берар эди.

Кенг пешона, жуссадор, қовоқлари шишинқираган Султон Ҳасан Кошғар чегарасидаги аҳвол тўғрисида маълумот берар эди:

— Султон Муҳаммаднинг кенжа ўғли, даракчиларимизнинг хабарига кўра, Кошғарда кўшин тўплаётган эрмиш,— деди у маънодор қилиб.— Бадахшонга қўшин йибормоқ керак. У ерда таҳликали аҳвол юз берди.

Абу Саид чаккасига қўлини тираб, ўйга толди. Сўнгги вақтларда мамлакатнинг ҳар томонидан келаётган нохуш хабарлар унинг сафросини кўзгатарди. Хоразм ва Марв вилоятидан бир талай аскар тўплаган Хусайн Бойқаронинг илғорлари Хуросон чегарасидан ўтган, унинг аскар-бошиларидан Мирсаид — Навоийнинг тоғаси — озгина аскар билан Серахс қўргонини ишғол қилган эди. Ана шу вақтда Кошғардан келган хунук хабар дард устига чипқон бўлди.

— Фармони олий ҳозирланг,— деб амр қилди Абу Саид.— Шайх Али баҳодир Балх вилоятидан уч мишг черик олиб Бадахшон борсин!

— Бош устига, мирзам.

— Серахс қўргонини қамаб ётган черикларимизга озуқа юборилсин!

— Хўн, тақсир.

— Мирсаиднинг жияни бул ерда не иш қилиб юрибдир, бохабар бўлинсин.

— Мирзам, Навоий шоир ва дарвишсифат йигит. Анинг сиёсат ва раёсат бирла иши йўқ. Мен доим Алишерни назорат остида сақлайдурмен. Ўзингизга маълум, шоир менинг ўғлим Мирзабекнинг мулозимини эрур, анинг ҳар бир босгон қадами бизга маълум.

— Ҳаммасидин бохабармен. Жаҳ-Жаҳда юз берган воқеадин ҳам.

Бу гапни эшитиб, вазир бир сесканиб тушди.

— Тоғалари ким эрди-ю, жияни ким бўларди, — деб пўнгиллади Абу Саид. — Ҳар нарса аслига қайтадур.

Орадан кўп ўтмай, фаррош Навоийни бошлаб келганини маълум қилди.

— Кутиб турин!

Орадан ярим соатча вақт ўтгандан кейин у шоирни ўз хузурига чақиртирди. Навоий эшикдан кириши билан таъзим қилиб тиз букди ва ижозатдан кейин пойгаҳда чўкка тушиб ўтирди. Бу вақтда шоир йигирма уч-йигирма тўрт ёшларда бўлиб, қизил мағиз, қийиқ кўз, юмалоққина йигит эди. Подшоҳ ундан аҳвол сўраганда:

— Соян давлатингизда, алҳамдулилло, соғ-саломатмиз ва зоти олийларига узоқ умр тилаб ётибмиз, — деди. Шоир ўзини ярадор бўлган йиртқич ҳайвоннинг горига кириб қолган кишидек ҳис этарди. Оғзидан бирорта ноҳўя гап чиқса бошига ўлим келиши аниқ эди. У тавозе билан ўтириб, подшоҳнинг берган саволларига эҳтиётлик билан жавоб қиларди.

— Сизнинг хўп газалларингиз кўп ва лекин баъзилари гашимга тегадур, — деди Абу Саид ва ёстиқ тагидан бир варақ қоғоз олиб, тутила-тутила қуйидаги сатрларни ўқиди:

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, ит каби лода шайх!

— Бу ёғини ўқимаймен, ўзингиз билурсиз. Бу газални сиз битдингизми?

Абу Саиднинг қисик кўзларида, илжайган гўштдор юзида газаб аралаш истехзо аломати кўринди.

— Мен битдим, — деб дадил жавоб қилди шоир.

Абу Саид оғир хўрсиниб, сўл қўлининг бош бармоғи ва ён бармоғи билан мийиқларини силади, кўзларидан газаб учқуни чақнади.

— Қандай журъат этдинг, — деди сансираб. — Шайхлар, қаландарлар, эшонлар авом халқни дин ва диёнат йўлига бошловчи раҳнамолардир. Ўн нафар олимни бир нафар шайхнинг ҳаром тукига олмайдурмен.

— Газалнинг зоти шоҳоналарига топширилган нусха-сида хато бор, — деди Навоий бошини кўтариб. — Битикчи «айтким» сўзин «ит каби» қилиб галат ёзибдур.

Мени ишқдин манъ этар сода шайх
Дема сода шайх, айтким лода шайх!

Абу Саид, бу сафар ҳам шоир мени мот қилди, деган-дек вазири Султон Ҳасанга қараб қўйди. Шу вақтгача

шоирнинг ҳаёти учун қўрқиб, ичини ит тирнаётган вазир енгил нафас олиб, жавоб ўрнига бош эгиб қўйди.

— Гап бир сўз устида эрмас, — деди Абу Саид. — Газал гаразгўйлик ва ямон ният билан ёзилган. Адолат, халқпарварлик ҳақида, шайхлар ҳақида газал ёзиб не қилурсиз? Сиёсат ва раёсат доирасига кирмоқнинг на ҳожати бор? Санамларнинг қош ва кўзи тўғрисида шеър бита беринг, ҳеч ким ҳеч нарса демайду.

У насихатомуз гапирар экан, шоирни яна сизсирашга бошлаган эди. Навоий индамай ҳурмат билан унинг сўзларига қулоқ солди. Абу Саид шоирнинг ички нур билан ёришган, ишсоф, мурувват, камтарлик акс этган юзига тикилиб, унинг илм-маърифат шайдоси эканини, қўлда қилич билан шуҳрат ва бойлик орттиришни афзал кўрадиган тоғаларига ўхшамаслигини пайқади. «Майли, шайхларга қарши шеърлар ёзаверсин, аммо раёсат ишларига аралашмасин. Ҳар ҳолда андин кўз-қулоқ бўлиб турмоқ керак», деб ўйлади.

Абу Саид бир вақтлар Бадахшонни босиб олганида, унинг подшоҳи Султон Муҳаммадни ва унинг тўнғич ўғлини асир қилиб, Ҳиротга олиб келган эди. Бадахшон шоҳининг кенжа ўғли Қошгарга қочиб қутулди. Асирлар Ҳиротда назорат остида, оддий кишилар қаторида яшар эдилар. Асир шоҳ Лаъли тахаллуси билан тожик тилида яхшигина газаллар ёзар эди. Асли бадахшонлик бўлган шоир Абду-самад унинг яқин дўсти эди.

Бир куни кечқурун унинг уйига Султон Муҳаммад меҳмон бўлиб келди. Собиқ подшоҳнинг ранги ўчган, кўзлари бежо, қўллари қалтирар эди. Абдусамад асир подшоҳ билан саломлашиб, тўшакка ўтиргизди-да, ундан аҳвол сўради.

— Душманимиздин ўч оладирган пайт яқинлашмоқда, — деди соқоли кўкрагига тушган барваста Лаъли. — Ё ўламин, ё озод бўламин.

— Не гап, тақсир? Очиқроқ гапиринг!

Шунда Лаъли Қошгардаги кенжа ўғлининг Бадахшонга ўтиб, Абу Саидга қарши жанг очишга ҳозирланаётгани ва Ҳусайн Бойқаронинг Марв томондан бостириб келаётгани тўғрисида олган маълумотларини гапириб берди.

Иккала дўст шивирлашиб, рўй берган воқеаларнинг оқибати ва тутадиган хатти-ҳаракатлари тўғрисида узоқ маслаҳатлашдилар. Шу орада эшик тикиллаб қолди.

— Алишер келгандур, ани ҳам чорлогон эрдим, — деди уй эгаси олазрак бўлган меҳмонга.

Навойй уй ичига кириши билан мажлисга руҳ кирди. Уйга чироқ ёққандек, дўстларнинг юзи табассум билан ёришди. Шоир уй эгаси ва Лаъли билан яқин дўстлар сингари ҳазиломуз ҳол-аҳвол сўрашиб, дастурхон ёнига ўтирди.

— Мажлис аҳли ҳозир ва лекин ўртада мажлис садри-ни кўрмайдурман, — деди Навойй.

— Ҳозир ул жаноблари ҳам ўз ўринларини, ишғол қилдилар, — деб Абдусаммад хонтахта остидан бир шиша чиқарди. — Сизни кутиб турган эдик.

Навойй тўлдирилган пиёлани қўлига олар экан, Лаълига қараб:

— Лаъли Бадахшоннинг тожингиздин ўрин олиши учун! — деб пиёлани кўтарди, сўнгра битикчи хато кўчирган шайхлар тўғрисида ёзган сўнгги шеърини ўқиб, подшоҳ билан бўлган мулоқотини гапириб берди.

— Котибнинг ҳам шайхларни кўрарга кўзи йўқ эркан, — деди Бадахший кулиб, — аммо шайхларга адовати сизникидан зўр эркан, анинг учун «айтким» сўзини «ит киби», деб битибдур. Ажиб, Абу Саидга бу сўз ёқмабдур.

— Лақаби ит бўлгани учун ёқтирмоғон, — деди заҳар-ханда қилиб Лаъли.

Дўстлар ҳазил-мутойиба, шеърхошлик билан ярим кеча-гача ўтирдилар.

Орадан кўп вақт ўтмай, Султон Муҳаммаднинг ўғли Бадахшонга бостириб кирди, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг ёқасига ёнишди.

Риёкор муллалар, шайхлар ёрдами билан Ҳиротни эгаллаган золимнинг тахти ларзага келди. Абу Саид бааийни думидан қонқонга илинган йиртқич ҳайвондек, тишларини иржайтириб, теварак-атрофини қоп билан бўярди. Жаллодларнинг пичоқлари қайроқ устида, кўшк майдонидаги дошқозонлар тинмай қайнаб турар эди.

Бадахшонда кўзғолон бошланиши билан Султон Муҳаммад, унинг катта ўғли ва уларнинг яқинлари қамоққа олинди. Абу Саид уларни қийнаб сўроқ қилгандан кейин сарой олдидаги катта майдонда каллаларини кестирди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Султон Ҳасан Алишерни ўз ҳузурига чорлаб, дабдурустдан шундай деди:

— Икки кундан сўнг Самарқанд кетгайсиз. Ҳозир-дапоқ йўл ҳозирлигини кўраверинг.

Бу гап шоирни томдан бошга тушган тарашадек ганги-тиб қўйди.

— Бу қандоқ гап, бегим? Ахир...

— Сўзни кўп чўзманг. Фармони олий бу, эрта эрмас, индинга Аҳмадхожибек карвони йўлга чиқадур, бирга кетгайсиз.

«Фармони олий бу», деган гапни эшитиб, шоирга ҳамма парса равшан бўлди: «Бадахшонликлар била дўст бўлганим учун подшоҳ мени жазоламоқчи, бадарга қилмоқчи», деб ўйлади у. Кейин вазирнинг чакка томирлари бўртиб чиққан жигарранг юзига қараб деди:

— Ахир менда зоди роҳила йўқ.

— Менда хизмат ҳақингиз бор, — деб унинг сўзини бўлди вазир, — сизга икки-уч динор берасим бор. Аҳмадхожибек мурувватли одам, анинг ҳимоятда сиз Самарқандда хор бўлмайсиз.

Шоир тақдирга тан бериб, ўрнидан турди...

САМАРҚАНД БУСАҒАЛАРИДА

Алишер минган кўримсизгина қалмоқи от бошини чайқаб, карвон кетидан бир маромда йўртиб боради. Отлик эса хомуш, ўқтин-ўқтин отнинг жиловини аста силтаб, «чу, жонивор», деб қўяди. Юраги ғаш, ҳар хил фикрлар бошига келиб кетади.

Ўз ихтиёринг билан ёр-дўстлар ҳамроҳлигида йўлга чиқиш бошқа-ю, адолатсиз подшонинг амри билан туғилган шахринини ташлаб сафарга чиқиш бошқа.

Алишер юрагини эзаётган оғир хаёллардан қутулиш учун ҳаётида юз берган биронта қувончли ҳодисани эслашга уринади. Устига оғир юк ортилган туялар эса кичкинагина бир эшак уларни бошлаб кетаётганидан норозидек, бўкиришиб истар-истамас қадам ташлайди. Кун қиёмга яқинлашган, саҳар туриб йўлга чиққан йўловчиларнинг баъзилари мудраб борадилар. Аммо Навоийнинг кўзида уйку йўқ. Юракни эзадиган мудҳиш хотиротлардан кўнгли беҳузур бўлиб, мияси лўқиллаб оғрийди. Ҳамроҳларига эшиттирмасдан инграб қўяди. Тоғасини эсларкан, кўзлари жиққа ёшга тўлади, бармоқларининг учи билан кўз ёшларини артиб, биров пайқаб қолмадими, дегандек теварак-атрофга қараб қўяди.

Алишер йўлга чиқмасдан тоғаси Мирсаид тўғрисида даҳшатли бир хабар эшитган, Серахс қалъасини қамал қилиб олган Абу Саиднинг аскарларидан бири — Мирзабекнинг навқари Мирсайиднинг фожиаси тўғрисида гапириб берган эди:

— Бу кунга дегинча тағойингиздек мард одамни кўрмаган эрдим, — деб ҳикоя қилган эди у. — Озгина черик била Серахсдек берк кўргонни олди. Минг чоғлиқ черик била қабаб туштиқ, ҳарчанд уринсак доғи ола билмадик. Ани оч қолдириб, таслим қилмоқчи бўлдик. Мирсайид Хусайн Бойқародин мадад келаду, деб умид қилгон бўлса керак, таслим бўлмади. Анга четдин мадад келмагач, кўргон аҳли оч қолди. Шунда подшоҳ жаноблари Мавлоно Муҳаммад Тобадгоний ҳазратларини Мирсайид била сўзлашув учун вакил қилиб йибордилар. Мавлоно Тобадгоний кўргонга кириб, Мирсайидга: «Агар таслим бўлсангиз, подшоҳи замон сиз ва барча навкарларингиз қонидин кечаду», деб ваъда бергандан сўнг тағойингиз таслим бўлмоққа қарор берибду ва дарвозадин чиқиб, яроқларин тонширибду... Подшо ҳазратлари анинг черикларин тарқатиб йибориб, ўзини жаллод илкига тонширди.

Навоий бу даҳшатли хиёнат тўғрисидаги хабарни эшитиб, хўнграб йиглаб юборган эди.

Абу Саид Мирсайидни ўлдиргандин кейин унинг иниси Муҳаммад Али Ғарибийдан ҳам қаттиқ ўч олди. Ғарибий дунё ишларидан қўл ювиб, Самарқандда дарвишона умр кечирарди. Золим подшоҳ уни ҳам тутдириб, азоб билан ўлдиртирди.

Навоий шуларни ўйлаб, беихтиёр оқ тортиб юборди, ёнида кетаётган бир навкар, ҳайрон қолиб ялт этиб унга қараган эди, шоир уялиб пошнаси билан отини ниқтади, жонивор бир юлқиниб йўртиб кетди. Карвоннинг бошида кетаётган Аҳмадхожибек билан ёндашиб аста юра бошлади.

— Ҳа, на бўлли сизга? Биров хафа қилдиму? — деб сўради Самарқанд ҳокими шоирнинг ёшдан қизарган кўзларига қараб.

— Йўқ, ўзим, эсимга бир нарса тушиб, хафа бўлиб кетдим.

— Сиз ҳам лашқарин ўзингизга ёвутмангиз. Сабр-матонат қалқони била аларни даф этингиз.

— Сизнинг ёнингизга келгач, енгил тортдим, — деди шоир эгар устида қаддини ростлаб ўтирган хушсурат Аҳмадхожибекка қараб.

— Мусофир юртига кетаётирмен, деб қайғурманг. Албатта, ватағни тарк этмак осон эрмас. Аммо беихтиёр оллига сафар тушган киши, таваккал отига миниб, сабр-матонат камари била белини боғлаб олмоғи зарур. Катта бошингизни кичик қилиб, ҳар ерга сиғиб кетаверасиз. Муқаррар маошим йўқ, деб кўрқманг, Самарқандда мендек дўстларингиз бор эркан, хор-зорлиғ кўрмагайсиз.

Аҳмадхожибек асли қашқарлик бўлиб, ўша замоннинг машҳур фузалоларидан Султон Маликнинг ўғли эди. Отаси ўлгандан кейин Хуросонга келиб, таҳсил кўрди. Ҳаддан ташқари қобилиятли, хушмуомала, гайратли, удабурун йигит бўлгани учун катта-кичикнинг ҳурматига сазовор бўлди. Халқ олдида уч пулчалик эътибори бўлмаган гаддор Абу Саид фақат Аҳмадхожибекдек одамнинг обрўсидан фойдаланиб, Самарқанд элини итоатда тутиб туриши мумкин эди.

— Самарқанд аҳли меҳмондўст, мусофирпарвар. Ул ерга Тошканд, Андижондин келиб таҳсил кўраётган йигитлар кўп. Самарқанд — одамнинг сайқали, илмининг қони...

— Рост, Улугбек замонида шундоғ эрди. Улугбек, Қозизода бу дунёдин ўтдилар, Али Қушчи Румга кетиб қолди, Самарқанд эгасиз, хувиллаб қолгон уйга ўхшаса керак.

— Қатиг тўкилса юқи қолур, деган мақолли эшитмаганмусиз? Алар дунёдин ўтган бўлсалар доғи, қуриб кетган бинолари, мадрасалари, ҳаммом, карвонсаройлари ўз ўрнида турибду, шогирдлари, суҳбатдошлари барҳаёт... Рост, илм, риёзиёт ва фалакийётдин таълим берадурганлар йўқ, аммо мантиқ фалсафа, фароиз (ер ўлчов) илми равнақ топгон. Ҳиротга бока бул ер таҳсил олмоқ учун тинч ва қулай. Бу йил печа ёшга кирдингиз?

— Йигирма бешга.

— Хали ёшсиз, вақт ганиматда ўқиб қолинг! Сизни ҳазрат Абуллайс мадрасасига жойлаштириб қўямен.

— Оғолиқ қилгонингиз учун минг раҳмат.

Самарқанд ёш шоирни кулиб қарши олди. Қошинлари офтобда ярқираган мадрасалар нурдан унинг оёғига пой-андоз солаётганга ўхшарди. Самарқанд тупроғига оёқ бо-сиши, ажойиб жоме ва мадрасаларин кўриши билан Навоийнинг кўнгли кўтарилиб, ташвишлари унутилгандай бўлди.

Мударрис Хожа Фазлулло Абуллайс Алишерни очик юз билан қарши олиб, мадрасасига қабул қилди. Араб тили, сарф паҳвини арабларнинг ўзидан ҳам яхши биладиган бу олим — фозил ва шоир одамга Навоийнинг ҳурмати зўр эди. Алишер завқ билан ундан араб тили, фалсафа, мантиқ илмини ўргана бошлади. Ёнидаги ҳужрада андижонлик икки йигит — Юсуф Сафойи билан Юсуф Андижоний турар эди. Бир кун улар ош қилиб, Алишерни меҳмонга таклиф этдилар.

Юсуф Андижоний хушчақчақ йигит экан. Дастурхон ёзиб, ош келтиргандан кейин «олинг, олинг», деявериб, меҳмонни тўйгунча овқат ейишга мажбур этди. Қўлларга

сув қуйилиб артилгандан сўнг, бир оз суҳбатлашиб ўтирдилар. Навоийнинг Ҳиротдаги ҳаёти, ошна-оғайниларини сўраб-суриштирдилар.

— Ҳиротга боқа бу ер тинч, — деди Юсуф Алишерни юпатмоқчи бўлгандек, — Самарқанд баҳаво жаннатдек макон, Зарафшон суви болдин ширин, етмиш етти хил дардга даво. Бу ерда ҳаёт қайнайду, Ҳиротда эса ажалнинг бозори чаққон, эшитишимга кўра, ҳар кун Ҳирот арки олдидаги дошқозонлар тагига ўт ёқилиб, сув қайна-тилар экан, маҳқумларни шул қозонга ташлар эканлар, ростми?

— Рост, — деб унинг гапини тасдиқлади Алишер. Аммо шерикларининг кимлигини билмагани учун эҳтиёт бўлиб, гапни чўзиб ўтирмади. «Агар Ҳиротда қолсам, менинг бошим ҳам хатар остида бўлар эди», деб ўйлади. Орага сукунат чўкди.

— Алишерни шаҳар айлантириб томоша қилдирсоқ яхши бўлу, — деди Сафойи шеригига қараб.

— Мен жоме, мадрасаларини, Кўк саройини томоша қилдим. Улуғбек солдирган ҳаммомга дағи тушдим, — деди Алишер кулиб. — Аммо Расадхонани бориб кўролмадим. Йироқ...

— Йироқ эрмас, — деди унинг гапини бўлиб Юсуф. — Оби Машҳад бўйлаб борилса, ўн беш дақиқалик йўл. Истасангиз, жума куни борайик.

Орадан икки кун ўтгач, икки дўст Машҳад ариғи ёқалаб Расадхона томон йўл олишди, гап билан бўлиб, у ерга қандай қилиб етиб борганларини пайқамай қолишди.

Кўҳак тепалиги устига қурилган уч қаватли устувона⁷ шаклидаги, баландлиги қирқ газдан ошиқ бўлган бино ўзининг ҳашамати, улуғворлиги билан Алишерни ҳайратда қолдирди. Пишиқ гиштдан ишланиб, сирти мрамар тош билан қопланган ёй шаклидаги кузатиш асбобининг бир учи бинонинг ўртасидан чиқиб осмонга қараб турар эди.

Эгасиз қолган Расадхона эшигига қулф солинган, энди бу асбобдан ҳеч ким юлдузлар сайрини кузатмас эди. Пастда, Обираҳмат сойи яқиндагина бу ерларни обод қилган улуғ олимларни хотирлаб шувилларди. Кўм-кўк туман қўйнидаги Зарафшон тизма тоғларидан эсган шамол боғларнинг хушбўй ҳидларини келтирарди. Расадхонани пастрокда экинзорлар, боғлар уч томондан ўраб олган. Ғарби-жануб тарафдан Самарқанд мадрасалари, саройлар, жомеларнинг кошникор пештоқлари, миноралар кўзни

қамаштирарди. Шаҳар устини енгилгина кўнғир чанг қоплаб олган, бу ернинг эса ҳавоси мусаффо, осмони чанг-тўзондан холи, юлдузларни кузатиш учун қулай эди.

«Дунё Улуғбек янглиғ олимлар подшошини ва подшолар олимни кўрмаган. Ҳиротдай ерди келиб, шу ерларни зиёрат қилғоним учун тақдирдан миннатдормен», деб ўйлади Алишер кўнгли тоғдек кўтарилиб, у кўпдан буён ўзини бундай бахтли ҳис қилмаган эди.

ХУРОСОН САРИ

Абу Саиднинг Самарқандда ҳоким бўлиб турган тўнғич ўғли Султон Аҳмад отасидек шижоатли эмас, аксинча, дангаса, майхўр, пирларга сиғинувчи нодон йигит эди. Ўзининг ақли ноқислигини, Мовароуннаҳрдек улуғ диёрни идора қилишга ақли етмаслигини билгани учун у ҳамма идора ишларини ўзининг тоғаси Дарвишали Муҳаммад тархон билан Аҳмадхожибек ва унинг амакиси паҳлавон Ҷонибек Дўлдой кўлига топшириб қўйган эди.

Бир куни Султон Аҳмад ҳарамда ўзининг суюкли хотини Қутибика билан маишат қилиб ўтирган пайтида Ҳиротдан чопар келиб қолди. Девонхонада Муҳаммад тархон Дўлдой ва Аҳмадхожибек давлат ишлари тўғрисида бош қотириб ўтиришарди. Тархон чопарнинг кўлидан ёрлиқни олиб, унга кўз югуртирди-ю, ранги оқариб кетди. Абу Саид ўз ёрлиғида Ғарбий Эронга — Озарбайжонга кўшин тортиб кетаётганини маълум қилиб, ўғли Султон Аҳмадга дарҳол кўшин билан Хуросонга етиб келишни буюрган эди. Хусайн Бойқаро Абу Саиднинг Озарбайжонга кетиб қолганидан фойдаланиб, Хуросонга бостириб кириши мумкин эди.

— Фармони олийни бажо келтирмоқ учун дарҳол атроф-жавонидаги қалъа доругаларига чопар йибориб, ўз черикларингиз билан етиб келинг, деб буюрмоқ даркор, сиз Аҳмадхожибек шул ишга киришинг, — деди Муҳаммад тархон.

— Зудлик билан мулк душман дафъининг чорасин кўрмал, — деди Дўлдой, — дарҳол бул ишлардин соҳиби давлат — Султон Аҳмад Мирзани огоҳ этмал.

Муҳаммад тархон гапни чўзиб ўтирмай, кўлида ёрлиқни ушлаган ҳолда ичкарига — ҳарамга йўл олди. Эшик оғоси орқали жиянини хабардор қилиб, ичкари кирди.

— Мулк посбони маст-аласт, юртининг аҳволидин бе-
хабар, — деди у қовоғини уюб.

Бўғзи ингичка май кўзасини ёнига олиб ўтирган қалмоқ башара, оқ юзли гўзал Қутибика қийиқ кўзларини ерга қадаб ўрнидан турди, уялиб, ноз-неъматлар тўла дастурхонга боққанича қотиб қолди.

— Тағойи, айтинг, юртга не бўлди? Тинчликми? — деб сўради ўрнидан туриб гандираклаб кетган ҳукмдор. У тоғасидан бир қарич баланд, икки бети қип-қизил, повча йиғит эди, иягидагина ўсган қора соқолига ёпишган ион ушоғини олиб ташлаб: — Не бўлди юртга? — сўради яна. — Самарқанд эли мендин рози, ноҳақ қон тўкмаган-мен...

— Сен ноҳақ хун тўкмайсен, Самарқанд аҳли сендин рози, — деди тоғаси, — ҳозир бошқа бир иш чиқиб қолди.

— Айтинг, не иш?

— Мен усрук киши била сўзлашмаймен.

— Андоғ бўлса, ўша ишни менсиз, ўзингиз путкара беринг. Мен мутақаббир эрмасмен, одми одаммен, сизга ва бекарга ишонамен. Нима тўхташга келсангиз, ҳаммасига розимен.

— Йўқ, сенсиз путмайтурган иш чиқиб қолди... Ҳой келин! — деб мурожаат қилди Муҳаммад тархон Қутибикага, — бир пиёла қатиг келтиринг, мирза уюб⁸ ойлсин⁹.

Дарҳол келтирилган қатикни ичиб олгандан кейин Султон Аҳмад хотини солиб берган ўринга ётди ва кўп ўтмай, хуррак отиб ухлай бошлади.

Гарбий Эрон ва Хуросонда ўлимнинг бозори қизиб, далалар, қирларни лола ўрнига қоп доғлари қонлади. Икки пойтахтни — Самарқанд ва Ҳиротни икки чапғалида ушлаб турган Абу Саид Эрон Озарбайжони пойтахти бўлган Табризга ҳам чапғ солди, аммо ўзидек йиртқич ҳукмдор бўлган Ҳасанбеги унинг кўшинини тор-мор келтириб, ўзини у дунёга жўнатди. Абу Саид аскарларининг кўпи қирилиб, қолганлари қочгани жой тополмади.

Қорақум даштида жавлон уриб юрган ёш Хусайн Бойқаро икки кучли рақибнинг олишаётганини яқинроқдан туриб кузатаётган эди. Абу Саид кўшинининг пароканда бўлганини кўриб, у яшин тезлигида Хуросонга бостириб кирди ва Ҳирот тахтини эгаллади. Амударёдан энди ўтган Султон Аҳмад чекинишга мажбур бўлди. Алишерни ўзи билан бирга олиб келган Аҳмадхожибек уни ҳузурига чорлаб, шундай деди:

— Биз Мовароуннаҳрга қайтиб кетмоқдамиз. Эмди

сизга рухсат, она шахрингиз Ҳиротга боринг. Султон Абу Саид менга: «Алишерни сенга топширдим, анга кўз-қулоқ бўлиб юр», деб буюрган эрдилар. Алар дунёдин ўтдилар, фармонлари доғи ўз кучин йўқотди. Эмди эркин-гиз ўзингизда.

Алишер унга миннатдорчилик билдириб, видолашди ва Ҳирот сари йўл олди.

— Сиз била Ҳасан Ардашерга беклик мартабасин бериб, бутун давлат ва молия ишларин икковингизга топширмоқ ниятидадурмен, — деб қолди Хусайн Бойқаро хужраи хосида Навоий билан суҳбатлашиб ўтираркан. Алишер Ҳиротга етиб келган куниеқ саройга келиб, эски дўстини зафар билан қутлаган ва «Қасидаи ҳилолия» ни ўқиб берган эди. Ушанда Хусайн Бойқаро завқлашиб кетиб:

— Маъни келинига ҳеч киши бу янглиғ ажойиб турко-на либос кийдурмаган эрди, — деб мақтаган ва Навоийдек фазл аҳлларини давлатни бошқариш ишига жалб этиш зарурлигини кўнглидан ўтказган эди.

— Сизларга баайни ўзимга инонгандек инонурмен. Подшолиқ учун сизлардек садоқатли, ҳалол одамлар зарур, — деб гапини давом эттирди Хусайн Бойқаро.

— Илтифотингиз учун минг раҳмат, бошим осмонга етди. Аммо менга дафъатан беклик унвонин бериб, мол, давлат ишларин топшурсангиз, барлос, арлот уруг оқсоқоллари, Алишер тайёр ошга баковул бўлиб келди, деб айтмасмикинлар.

— Невчун ундоқ десинлар. Ахир сиз Абу Саиддин жабр кўргансиз, Самарқандга сургун этилгансиз.

— Менинг тариқча гуноҳим йўқ эрди, ул бекорга мени жазолади. «Қалила ва Димна» китобининг муаллифи: «Беғуноҳ кишиларни кўрқитиб, аларга жазо берган подшоҳ ўлгандин сўнг бадном бўлмай», дебдурлар...

— Баракалло, ҳикматли сўз айтибдурлар, — деди Хусайн Навоийнинг сўзини оғзидан олиб. — Дарвоқе, Абу Саид бадном бўлди, ҳеч ким ани яхшилиқ била тилга олмайдур. Ҳай, майли. Бир ҳисобда сизнинг сўзингизда ҳам жон бор. Сизга ҳозирча кичикроқ бир вазифа берай. Хизмат қилиб ўзингизни кўрсатинг, сарой аҳлининг кўзи сизга ўргансин, — у қийиқ кўзларини юмиб, пешонасини ушлаганича ўйлаб қолди. — Сизга ҳозирча мухрдорлиқ мартабасини берай. Подшолиқ мухри илкин-гизда турадур. Менинг фармонларимга мухр босгайсиз. Музаффар барлоснинг ҳусни таважжуҳини қозонмоққа

ҳаракат қилинг. Мирза Бобур вафотидин шул дамгача амир Музаффар менинг ёнимда юриб, жаҳду жадал кўрғади.

Музаффар барлос ўзини ярим подшо деб ўйлар, чунки унинг ёрдамисиз Хусайн тахтни ололмаслигини билар эди. «Анинг розилигин олмай, бир қадам ҳам босолмаймен. Аёққа кишан бўлган дўст душмандин ямон. Пайт пойлаб, бул кишанни парчалаб ташламасам, ишим олга босмас», деб ўйлар эди Хусайн.

Ислоом барлос ҳаддидан ошгани учун султоннинг назаридан қолган эди. Хусусан, Навоий муҳрдор қилиб тайинлангандан кейин у ҳар ерда пўнғиллаб, «ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлганлар» шаънига тош отиб юрди. Аммо Навоий «тош билан отганларга ош билан от» қабилда иш қилди. Бир куни у султон ҳузурига кирганда Ислоом барлоснинг шижоатли, тадбирли аскарбоши, сиёсатли маъмур эканлигини айтиб, уни Балх қалъасига доруға қилиб юборишни таклиф этди. Султон шоирга илтифот билан қулоқ солиб, шу тўғрида ўйлаб кўриш зарурлигини айтди. Девонда Хусайн Бойқаронинг сўл томонидаги шарафли ўринда ўтирган Музаффар барлос ҳайратда қолиб, Навоийга қараб қўйди. «Наҳотки, Алишер ўзига бадхоҳ бўлган бир киши тўғрисида шунча ғамхўр бўлса!» деб ўйлади. У султоннинг шоир сўзини ерда қолдирмаслигини яхши биларди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин Навоий саройга келганда, султоннинг фармони олиб Балхга кетиш таррадудидида юрган Ислоом барлос ясовулхона ёнида Навоийни учратиб, салом берди.

— Мен подон, сизнинг қадрингизни билмаган эканман, яхшиликка яхшилик ҳар кишининг илкидин келадур, аммо ёмонликқа яхшилик сиздек олижаноб, эр кишининг илкидин келадур. Мен ўлар-ўлгунимча сизнинг содиқ қулингизмен, — деди.

— Мен доғи сизнинг дўстингизмен, — деди шоир, — имоним комилдурки, сиз султонга содиқ, черикларга ғамхўр ва адолатли бўлурсиз.

Улар гаплашиб турганда ясовулхонадан чиқиб келаётган бир навкар шоирга салом бериб, таъзим қилганича туриб қолди. Навоий бу қора соқол, повча одамни аллақерда кўргандек эди.

— Тонимадиларму? Абу Саид замонида Жаҳ-Жаҳ мавзеида бўлгон жапга биз асир тушган эрдик, жаноблари мени бир дўстим била ўлимдин қутқоргон эрдингиз, — деди.

Навоийнинг юзи ёришиб кетди.

— Сизни яна соғ-саломат кўриб беҳад қувондим. Дўстингиз қайда? Боши омонму?

— Боши омон. Ушал куниёқ мендин айрилиб қишлоғи Файзобода кетди, мен яна ўз черикларимизга бориб кўшилдим.

— Боракалло, Мирзага содиқ эркансиз.

Жаҳонгир барлос уларнинг ганига диққат билан қулоқ солиб туриб, шоирнинг нақадар бағри кенг одам эканлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

САЛТАНАТ ОСМОНДА ЭСГАН СОВУҚ ЕЛЛАР

Мажиддин шаҳар ташқарисидаги богига режа билан ҳар турли мевали дарахтлар ўтқизган, кўрғонча орқасида ҳовуз қаздириб, теварагига ва остига мрамартош тердирган эди. Шабада эсганда ложувард осмон акс этган тишиқ сувда ҳовуз атрофидаги сарв дарахтларининг сояси жилваланар, шафтоли, ўрик гулининг ёқимли ҳиди ҳар ёққа таралар эди.

Устига така туркман гилами тўшалган шоҳсунанинг ўртасига қўйилган хонтахта ёнида икки киши секин гаплашиб ўтирар, кичик пилаларда оз-оздан май нўш қилиб, газагига ғалвирак бодомни бармоқлари билан синдириб оғизларига ташлар эдилар.

Боғ эгаси ўрта бўй, миқтидан келган мош-биринч соқолини мирзойи қилиб қирдирган Маждиддин қаршисида тавозе билан ўтирган қотмароқ Низомулмулкни саройдаги янгилликлар билан таништирмоқда эди.

— Куни кеча яна мирзага қуллуқ қилиб, навкарлик машаққати, беклик мартабасидан ўзини халос қилмоқни сўради. Икки йил бурун ҳам шул илтимосини подшоҳнинг арзига еткурган эди. Подшоҳ учун бу амри маҳол кўришиб, ҳеч нав билан аларга мақбул тушмаган эрди. Бу сафар мирза анинг илтимосини қабул айлаб, узлатга чекинмоққа руҳсат бердилар.

Бу гапни эшитиб, меҳмоннинг юзи ёришиб кетди.

— Иссиқ ўринни бўшатиб қўйғони яхши бўлибдур, — деди у ости қирдирилган мўйловини бошмалдоғи ва ён бармоғи билан силаб қўйиб. Низомулмулк девонда молия ишлари билан шуғулланса-да, юқори доираларда юз бераётган ҳодисалардан кўпинча беҳабар қолар эди. Саройда бўлаётган гаплардан хабардор бўлиш учун бугун атайлаб Маждиддинни йўқлаб келган эди.

Гап Ҳасан Ардашер устида кетаётган эди. Навоий тилладўзи чопон, наврўзий қулоқ кийиб, Хуросон мулкининг қулли ихтиёрини қўлга олган йили Ардашер ҳам беклик мартабасига кўтарилган, Навоий иккови юртнинг тинчлиги, маъмургарчилиги йўлида қўлни қўлга бериб ишлаган эдилар. Ўша йили Маждиддин парвоначи қилиб тайинланган бўлиб, унинг вазифаси подшоҳ остонасига бош уриб келганларнинг арзномаларини кўриб чиқиб ажрим қилиш, баъзи мушкул можароларни подшога ҳа-вола қилиш, молия девонини назорат қилишдан иборат эди. Навоий истеъфо бериб, давлат ишларидан қўл ювгандан кейин парвоначи унинг ўрнини эгаллашга уришиб кўрди-ю, лекин бўлдирилмади. Алишер ўрнига унинг шогирди Хожа Афзал тайинланди. Маждиддин эса Навоий ва унинг дўстларини илго тутуни билан заҳарлашга қасд қилди. Низомулмулк худди овга чиққан сиртлон кетидан эргашган тулкидек думини ўйнатиб, бу хатарли илго йўлидан борар эди. Ардашернинг истеъфо берганини эшитиб, терисига сигмай қолган бу тулки:

— Йўлимиздаги чақир тиканинг бири таг-томири билан суғуриб олинбдур, минг қатла шукур, — деди. — Эшитмадингизми, Ардашер эмди нима иш қилмоқчи?

— Нима қиларди, қўлига тасбеҳ олиб у дунё тўғрисида ўйлашдан бошқа иш қолмади анга. Эшитишимча, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Тобадгонийга мурид бўлиб, ул бузрукнинг хонақоҳида истиқомат қилмоқчи.

— Эмди ўз ўрнин топибдур. Дарвешваш одамга амалдорлиқни ким қўйибдур! Етти-саккиз йил шундоғ бийик мансабда бўлиб, бойлик орттирмади. Ўз фойдасин билмайтурган одам эрди. Отам раҳматлик, ўз манфаатин билмаган киши девонадур, деб айтар эрдилар.

— Аммо анинг дўсти Алишер бошқача одам. Ул деҳқончиликдин зўр даромад олиб, кундан-кун бойимоқда. Хизмати эвазига подшо анга суюргол қилгон қишлоқларда зироатчилик ривож топмоқда. Алишер ақлли одам. От-улови йўқ деҳқонга от сотуб олиб берадур, уруғлиқ берадур. Албатта, деҳқон миннатдор бўлиб, яхшиликни икки ҳисса қилиб қайтарадур. Ақлли одам. Аммо ул доғи давлат ишларида улуг хатога йўл қўйди. — Низомулмулкнинг савол назари билан қараб қолганини кўриб давом этди: — Юртни, халқни ўйлаб, сарой талабларини унутди. Хазинага тушган ярмоқнинг кўпини қарвонсаройлар, работлар, ҳаммомлар, кўприклар қурмоқ, анҳорариқлар қазимоқ учун сарф қилди. Ҳозирги дамда давлат

хазинасида сичқонлар асо таяниб юрадурлар. Подшоҳ ва шаҳзодаларнинг хароқати — зиёфат, чоғир мажлислари учун ярмоқ йўқ. Хожа Афзал ўз устозининг чизигидин чиқмайдур.

— Невчун мирзамизнинг манглайи тиришиб, қовоқларидин қор ёғатурган бўлиб қолди десам, сабаби бор экан-да. Кишининг ҳамёни бўшаб қолса, машқи пасаядур, — деди Низомулмулк лабини қийшайтириб. — Сиз ҳарифларнинг заиф жойини топибсиз. Устомонлиқ билан ҳаракат қилсангиз, ғалабангизга ишонурмен. Мен сизнинг кўмакчингиз. Менга ўзингизга ишонгандек инона беринг. Ичида эса: «Мен доғи сенинг заиф томонингни биладурмен, — деб ўйлади. — Бой ва мўътабар арзғўйлардин пора олиб, кундан-кун бойимоқдасен. Ўйингда қанча жавоҳир, олтин, кумуш асбоблар борлиги менга маълум. Майли, ҳозирча мансаб поғонасидин юксала бер, сенинг этокиндин ушлаб мен доғи юқори мартабага чиқиб олай, кейин бир гап бўлар!»

АСТРОБОД

Ҳусайн Бойқаро саҳар уйқудан туриб, шаробдорини чақирди-да, бир коса майи ноб келтиришни буюрди. Унинг аъзойи бадани карахт, боши сирқираб оғриб турарди. Май нўш қилиб олгандан кейин сал ўзига келиб, муҳокама юргизиш қобилиятига эга бўлди. У юқори доирадаги мансабдорларнинг икки гуруҳга бўлиниб, баъзан зимдан, баъзан ошқора суратда қураш олиб бораётганлари устида ўйлай бошлади. Бир-бири билан олишаётган ҳарифларни тарозининг икки палласига қўйиб, қайси бирининг тоши оғир эканлигини чамалаб кўрди: «Вазир Хожа Афзал инсофли, диёнатли амалдор. Шаҳар майда савдогарлари, ҳунармандлар, деҳқонлар ундан нолимайди, бож-хирожни инсоф билан ундиради, аммо... хазина кундан-кунга бўшаб, тушум чиқимдан орқада қолмоқда. Ахир зарур бўлиб қолганда, икки туман динор топиб беролмаса-я! Подшоҳ деган дабдабали зиёфатлар бериб туриши, чиғатой улусининг беклари ва улуг даражали мансабдорларга қимматбаҳо совғалар бериб, кўнглини олиб туриши керак-ку.

Маждиддин эса маккор ва олғир одам, агар ҳукумат жиловни унга тутқазилса, хазинани дирам ва динор билан тўлдиради. Қип-қизил тилла билан тўлдиради, аммо ўзини ҳам унутмайди, халқнинг қонини ичиб зулукдек симира-

ди... Майли, симира берсин, бир куни қустирини ҳеч гап эмас».

Хусайн Бойқаро дилида аллақачон Маждиддинни танаб, Хожа Афзалнинг думини туғиб қўйган эди. Аммо баъзи бир мулоҳазалар бу қарорини амалга оширишга тўсқинлик қиларди. Маждиддиннинг ҳукумат тепасига келишига Алишер Навоий бошлиқ арбоблар, олимлар, қолаверса, бутун халқ тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатишини биларди, шу сабабдан султон қандай қилиб Алишерни пойтахтдан узоқлаштириш чорасини изларди. Шоир Хиротда бўлмасагина Маждиддинга тилладўзи чопон кийгизиш мумкин. «Навоий менинг аҳволимни тушунмайду, майга кўп ружу қилма, деб насиҳат қиладу, — деб ўйлади у. — Ахир мен барлос, арлот, қиёт, қўнғирот уруғ оқсоқоллари, сорт амалдорларининг дилларидаги гапни билмоғим учун оларни ичириб, маст қилиб қўйиб, сўзларига киши билмас қулоқ солмоғим зарур!»

У икки кун шу тўғрида бош қотириб, учинчи куни Навоийни ўз ҳузурига чорлади. Ўз ҳужраи хосида кимхоб тўшакка оёғини чўзиб, ипак жилдли юмалоқ болишга чан тирсагини тираб ёнбошлаган ҳолда шоирни кутди. Унинг гўштор юзида билинар-билимас ташвиш аломати кўриларди.

Навоий эшикдан кириб таъзим қилиши билан, инқилаб, аранг ўрнидан туриб ўтирди. Шоирнинг саломига алик олиб:

— Оёғим соғ бўлганда туриб кўришар эдим, — деди, — Хўш, соғ-саломатлигингиз қалай? Яхши ухлаб турдингизми? Қани яқинроқ келиб ўтиринг.

Султон Хусайн тиззасини уқалаб, инграб, соғлигининг борган сари ёмонлашаётганидан шикоят қилди.

— Ичкиликка кўп ружу қилинмаса. Хусусан, эрта билан ичмоқнинг зарари кўпдир, — деди шоир. Султоннинг оғзидан гуп-гуп келаётган шаробнинг ҳиди унинг кўнглини оздираётган эди.

Хусайн Бойқаро шоирнинг гапидан хафа бўлмади, аксинча, аста бош силкиб, унинг сўзини маъқуллагандай бўлди.

Беш-ўн дақиқа у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргандан кейин султон кўнгли ёриб, дардини изҳор қила бошлади:

— Сўнги кунларда Астробод кўнглимни тинчитмаётир, — деди у хўрсиниб. — Ул вилоятнинг ҳокими Мўғулбек икки йилдин буён бож-хирож йибормай қўйди, тахминимча, йиғилгон пулни қиморга бой бериб қўйгонга

ўхшайдир. Мамлакат гулзорининг ўт босиб кетган бул гўшасин обод қилмоқ керак, ё гапим номаъқулми?

— Жуда маъқул гап, — деди Навоий кўзларида чақнаган истеҳзоли кулгини яшириш учун ерга қараб. Ўз ичиде, у шул вақтгача эсингизга келмаган Астробод вилоятини не учун эмди сизни ташвишга солиб қўйди, бунда бир бало бор, деб ўйлади.

— Эшитишимча, Мўғулбек халққа зулм қилиб, менинг шаънимга доғ тушираётган эрмин.

— Андоғ бўлса, — Мўғулбекни алдаб, Хиротга чорлаб олмоқ ва анинг жазосини бермоқ, ўрнига мўътабар бир одамни йибормоқ керак, — деди Навоий ердан кўзини олмай.

— Баракалло, ўйлаганимни топдингиз, Астрободга сиз каби тадбирли бир ҳоким керак.

Навоий тилини тишлаб қолди. Султоннинг нияти унга ойнадек равшан бўлди. Афтидан, Маждиддин уни Хиротдан узоқлаштиришни талаб қилган бўлса керак.

— Ишончингиз учун раҳмат, аммо соғлигим сафарга чиқмоққа имкон бермайду. Бу вазифага бир одамни мўлжаллаб қўйибмен.

— Астрободдаги ишларни сиздин бўлак одам йўлга сололмайду, — деди Хусайн Бойқаро қатъий қилиб.

— Мирзам, илтижо қилурмен, ул ерга бошқа одамни йиборинг. Мен сиёсат ва раёсат ишларига аралашмай, пароканда газалларимни йиғнаб, девон тартиб этмоқ фикрида эрдим.

— Девон тартиб этмоқ учун албатта Хиротда бўлмоқ шарт эмас, бул ишни Астрободда қилса ҳам бўлу.

Навоий учун эътироз қилишга йўл қолмаган эди. Дили оғриб:

— Мен боя айтдим, яна такрорлаймен: сиёсат ва раёсат ишларига аралашмаймен. Кимнинг устидин тилладўзи чопонни олиб, кимга кийгизасиз, бу била ишим йўқ. Аммо мени Хиротдин узоқлаштирмаң! — деди.

— Кўнглингизга ёмон гап келмасин доғи, — деди Хусайн. — Сизни Астрободга йибормоқдин мурод — бу узоқ вилоятни обод этмоқдур, аммо бошқа хил мулоҳазалар кўнглимизнинг кўчасидин ҳам ўтгани йўқ.

Унинг гапига эътироз билдириш учун ўрни қолмаган эди, шоир буни пайқаб, индамай бош эгиб қўйди.

— Сафарга отланмоқ учун сизга уч кун рухсат берилур, — деди подшоҳ гапни қисқа қилиб. Шоир ўрнидан турди.

Дарвозабон шошиб-пишиб, катта дарвозани оча бош-

лаганида сўри устида ўтирган сухбатдошлар ирғиб ўришларидан турдилар. Шоирнинг содиқ мулозими Беҳлул югуриб бориб, отнинг жиловини ушлади. Соҳибдоро узагини тутиб турди. Навоийнинг ранги бир оз оқарган, қошлари чимирилган эди. Дўстлари ундан ҳол-аҳвол сўраганларида:

— Бир оз бошим оғриб турибдур,— деди ва отдан тушиб, хужрасига кириб кетди. Унинг кўзига дунё қоронги, мияси зирқираб оғрир эди.

Яласқингина оддий бир хужрада икки киши қарама-қарши ўтирар эди. Уст-боши, гап-сўзларига қараб, уларнинг бири катта амалдор, иккинчиси эса оддий бир навкар экачилиги биланиб турарди. Биринчисининг эғнида зарбоф чопон, белида олтин камар, бошқаси эса устига оддий тугмадор, бошига папах, оёғига қўпол сағри этик кийган эди. У чўкка тушиб рўпарасида виқор билан ўтирган амалдорнинг гапларига диққат билан қулоқ соларди.

— Ялангтўш баходир, сенинг садоқатингни яна бир марта синаб кўрмоқчимиз. Муҳим бир топшириқ бор.

— Ҳар хизматингизга тайёрмен, синаб кўринг.

— Астробод борғонингда ҳам аввалгича иш олиб боргайсен, яъни Алишербеكنинг ҳар бир диққатга лойиқ сўзини туморга ёзиб, баковулга бериб тургайсен.

— Бош устига.

Амалдор ёнидан пай қилиб ўралган бир қоғозни чиқариб:

— Ушбу мактубни Мирҳожини баковулга топшир,— деди.— Ялангтўш хатни олиб, шошилмай қўйишига солиб қўйди.— Баковул нима иш буюрса, йўқ демай бажо келтир. Анинг фармони — бизнинг фармонимиз, англадингми?

— Англадим, тақсир,— деди Ялангтўш.

— Агар хизматингни яхши бажарсанг, маошингни оширурмиз, кейин бориб зўр мансаб эгаси бўлгайсен. Келгусидаги хизматинг эвазига бошлаб мановини олиб қўй.

Ялангтўшнинг олдига танга тўлдирилган кичик бир халта шиқирлаб келиб тушди.

— Раҳмат, ога,— деди навкар сиполикни қўлдан бермай, халтани секин чўнтакка сола туриб.

— Эмди сенга жавоб. Киши билмас ўз хўжангнинг уйига ёнгил¹⁰. Ҳеч нарсадан қўрқма, орангда мен билан халифайин замон бор.

Ялангтўш ўрнидан туриб таъзим қилди-да, бошини эгганича пастак эшикдан ҳовлига чиқди.

Навоийни Астробод халқи зўр таптана билан кутиб олди¹¹.

Каспий денгизининг жанубий қиргоғида, Димованд тоғининг этағида ястаниб ётган бу шаҳар жуда обод, карвонсаройлари ва дўконлари бисёр эди. Хуросондан Кавказга ва Кичик Осиёга борадиган карвон шу шаҳар орқали ўтар эди.

Вилоят ҳокимининг поби Хожа Шамсиддин ва қад-худо (шаҳар бошлиғи) ўз мулозимлари ва аён-амалдорлари билан шаҳарнинг Машҳад дарвозасидан чиқиб, Навоийни кутиб олишди. Хожа Шамсиддин отдан тушиб, дабдабали сўзлар билан янги ҳокимни қутлади.

Аҳолиси қурд, форс, озарбайжон ва туркманлардан иборат бўлган Астробод арининг индикс гувиллар, ким-хоб, шойи тўн кийган аёёнлар, бойлар ва қирқ ямоқ бўз чопонга ўралиб, кавушини зўрга судраган ҳунармандлар, ҳаммоллар, хизматкорлар кўчаларни тўлдирган эди.

Машҳад дарвозаси устида ногоралар тарақлаб, сурнайлар чийиллар, ора-сира карнай наъра тортиб шаҳарни бошига кўтарар эди. Отлиқлар шаҳарга киришлари билан от бошини Наълбанд кўчасига буришди. Халойиқ чуввос кўтариб, янги ҳокимни олқишларди. Бошларига жингила мўй папах кийган баҳайбат ясовуллар олдинга тушиб, қўлларигаги узун аргувоний тасқларни ўйнатиб, отлиқларга йўл очишар эди.

Навоий ўз навкарлари, шаҳар амалдорлари, олимлар, шоирлар қуршовида девонхонага етиб келиб, отдан тушди. Бу ерда Алишерга заррич чопон ва қулоқ кийгизиб, чувиллашиб янги мансаб билан муборакбод қилишди. Раста оқсоқоллари, ҳунармандлар, бўлук¹² бошлиқлари ва бошқа амалдорлар совғаларни келтириб, янги ҳокимнинг оёғи остига қўя бошладилар. Қўп ўтмай, ипак тўнлар, жўра-жўра шойи, атлас, кавуш-маҳси ва бошқа буюмлар ўралган бўҳча ва тугунчалар тоғдек уюлиб кетди. Буларни кўриб, ноқулай аҳволга тушган Навоий ийманиб, совга келтирилганларга миннатдорчилик билдирди, Хожа Шамсиддин билан ёлғиз қолганларида ўзининг ноқулай аҳволга тушганини айтди:

— Тақсир, ота-бободин қолган таомил бу, ахир одатга қарши бориб бўлмайду,— деди Хожа Шамсиддин.

— Афсус, минг афсуски, шул одат бор. Ахир совғаш пешкаш меҳнат аҳлининг бўйига оғир юк бўлиб тушадур, амалдор, аъёнларни бузадур, аларни ҳарислик, тамангирликка ўргатадур.— Хожа Шамсиддин унинг гапини маъқуллагандек бош ирғаб қўйди.

Шоир янги жойга келгандан бери асаблари жойига тушиб, тинч ухлайдиган бўлиб қолди. Орадан икки ҳафта ўтгач, у одати бўйича барвақт турди. Офтоб дарахтлар устига ҳовучлаб олтин таңгалар сочмоқда. Димованд сиртининг ён бағридаги ўрмондан салқин шамол эсмоқда, халқининг эътиқодига кўра Заҳҳок, Ҷамшид ва Рустам каби афсонавий қаҳрамонларга мақбара бўлган бу тоғнинг теңасидан тутун чиқиб туради. Шаҳар атрофидаги боғлардан афлисун, лиму ҳидлари анқирди. Чилдухтарон дарвозасидан кираётган туя карвонининг кўнгироғи, туяларнинг фарёди ҳамма ёқни тўлдирган.

Бу ерга келиб бир оз дам олган шоир шарбат ичиб, нонушта қилар экан, қовоқ-тумшуги осилган Бехлулга ҳазил қилди:

— Димоғингиздин эшак қурти ёгаётир, маҳдум, ё Хиротда етим қолгон эшагингизни соғиндингизми?

Навоийнинг кайфияти Бехлулга ҳам таъсир қилди шекилли, кулимсераб деди:

— Топдингиз, тақсир. Аммо эшагим эгасидин кўра бахтлироқ экан, зеро, у ўзи туғилгон шаҳарда роҳат қилиб ётибдур, мен эса бу ерларда мусофир бўлиб юрибдурмен.

— Рост, салтанат саҳросидин эсан совуқ шамол сизни бул ерга учириб келди, аммо эшагингизга кучи етмади. Маъдиддин аянинг терисини шилиб олмасайди, деб кўрқамен.

— Менинг эшагим терисини шилдирадиган эшаклардин эрмас, олдидан келса — тишлайдур, орқасидин келса — тепадур.

Бехлул ўзининг гапи ўзига наша қилиб, кулиб юборди. Навоий ҳам кулгидан ўзини тиёлмади, димоғи чоғ бўлиб, ўрнидан турди-ю, девонхонага йўл олди.

Соҳиби девон Хожа Шамсиддин уни бўсағада таъзим билан қарши олиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Навоийнинг юзига қизил югурганини кўриб:

— Хайрият, Астробод ҳавоси сизга ёқубдур,— деб қўйди.

Девонхонага кириб, ҳар қайсылари ўз ўринларига ўтирганларидан кейин Навоий ўз одати бўйича, девон

бошлигининг бажарган ишлари тўғрисидаги маърузасини тинглаб, бош муставфийнинг (ҳисобчининг) дафтарини кўздан кечирди. У ишларнинг юришиб кетганини, божхирож батартиб тушаётганини кўриб, кўнгли бир оз таскин тонди.

Тушдан кейин арзгўйларнинг шикоятини тинглай бошлади. Бир-икки кишидан кейин елкасига катта ямоқ тушган бўз ятакли, новча, рангпар бир йигит чоригини судраб келиб, Навоийнинг ўнг томонида ўтирган Хожа Шамсиддинга энгашиб таъзим қилди. Ҷуссаси катта, кўркам, важоҳати зўр бўлган девон бошлигини, афтидан, у ҳоким деб ўйлаган бўлса керак. Йигит унга рўбарў бўлиб:

— Тақсир, жанобларига бир арзим бор,— деди.

Қўйироқда қўлига қалам ва дафтар олиб ўтирган битикчи унинг хатосини кўриб, «пиқ» этиб кулиб юборди. Арзгўй йигит гапдан тўхтаб, унга қаради. Хожа Шамсиддин битикчига бир ўқрайиб қўйиб, йигитга ўшқирди:

— Аҳмоқ, кўзинг кўрми? Алишербек жаноблари қаршингда ўтирибдилар-ку!

Деҳқонларни одам ўрнида кўрмайдиган девон бошлигининг бу қўпол муомаласидан Навоий қаттиқ раҳижиди. Бегона одамлар олдида ўз ёрдамчисига таибеҳ беришни эп кўрмай, қип-қизариб ўтираверди.

Бўз ятакли арзгўй Навоийга таъзим қилди-да, девон соҳибига пичинг қилиб деди:

— Кўзимиз кўр бўлмаса, шунча жабру ситамга чидаб ётармидик!

Хожа Шамсиддин ғазабнок бўлиб, «йўқол, бу ердан», деб бақирмоқчи бўлиб турганида, Навоий мулойимлик билан:

— Майли, арзини айтсин,— деб қолди.

— Тақсир, мени Марямобод кент жамоаси даргоҳингизга элчи қилиб йиборди...

— Кентингизда элчиликка сендин дурустроқ бир одам топилмадими? — деб пичинг қилди девон бошлиғи.

— Тузукроғи, саводхони мен... Ишонмасангиз ўзингиз Марямободга боринг, қашшоқликдин деҳқонларнинг кийишга кийими, қашингга тирноғи қолмоғон.— Қўйнидан бир қоғоз чиқариб, бошини ғоз кўтариб деди:— Ҳамма гап шу арзномада битилган.

— Саводхон бўлсанг, ўқиб бер! — деди Хожа Шамсиддин истеҳзо аралаш.

Қишлоқи йигит қоғозни чап қўлига олиб, бошини кўтариб ўқий бошлади:

Арзнома

Астробод вилоятининг улуг ҳокими Алишербек жанобларига, биз Саданрустоқ бўлуки Марямобод кент улуси бош уриб арз қилурмиз: бундан тўрт йил муқаддам қароқчилар кентимизни босиб, аҳолининг ярмидин кўпини банди қилиб олиб кетиб эрдилар. Аммо ижарадор ўлпончилар, кент аҳолисининг икки баравар камайганига қарамай, аввалги миқдорда бож-хирож олурлар. Ҳаммамиз хоновайрон бўлдики, далаларни ўт босиб кетди. Илтимос қилурмизким...

Навоий бу узундаг-узоқ аризага қулоқ солар экан, унинг нуроний юзини кўланка босиб, кўзларига ғам чўқди. Содда тил билан ёзилган бу аризада ноҳақ эзилган халқнинг фарёди эшитиларди.

— Кентингизда аввал неча юз хонадон бор эрди, қароқчи ургандин сўнг қанча қолди? — деб сўради Навоий арзномани охиригача тинглаб.

— Аввал икки юз чоғлик хонадон бор эрди, ҳозир тўқсонга қолган.

— Демак, тўқсон уйлик икки юз уйлиқнинг хирожини тўлайдур.

— Ҳа, тақсир, шундоғ.

Шоир бош чайқаб, уҳ тортиб қўйди. Мамлакатнинг ҳар бир бурчагида шундай ноҳақликлар юз бермоқда эди.

— Яхши, биз бул ишни ҳақиқат қилиб, додингизга етқаймиз, энди сизга жавоб.

Йигит таъзим қилиб чиқиб кетди. Навоий унинг орқасидан қараб кулимсиради. Деҳқонлардан чиққан шундай саводхон, фаросатли йигитларни у яхши кўрар, улардан ёрдамини аямас эди.

— Саданрустоқ бўлукининг бож-хирожини ким ижарага олгон?

— Бўлук бошлиғи Аҳмадали била Муҳсинбек олгонлар, — деди девон бошлиғи бўзариб.

— Агар арзномадаги гаплар тўғри бўлса, у золимларга жазо бермоқ керак, тоинки бошқа золимларга ибрат бўлсин. Душанба кун бул ҳақда маърузангизни тинглайдурмен.

Пойгаҳда чордана қуриб ўтирган битикчи чап тиззаси устига қўйилган дафтарга Навоийнинг буйруғини дарж этди.

Шоир яна бир неча кишининг шикоятини тинглаб,

хориб-чарчаб, кайфи бузилиб уйига қайтганида Бехдул таъзим қилиб, Хожа Афзалнинг Ҳиротдан келганини билдирди.

— Хожа Афзал? Қайси шамол ани бул ёққа учирибдур?

— Фалокат шамоли, — деб жавоб қилди ўрта бўйли, қорачадан келган бир йигит рўпарадан келиб.

Икки дўст қучоқлашиб кўришиб, хол-ахвол сўрашдилар. Дастурхон ёнида ўтириб, узоқ гаплашдилар.

— Ҳиротда нима гаплар бор? Батафсил сўзлаб беринг.

— Сўраб не қилурсиз, тақсир. Шўбон ҳайдалиб, қўйлар бўрига тошширилгондин сўнг, не бўлур эрди. Маждиддин тилладўзи чопон ва наврўзий кулоҳ кийиб вазир бўлгондин сўнг, бошлаб шаҳар косиблари ва хунармандларига, чакана мол сотувчи савдогар, боққолларга тамга солигини солди, деҳқонлардин келгуси йилнинг хирожини ундириб олди, хазинага динорлар келиб туша бошлади.

Жўнашимдан икки кун олдин Боғи Зогонда шундоғ катта зиёфат бўлдики, Ҳамшид замонидин буён бундоғ базмии ҳеч зот кўрган эрмас. Боғнинг ўртасидаги мрамар ховуз сув ўрнига шарбат билан тўлдирилди. Хушсурат йигитлар аёёнлар ва муллаларга олтин иёла-ларда шарбат ва шароб тутар эрканлар, ҳофизлар сизнинг газалларингизни ўқиб хониш қилур эрдилар. Мен ҳам шул зиёфатда ҳозир эрдим, қуйироқда ўтирар ва ғам оташини сўндирмоқ учун устма-уст чоғир ичар эрдим. Бир вақт қарасам, тепамга бақовул келиб: «Хожа, сизни мирзамиз чорлайдурлар», деб қолди. Мен ўрнимдан зўр-базўр туриб, мирзанинг хузурларига гандираклаб бордим. У зот ҳам ширакайф эканлар, мен фақирга бир коса чоғир узатиб: «Хожа, бизга қилгон хизматингиз бадалига миннатдор илкимиздан бир коса шароб ичсалар», дедилар. Тиз букиб, икки илким бирла косани олдим. Ўрнимдин туриб, орқага икки қадам ташлаб, чоғирни сипқордим ва косани аёқчига узатдим. Подшоҳимиз кўзимга икки нафар бўлиб кўриниб, рўйи замин чайқала бошлади. Мен гуп этиб йиқилиб тушибмен. Мирзамиз бирла Маждиддиннинг хахолаб кулганлари кулогимда қолибдур, бошқаси эсимда йўқ, айтишларича, мулозимлар мени кўтариб бир ҳужрага ётқизиб қўйибдурлар...

Навоий унинг ҳикоясини тинглар экан, кўзлари ўт сочар, тишлари ғижирлар эди:

— Майли, истаганларича майхўрлик қила берсинлар, халқнинг молин базм-зиёфатларга сарф эта берсинлар,

ноҳақ тортиб олинган бир игна бағирларига олмос ханжар бўлиб қадалур, аёлларнинг илқидин тортиб олинган бир қулоқ ип аждаҳо бўлиб аларга чанг солур!

Хожа Афзал шоирнинг бу жонли сўзларига индамай қулоқ солиб турди, кейин яна гап бошлаб:

— Ушал зиёфатда мени шу қадар таҳқирлогонларидин сўнг, Хиротдин жўнаб кетмоққа жазм қилдим, — деди. — Пойтахтда турмоқ мен учун хатарли бўлиб қолди. Шул сабабдин Астрободдин боқимонда бош-хирожни ундириб келмоқ баҳонаси-ла йўлга чиқдим.

— Яхши қилибсиз, — деди Навоий ўйланқираб. — Бу ерда ҳам қолишингиз яхши эрмас.

— Не қилай, қайга борай?

— Ҳаж баҳонаси била Хижозга сафар қилинг. Мирзага бу борада икки энлик хат йўллагаймен. Мен сизга икки навкаримни берурмен.

Улар аллавақтгача гаплашиб, маслаҳатни бир жойга қўйдилар.

Орадан икки кун ўтгач, собиқ вазир сафар отига миниб Хижозга жўнаб кетди.

Соҳиби девон Марямобод кенти жамоасининг аризасини текшириб, унда баён қилинган воқеаларнинг тўғри эканлигини аниқлади. Навоий халққа зулм қилувчи амалдорларни кўрарга кўзи йўқ эди. У газабга келиб, бўлук бошлиғи Ахмадалини ишдан бўшатиш ва бутун мол-мулкни хазина фойдасига мусодара қилиш тўғрисида буйруқ берди.

— Муҳсинбекни-чи? — деб сўради Хожа Шамсиддин пусибгина.

— Ани ётқизиб, ялонгоч баданига ўн беш таёқ урдиринг, Астробод вилоятидин бадарга қилинсин. Марямобод кентига июятнома берилиб, икки йилгача бош хирождин озод қилинсин.

— Бош устига, — деди янги ҳокимнинг сиёсатидан баданини титроқ босган амалдор.

Шу воқеадан кейин амалдорлар, ижарадорлар нафеларини тийиб, ҳар қадамларини ўлчаб босадиган бўлиб қолдилар.

Ўз қиргоғидан чиқиб мамлакатни босган зулм-ваҳшат дарёсини қамчи билан уриб, ўз соҳилига чекинтириш мумкин эмаслигини Навоий яхши биларди. Лекин қўлидан келганича меҳнат аҳлига ёрдам қилиб, унинг устидаги зулм юқини енгиллаштиришга бор кучи билан уринарди. Фақир-фуқаролар ҳам унинг бу ниятини пайқаб, ҳар қадамда унга миннатдорлик билдирардилар.

Кунлардан бир кун Навоийнинг олдига, додхоҳлик вақтида марямободлик йигит кириб келди, чоққина бир гиламчани шоирнинг оёғи остига қўйиб:

— Сиздин миннатдор бўлган жамоамиз шул арзимас тухфани йибордилар, — деди — Кент аёллари бу гиламчани сизга атаб ўз қўллари била тўқигонлар.

— Нима қилардингиз овора бўлиб, чиқимдор бўлиб? — деди шоир қишлоқиларга юраги ачиб. Аммо тухфани қайтариб юбориш ноўрин эканлигини билиб, қабул қилганини билдирди ва қишлоқ аҳволини суриштирди.

— Июятномани олиб барча хурсанд бўлди, катта-кичик дуойи жоинингизни қилиб ётибдурлар. Ҳатто кенти мизни ташлаб кетган баъзи дехқонлар ҳам ўз ерларига қайтиб келдилар.

Навоийнинг кўзига ўз қишлоғига қайтаётган жулдур кийимли дехқонлар; яланг оёқ, усти йиртиқ рангпар болалар, бошига чопон ёпинган, кўзларига ғам чўккан дехқон аёллари кўриниб кетди ва чуқур хўрсиниб қўйди.

— Эмди сизга жавоб, кентингизга ёниб, совғамизни мамнуният бирла қабул қилдилар, деб айтинг.

— Мен сизнинг эшигингизда қолурмен, — деди йигит қатъий қилиб. — Жамоамиз мени сизнинг хизматингизга йиборди.

Навоий ўзига хизматкор керак эмаслигини ҳарчанд тушунтирмоқчи бўлса-да, йигит ўз айтганида туриб олди: «Мен кентга қайтсам дехқонлардан сўкиш эшитамен», деди. Навоийга бу юракли дехқон йигит ёқиб қолган эди. Унинг ота-бобосини суриштириб, отини сўради:

— Отим Ўғонберди, бобом Худойберди, асли шул қишлоқликдур, раҳматлик отам ўз меҳнати била яхши кун кечирган баобрў одам эрди, истаган одамдан сўраб билсалар бўлур...

Навоий унинг гапига қулоқ солар экан, афти бошига тикилиб ўйланиб қолди. Кейин баковулни чақириб, Ўғонбердини ишга олишни буюрди.

— Ошхонада ишлаб турсин, кейин унга боп бир вазифа топиб бергаймиз, — деди.

Умрида қорни тўйиб овқат емаган Ўғонберди янги ишдан жуда хурсанд. Ҳар куни эрталаб туриб, ошхонадаги катта хумларни сувга тўлдиради, ўтин ёради, сўнгра кечки овқат учун сўйилган ғозларнинг патини юлиб, тозалайди. Бўш вақтларида Бехлуддан дарс олади, тап тортмай, Навоийнинг олдига кириб, керакли китобларни сўрайди...

Бир куни қош қорайган пайтда Ўғонберди чашмадан катта челақларда сув келтириб хумга қуяётганда, ошхона

ичида баковул, Ялангтўш ва ошпазнинг секин гаплашиб ўтирганларини эшик тирқишидан кўриб қолди. Баковул жаҳлини босишга уриниб, босиқ овоз билан сўзлар, хомуш бўлиб ўтирган ошпазга гап уқтирмоқчи бўларди:

— Сен бола-чақали, аёлманд бир одамсен, биламиз. Шул сабабдин сенга раҳмимиз келадур. Биз била бирга бўлсанг, ҳеч маҳал хор бўлмайсен. Нега энди тихирлик қилурсен!

— Бола-чакам озми-кўпми ўз ризқини кўрар, аммо бу дунёда ортиқча гуноҳ орттиришга тобим йўқ. Жон ака, мени бу ишга аралаштирмавганлар.

— Бизнинг орқамизда улуг мартабали одамлар турадур, у ёгини ўйлаб, қўрқиб-нетиб ўтирма. Сенга, фалон ишни қил, деб буюрганимиз йўқ-ку! Сўроқ вақтида биз ўргатган гапда қаттиқ турсанг, бас, у ёгини ўзимиз тўғрилаймиз.

— Билмадим, қандоғ бўларкин? — деди иккиланиб ошпаз. — Мундоғ ўйлаб қарасанг, юрагинг орқангга тортиб кетадур. Ахир, у зот султоннинг ноийби-я!

— Эй, доғи гапни айлантиради-я, — деб пўнгиллади Ялангтўш сабрсизлик билан. — Бизнинг хожа андин ҳам зўр, дасти узун, мансаби улугроқ.

Баковул ёнчилигини қовлаб:

— Сенга атаб қўйгон бир нарсам бор эрди, — деди ошпазга. — Манови беш олтинни чўнтагингга солиб қўй. Вақти келганда яна қўлимиз қуруқ бўлмас...

Ўғонберди баковулнинг гапини охиригача тинглаб ўтирмай ўзини таниқарига урди. Тўғри Навоийнинг хужрасига бориб эшикни тақиллатди. Хаяжондан унинг нафаси тиқилган, кўзлари қинидан чиқаёзган эди. Навоий унинг ранги қум ўчганини кўриб, олдидаги хонтахта устида турган косадан сув ичирди. Ўғонберди бир оз ўзига келгач, эшитганларининг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди:

— Тақсир, эҳтиёт бўлинг, сизни заҳарламоқчилар. Аларнинг берган овқатларини сира еманг. Сизга ўз қўлим била ош пишпириб берамен.

— Ўғонберди, мен ҳам алардин шубҳаланиб юрар эрдим, бежиз эмас экан, лекин бу сирни ҳозирча ҳеч кимга айтмай туринг. Аларни жиноят устида ушлаб, жазолари берурмиз. Сиз бориб ўрнингизга ётинг.

Бу гапдан кейин шоирнинг қўли ишга бормаи қўйди. Қоғозларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, боққа чиқди. Димованд тоғининг этагидаги ўрмондан салқин ҳаво, хушбўй ислар келиб турар, майин шабада боғдаги ёш афлисун, лиму дарахтларининг барглари билан ўйнашар эди. Бироқ

бу манзара бахш этган завқни Темурланг вақтида қолган вайроналардан эшитилган бойқуш овозлари бузиб турарди.

Алишер қўлини орқасига қилиб боғ ичида юрар экан, минг хил фикрлар капалаклар сингари унинг боши узра айланиб юрар, ҳеч бири миёсида қўниш тоимасди. Қўнглини шубҳа, ғазаб, пушаймон ҳислари талар эди: «Шунча хизмати бадалига энди уни заҳарламоқчилар! Шубҳасиз, бунда Маждиддиннинг қўли бор, у мирзанинг розилигисиз бундай қабих ва хатарли ишни қилишга журъат этолмайди. Навоийнинг ўрнида бошқа одам бўлса, садоқатга хиёнат қилган султонга қарши исён байроғини кўтарар эди. Дарҳақиқат, исён учун қулай пайт келган. Хуросон давлатининг душмани бўлган туркман султони Ёқуббекнинг ёрдам бериши аниқ. Маждиддиннинг ҳукумат бошига келишидан норози бўлган Балх ҳокими Дарвишали — Навоийнинг иниси, акасининг ишоратини кутиб ётибдир. Отасидан норози бўлган шахзода Бадиуззамон бу исённи қўллаб-қувватлаши турган гап».

Агар Навоий ўша вақтда исён кўтарса, муваффақият қозониши аниқ эди. Бироқ чуқур мулоҳазалардан кейин бу ниятдан воз кечди. «Ҳей Алишер, — деб хаёлаи ўз-ўзига хитоб қилди шоир. — Нафсинг ақлингдан голиб келмасин! Сен ножўя бир қадам ташласанг, ҳозир мустаҳкам бир қўл остида яшаб турган мамлакат парчаланиб кетгусидир. Ўз вилоятларида ҳукмдор бўлмоқни истаган ҳокимлар бир-бирлари билан урушмоққа бошлайдилар. Халқнинг бошига минг хил кулфатлар келадур. Яна шаҳарлар вайрон, экинзорлар пайхон бўлур! Қўй, Алишер, бу ниятингдан воз кеч! Алам ва ўчнинг аччиқ мевалари бўлган бу фикрларни бошингдан ҳайда!»

Шоир ўз хужрасига қайтиб, хонтахта устидаги чашма сувидан бир қултум ичди. Унинг асаб томирлари бир оз тинчиб, юраги секин ура бошлади.

Шу кундан бошлаб Навоий баковул келтирган таомни емай, ўзи Беҳлул билан Ўғонбердининг овқатига шерик бўлди.

Шоир бир куни кечаси шийпонда ишлаб ўтирганда, боғнинг нариги чеккасидаги супа томонда шовқин-сурон эшитилди. Ора-сера баковулнинг бўғиқ овози, Беҳлулнинг ялиниб-ёлвориши эшитиларди. Нима гап, бир бало бўлди-ми деб, шоир ишини йиғиштириб қўйиб, супа томон югурди.

Навоий шийпонда ўз машғулоти билан банд бўлган маҳалда, қуйидаги воқеалар рўй берган эди: Беҳлул билан Навоийнинг тоғаваччаси — Абу Саид қўлида шахид бўлган

Мирсайид оқанинг ўгли Мирхайдар супа устида ўз она шахарлари Хирот тўғрисида, унинг атрофидаги боғлар, қишлоқларнинг гўзаллиги тўғрисида сўзлашиб ўтирар эдилар. Гапдап гап чиқиб, Бехлул баковулнинг шубҳали ишлари, Угонбердининг эшитган гапларини айтиб қўйди, лекин дарров ўз хатосини англаб, булар ҳаммаси таги йўқ гаплар бўлиши ҳам мумкин, деб мингирлади. Мирхайдар ўттиз бешларга бориб қолган, енгилтабиат, ҳовлиқма, асабий бир йигит эди. Ёшлигида от миниш, қилич уриш, ўқ отишнинг машқини олган бу хипча бел, кенг яғрилли йигит кейинги вақтларда маишатга берилиб, асаблари бўшашиб қолган эди. У Бехлулнинг сўзларини эшитиши биланок, иргиб ўрнидан турди-да, боғда юрган навбатчи бир навкарга баковулни дарҳол ўз олдига келтиришни буюрди. Бехлул оғзи бўшлигидан хуноб бўлиб, бу ишни қилманг, Мир жаноблари хафа бўладилар, деб ялиниб-ёлворди, бироқ гапи қор қилмади.

Ҳар елкасига иккитадап одам ўтирса сиғадиган поргул навкар баковулни судраб келтирди. Ранги бўзариб, кўзлари чақчайиб кетган Мирхайдар баковулни соқолидан тутамлаб, юзига бир урди ва ерга ётқизиб, тўғри келган жойига тепа бошлади. Ҳар тепганида: «Сенми ҳали оғамга оғу бермоқчи бўлгон», — деб бақирар эди. Шовқин-суронга бир неча хизматкор югуриб келди, бироқ улар Мирхайдардан қўрққанлариданми ёки воқеани тушуна олмаганлариданми, ўзларини йўқотиб, нима қилишларини билмай турардилар. Шу аснода Навоий югуриб келиб, тоғаваччасининг қўлидан ушлади.

Оғасини кўргач, Мирхайдарнинг ҳовури пасайиб, жинни кишидек у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнгра ерда ётган баковулни соқолидан ушлаб, оёққа тургазиб қўйди.

Навоий Мирхайдарнинг бақириб айтган гапларини эшитган, воқеанинг нимадан иборатлигини пайқаган эди. У Бехлулга маънодор қараб қўйди-да, жанжал устига келган кишиларга қараб, жой-жойларингга кетинглар, деб буюрди. Бу можаронинг бош айбдори Бехлул ҳаммадан олдин кўздан ғойиб бўлган эди.

Супада Навоий баковул билан ёлғиз қолгач, унга тикилиб, бирпасгача нима дейишини билмай турди, ишнинг вақтидан олдин очилиб қолганидан у афсусланарди. Энди баковулнинг жиноятини нима билан исботлаш мумкин? Уни жазога тортиш учун важ йўқ! Шундай бўлса ҳам, Навоий сир бой бермай, қатъий қилиб деди:

— Сенинг қора ниятинг бизга маълум, ҳар бир қадминингни санаб, қилгон ишларингни билиб юрибмиз. Бекорга

овора бўлиб, жиноятингни яширмоққа уринма. Тўғрисида ўз тилинг билан айтсанг, гуноҳингни кечирурман.

Келтак еб, эс-ҳушини йўқотаёзган баковул дарров ешилла қолди. «Ошпаз сирни очиб қўйди шекилли», деб ўйлади.

— Гуноҳимни кечиринг, тақсир. Бир қошиқ қонимдин кечсангиз айтамен.— У Алишернинг оёғига йиқилиб, ер ўпди:— Билган экансиз, гуноҳимдин кечинг, бир қошиқ қонимни бағишланг!

Ҳазабдан аззойи бадани титраб турган Навоий бошда уни ўлдиртириб юбормоқчи бўлган эди, кейин ўйлаб-ўйлаб бу қароридан қайтди. Унинг бутун вужуди, галаёнга келган ҳислари қасосни талаб этса-да, бироқ ақли бунга кўнмас эди. «Оёғингга йиқилиб, тупроққа беланиб ётган қуролсиз душмандин не қилурсен ўч олиб? — дер эди ақли.— Қасос олмоқчи бўлиб, баковулни жаллод қўлига берсанг, Хиротда қандай шов-шув кўтарилишини биласенми?! Душманлар, Навоий одам ўлдираётир, халққа жабр қилаётир, деб гап тарқатгусидир. Ёлғиз султонни эмас, эски дўстларни ҳам ўзингга тескари қилиб қўясен. Қўй, бу галча ўч олиш лаззатидин воз кеч!»

Алишер аламини қулт этиб ютиб, ақлининг сўзига киришга жазм қилди. Ўша пайтда у ўч олишга ҳуқуқсиз, минг турли кўзга кўринмас закирлар унинг эркини ўраб олган эди: «Қайнаб турган қозонни ёниқлигича қолдириш керак», деб ўйлади у.

— Тур ўрнингдан,— деди ҳали ҳам оёғини ўпиб ётган баковулга нафрат билан қараб.— Бир қошиқ қонингни бағишладим, аммо бир шарт бор: бўлиб ўтган бу можароларни ҳеч кимга айтмай, сир сақлагусидурсен.

Баковул бу енгил шартни жон деб қабул қилиб, умрининг охиригача Навоийнинг қули эканини қайта-қайта гапирди. Кейин йиғлаб чап қўли билан соқолини тутамлаб, ўнг қўли билан юзига урди: «Нега Навоийнинг кадрили билмаган эканман», деб кўз ёши қилди.

Алишер ўз мулозимлари, хизматкорларини чақириб, Мирхайдарнинг янглишганини, унинг баковул ҳақидаги шубҳалари таги йўқ гап эканини айтди. Ҳамма бошини қуйи солиб, индамай жой-жойига тарқалди.

Орадан бир ой ўтмай, тўпланган бож-хирожларни Ҳиротга олиб борган Мирхайдар Навоийнинг пишиқтиришига қарамай, бир ичкилик зиёфатида Астробод воқеасини дўстларига сўзлаб берди. Султон Ҳусайн бу гапларни эшитиб, ташвишга тушиб қолди. Гапнинг зўрайишидан қўрқиб, Мирхайдарни ёлгончиликда айблаб, Ихтиёридин қалъасига қаматиб қўйди. Навоийга хат юбориб: «Хиротга

қайтиб келинг, ҳаргиз бу янглиг ёмон фикрлар ақлимга келгани йўқ эрди», деб ёзди. Шу баҳона билан Навоий Астробод сурғунидан қутулиб, севиқли Ҳиротга қайтиб келди ва Султон Ҳусайнга Астробод ишлари тўғрисида ҳисобот бергандан сўнг деди:

— Мирзам, илтифотингизни дариг тутмай, осий ва гуноҳкор Мирҳайдарнинг қонидан кечинг, ўзи девонаси-фат йигит тилини ихтиёрида асрай билмайдур.

Навоий султоннинг ҳужраи ҳосида ҳукмдорнинг рўпарасида бош эгиб ўтирар эди. Ҳукмдорнинг ранги ўчган, қийиқ кўзлари чақнар, ҳарсиллаб нафас олар эди.

— Агар бу лодон йигит Мирсайид оқанинг ўгли бўлмагонда қонидин кечмаган бўлур эрдим. Айтгон сўзгина боқинг: султоннинг баковули Алишерни заҳарламоқчи бўлгон эрмиш. Бу янглиг ёлгонни айтмоққа қандоғ тили борди эркан? — Ҳусайн олдидаги косадан бир ҳўплам шарбат ичиб, енгил нафас ола бошлади. — Дўстларингиз ташвиниға тушган. Шул сабабдин сизни дарҳол Ҳиротга чақиртирдим, тоинки алар сизнинг соғ-саломат эрканингизни ўз кўзлари била кўрсинлар. Мирҳайдар сарой аҳли олдида мастлиг чоғида айтгон сўзлари ялгон эрканин айтиб, мендин узр сўрасин. Бўлмағур овозаларға хотима бермоқнинг ягона йўли шулдир. Мен фармон бердим. Ихтиёридин қалъасининг доругаси Мирҳайдарни озод қилиб йиборгусидур.

— Худога мнинг қатла шукрки, салтанат гулшанидин мурувват ели келди, — деди юзи ёришиб кетган шоир. — Яхши одам ёмонларға ҳам яхшилигини унутмас. Сиз яхши муомала била душманларни ҳам ўзингизга ёр қилиб олгон подшосиз. Доим илтифотингиз булутидин ҳиммат ёмғури ёғсин!

Навоий султон Ҳусайнга қайта-қайта ташақкур билдириб, ўрнидан турди.

Эртасига Мирҳайдар қалъадан чиқиб келди. Сарой аҳли уруғ оқсоқоллари, шаҳар улуглари олдида, султоннинг баковули тўғрисидаги ҳамма гаплари тухматдан иборат эканини айтиб, мирза Ҳусайндан кечирим сўради.

ДАРВИШАЛИНИНГ ФИТНАСИ

Навоий Ҳиротнинг шимол томонидаги Гозургоҳ мавзайдан ўттиз танобча қуруқ ер сотиб олиб, обод қилдирган эди. Пиस्ताзор тоғларнинг этагидаги дўнглик ерга сув

чиқартириб анор, анжир, ўрик, ток эктирган, боғнинг ўртасида чиройли бир шийпон солдирган эди.

Салқин ва жимжит куз кечаси... Тунёқ томондан хушбўй, майин шабада эсиб туради, меваларнинг кўплигидан бошлари эгилган дарахтларнинг барглари бир-бирлари билан шивирлашади.

Иссиқ гунпи кийиб олган шоир шийпонда ўтириб, олдидаги хонтахта устига бир коса булоқ суви қўйиб, қандил ёруғида ишлайди. Аҳён-аҳёнда бир қултум сув ичиб, бир нуқтага кўзини тикиб ўйлаб қолади, бемаҳал саргайиб ерга тушаётган баргларнинг шитир-шитирига қулоқ солади.

Навоий шундай илҳомбахш, сокин ва салқин куз кечаларини севар эди. Бугун ҳам унинг савағич қаламидан ажойиб сатрлар қуйилиб тушарди. Шоирнинг юмшоқ бир табассум билан ёришган юзида мусаффо қалби ойнадагидек акс этиб турарди. У фақат иш устидагина ўзини бахтли ҳис этарди. Бироқ зулм, ваҳшатни ўз шиори қилиб олган замона бундай тинч ва осойишта меҳнатнинг душмани эканини у билар эди.

Тинч ва кўм-кўк водийларға баъзан гармсел бостириб кириб, яшиқ барглари хазон қилгандек, ўқтин-ўқтин беқлар, ҳокимлар қўяғолон кўтариб, халқнинг осойишталигини бузар, ёнган чироқларини ўчирарди.

Шоир бугун ярим кечагача ишлагани мўъжазлаган эди, бироқ ваҳшат қўлидан келган хунук бир хабар илҳомини қочириб юборди. Беҳдул унинг олдиға келиб, оғзи муҳрли бир хатни узатди.

— Ким берди буни?

— Дарвоза олдида турган бир отлиқ. Балхдин келдим, деб айтди.

Навоий хатни очиб, шошиб-пишиб ўқий бошлади:

«Дуойи бениҳоя ва саломати муштоқонадин сўнг, сиҳат-саломатлигимни билдириб, сиз биродаримнинг ҳам эсон-омонлигини тилаб ётмоқдамен. Қолгон сўзларни ушбу мактубни элтган кишидан эшитгайсиз. Бул киши менинг энг содиқ мулозимларимдин бўлиб, ҳеч бир сирни андин яширмасангиз ҳам бўлур.

Инингиз Дарвишали.

Бу мужмал ва сирли мактуб Алишерни гангитиб қўйди: «Аҳмоқ укам, яна бир балони бошламоқчиға ўхшайди шекилли», деб ўйлади у.

— Маҳдум, отлиқ кишини бул ерга чорланг, токзор ичидин олиб ўтинг, навкарлардин ҳеч ким кўрма-син.

Навоий тунги меҳмонни қабул қилиш учун шийпоннинг четидаги хужрага кирди. Орадан беш-олти дақиқа ўтгач, қора шойи чопон кийган жиккак киши кириб таъзим қилди ва Навоийнинг қўлини олиб кўришди. Беҳдуд дастурхон ёзиб, ясоғлиқ бир барқаш билан нон келтирди, сўнг-ра индамай чиқиб кетди.

Навоий ҳаяжонланганини яширишга уриниб:

— Балхдин не хабарлар келтирдигиз, тинчликми? — деб аста сўради.

— Тинчлик, ҳоким жаноблари, яъни биродари азизигиз Дарвишали жаноблари соғ-саломат юрибдурлар, сизга беҳад салом юбордилар.

— Саломат бўлсин.

— Мен сиз учун муҳим бир хабар келтирдим. Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд аскар тўйлаб султонга уруш очмоқчи...

— А? Султон Маҳмуд-а?

— Ҳа, биз ҳам фурсатдин фойдаланиб, Мирза Хусайн-га қарши исён тугини кўтармоқчимиз.

— Ҳа, ҳа, шундай деиш!

— Шундоғ. Инигиз Астробод воқеасини эшитиб, даргазаб бўлдилар. Маждиддин бир кун менинг ҳам бошимга етадур, деб хавотир оладурлар. Маждиддиннинг боргон сари қўли баланд бўлиб, барча ишларни эгаллаб олаётир. Бу ҳол бизни ташвишга солмай қўймайдур. Сизнинг Астрободда исён кўтармаганигиз бизни ҳайрат ичида қолдирди.

— Халқнинг тинчлигини, мамлакат манфаатини мен ўз нафсимдан устун қўйдим, шул сабабдин бу ишни қилмадим, — деди Навоий аста.

— Аммо Дарвишалибек бу ҳақда бошқача фикрдаурлар. Ул жаноб таваккал кемасига ўтириб, муҳолифот дарёсига кирмоққа бел боғладилар. Ва лекин ишни бошламасдан бурун сизнинг маслаҳатингизни олмоқчи бўлдилар.

— Менинг бературган маслаҳатим боя айтган гапимдин маълум бўлгондир, — деди Навоий қатъий қилиб. — Мен сизларнинг бул номаъқул ишингизни ёқламайдурмен. Сиз шуни яхши билингки, ҳозирги пайтда подшоҳга қарши исён кўтармоқ ўзи шундоғ ҳам азоб ичида кун кечириётган халқнинг тинчлигини бузмоқ демақдур. Сиз кўзгалсангиз, Қундуз ҳокими ҳам бош кўтаргуси, Мўғулбек ҳам,

Бадиуззамон ҳам. Мамлакат яна қонга беланиб, улуснинг осойишталиги бузулгусидир. Бир золим ўрнига ўнлаб золимлар халқ бошида ёнғоқ чақмоққа бошлайдурлар. — Навоий ўз фикрини тушунтирмади, деб терлаб-пишиб кетган, юзи ловиллаб ёнар, кўзлари қақнар эди. — Билмадим, менинг айтмоқчи бўлгон фикримни тушундигизми, йўқми, аммо ҳар қандай исён ва муҳолифотга қарши эрканимни англагандурсиз.

— Англадим, тақсир.

— Инимиз Дарвишали Маждиддинга аччиқ қилиб ўй билан ўйнашмасин, бургага аччиқ қилиб кўрпа кўйдирмасин. Билишимча, Маждиддиндан подшоҳнинг кўнгли совуган, яқинда вазифасидан ҳайдалса ҳам ажаб эмас. Яна тақрор айтурмен: можарони тинчлик йўли билан ҳал этмоққа урининг. Ҳисор ҳокимини қўлламанг. Агар сизлар исён кўтарсангиз, мен подшоҳ тарафини олурмен.

Навоий аллавақтгача меҳмон билан суҳбатлашиб ўтириб, унга гап уқдиришга ҳаракат қилди. Тонготарга яқин меҳмон отини эгарлар экан:

— Мендин инимга кўпдан-кўп салом айтинг, — деди. — Баъзи мулоҳазаларга кўра, илкингизга хат бермадим, менинг гапларимни оғзаки етказсангиз бас.

— Хотиржам бўлинг, ҳаммасини етказгаймен.

— Сизни бу ерда ҳеч кимарса танимайдурми? — бевовталаниб сўраб қолди Алишер.

— Йўқ, танимайдур.

Навоий бир оз тинчланиб, меҳмонни йўлга узатар экан: «Ялангтўш уни кўрмадими экан?» деб ўйлади, юз бериши мумкин бўлган бир фалокатни сезгандай юраги орқасига тортиб кетди. Ялангтўш султоннинг ишончли одами, уни ҳайдаб юбориш ёки жазога тортишга Навоийнинг ҳадди сизмас эди.

Дарвоқе, орадан икки кун ўтгач, машъум бир хабар эшитилди.

Миш-мишларга қараганда, Балх йўлида, Ҳиротдан икки тош нарида ясовуллар бир кишининг ўлигини топидурлар. Қотиллар у кишининг эғнидаги қора шойи тўни, оёғидаги арабий этигига тегмабдилар. Бозорда миш-миш гаплар зўрайиб кетди. Баъзилар ўлган киши Ҳисор ҳокимининг айғоқчиси экан деса, бошқалари подшоҳнинг махфий чопари экан, яқинда катта уруш бўлармиш, дер эдилар. Эҳтиёткор савдогарлар молларини, деҳқонлар ғаллаларини яшира бошладилар. Кўп урушларни бошидан кечирган халқ яна бевовталаниб қолди.

Навоий ўз ҳовлисида қўлини орқасига қилиб айланиб

юрар, ўқтин-ўқтин бировга эътироз билдиргандай бош чайқар, лаблари пичирлар эди. Дарвишалининг мулозими ўлдирилганидан кейин Балхда рўй бериши мумкин бўлган вазият устида бош қотирарди: «Не қилсам экан, фалокатнинг олдини қандай олсам экан?» — деб пичирлади у. — Кўриниб турибдурки, рақиблар изимга тушиб, менга чуқур қазимоқдалар. Мабодо, Балх бош кўтарса, бошимга яна бало тошлари ёғила бошлар. Инимнинг хузурига бир одам юборсаммигин? Йўқ, буни пайқаб қолсалар, Балхда юз бериши мумкин бўлган воқеалардан хабардорлигимни билдириб қўйгон бўлурмен. Душманлар игво қилиб, Навоий иниси билан бир ёқадин бош чиқармоқчи, деб подшоҳнинг кўнглида шубҳа пилонини уйғотадурлар. Нима қилсам экан? Қандай қилиб, инимга ўз фикримни етказсам экан?»

Навоий чувалиб кетган калаванинг учини тополмай гаранг бўлиб турганида, саройдан фаррош келиб, Боги Зоғонда бўладиган катта зиёфатга Навоийни подшоҳ номидан чорлади.

Эртасига намози жумъадан кейин меҳмонлар Боги Зоғонга тўплана бошладилар. Кимхоб, зарбоф, шойи тўн кийган мутақаббир ақобирлар, аъёнлар, қайсилари тахтиравонларида, қайсилари от миниб, олдиларига бир гала хизматкорларини солиб, бирин-кетин сарой боғига етиб кела бошладилар. Уларнинг ҳар бирлари подшоҳ ўтирган равоқнинг рўпарасига келиб, уч марта тиз букиб қўл қовуштирар сўнгра фаррош кўрсатган жойга бориб ўтирар эдилар. Устига яшил инак кийим кийган, бошига олмос ва лаъл тошлар қадалган тож кўйган Хусайн тахт устида мағрур ўтирар, меҳмонларнинг таъзимига жилмайиб, секингина бош қимирлатиш билан жавоб қиларди.

Мезон ойи бўлса ҳам ҳаво очиқ, кун иссиқ эди. Бу вақтда Боги Зоғонда катта кураш бошланарди, Хуросоннинг машҳур паҳлавонлари бу ерда ўз куч ва маҳоратларини кўрсатар эдилар.

Меҳмонларга овқат тортилгандан кейин кураш бошланди. Бошлаб Паҳлавон Абусаид билан Паҳлавон Муҳаммад бел боғлаб курашга тушдилар. Улар бир-бирларини синаш учун ҳадис қилиб, узоқ айланиб юрдилар. Султон зерика бошлади. Шу пайтда у меҳмонлар орасидан келаётган Маждиддинни кўриб, сергакланиб қолди.

— Мирзам, — деб шивирлади тахт олдига келиб Маждиддин, — нохуш хабар келтирганим учун ғазаб қилманг.

— Тезроқ айтинг, на бўлди?

— Ушбу соатда шаҳзода Иброҳим Балхдин Ҳиротга етиб келибдур. Шаҳзоданинг чопари билан ҳозир гаплашдим.

Хусайн Бойқаронинг туси ўзгариб, кўзлари жавдираб қолди:

— Шаҳзода не учун мендин рухсатсиз келибдур?

— Чопарнинг сўзига боқа шаҳзода жанобингиздин тезда Ҳиротга етиб кел, деган мазмунда бир мактуб олмиш.

— Мен бу янглиғ мактуб ёзмоғон эрдим.

— Билурмен, сиз шаҳзодага хат йибормоғон эрдингиз. Мактуб қалбаки бўлса керак.

— Қалбаки? — Хусайннинг юзи чўзилиб кетди.

Баъзи аъёнлар подшоҳнинг авзойи ўзгарганини кўриб, кураш томошасига қизиқмай қолдилар.

— Ҳа, қалбаки хат, — деб такрорлади маккор ва ҳушёр вазир. — Бу — ёш шаҳзода номидин Балхни идора қилиб турган Дарвишалининг иши.

— Оллоҳ, оллоҳ, — деди кўзлари ола-кула бўлиб кетган султон. — Не сабабдин ул нобакор менинг номимдин хат битиб, Иброҳимни Ҳиротга чақиртирган? Бунинг маъноси нима?

«Ичкиликни кўп ичиб қўйиб, ақлини едими бу тентак тождор», деб ўйлади Маждиддин, аммо мулозимлик ва ҳурмат билан бош эгиб деди:

— Бунинг маъноси шулким, Балх ҳокими исён туғини кўтармоқчи бўлгон, бул ишга тўсиқ бўлатурган шаҳзодани хийла билан Балхдин жўнатган. Орадин кўп замон ўтмай, Дарвишали Ҳисор ҳокими билан Ҳирот устига юриш қилса ажаб эрмас.

Султон бош бармоғини тишлаб, ўйлаганича қотиб қолди. Томошабинлар ҳам курашга қарамай қўйдилар. Подшоҳ буни пайқаб, курашни тўхтатиб, меҳмонларга жавоб бериб юборишга амр қилди.

Кечқурун султон мастликдан эс-хушини йиғиштириб олгандан кейин, Маждиддинни хилватхонага чақиртираб, шундай деди:

— Мавлоно, Дарвишалининг не сабабдин фитна қилаётгани менга маълум. Сизнинг ҳукумат тепасида турмоғингиздин ул ҳам, оғаси ҳам қаттиқ норозидурлар. Мақсадлари сизни ўридан тушириб, давлат ишларидин узоқлаштирмоқдур. Ўзингиз ҳам яхши билурсизким, аларнинг фирқаси кучли, халқ олдида эътиборлари зўрдур. Мен ўйлайдурманким, биз олдинроқ ҳаракат қилиб исённинг олдини олсак, яхшироқ бўлур. Сизга истеъфо бериб, ўрингизга Ҳижоздин қайтиб келган Хожка Афзални қўйсак... — Маждиддиннинг ўйлашиб қолганини кўриб, секин қўшиб қўйди. — Сизни мукофот ва иззат-ҳурмат билан бўшатурмиз.

— Мен рози, ҳар бир сўзингиз мен учун қонун, амрип-гизга мутедурмен.

— Андоғ бўлса, бул ҳақда фармони олий ҳозирланг, эртага эълон қилурмиз.

Бироқ подшоҳнинг бу тадбири ҳам фойда бермади. Дарвишали Маждиддиннинг истеъфоси бир ҳийлаи пайранг эканлигини пайқаган эди, шу сабабдан подшоҳнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифини рад этди.

Навоийнинг бошига оғир кунлар келди. Султон Маждиддиннинг қутқусига учиб, Дарвишалининг гуноҳини оғасининг бўйнига юклар, ҳар кимга унинг орқасидан шикоят қилиб гапирар эди. Бошига тухмат тоши ёғилаётган шоир руҳий азоб чекмоқда, бир-бирига қарши бўлган фикрлар бошини оғритмоқда эди.

Навоий уҳ тортиб ҳовли саҳнида айланар, ўзини қаерга қўйишни билмас эди. Унинг содиқ мулозими Бехлул бу ҳолни кўриб:

— Тақсир, шу беш кунлик дунёда мунча азоб чекасиз,— деди.— Улус аросида эътиборингиз зўр, подшоҳга ва ҳокимларга муҳтожлигингиз йўқ. Шундоқ бўла туриб, нега мунча азоб чекасиз? Дарвишали ўз бошига чорлогон балони ўзи даф этсин, сизга нима?

— Сўз биргина Дарвишалининг устида бўлса ғам емас эрдим,— деди шоир юришдан тўхтаб.— Балх ва Ҳирот бир-бири билан тўқнашса, халқнинг ҳоли нима кечади, деб ўйлайдурмен. Ҳамма фожиа шундаким, бу фалокатнинг сабабчиси ўз инимдур. Афсуски, бу номаъқул ҳаракатнинг олдини олиб бўлмади. Баъзан энг яқин кишиларинг ҳам яхшилик қилмоқчи бўлиб, бошингга фалокат келтирганларини ўзлари билмай қоладурлар.

— Афсуски, сизга яхшилик қилиш менинг илкимдин келмайдур,— деди Бехлул шоирнинг ҳолига ачиниб.— Лекин дўстлар билан кенгашиб кўрмоқ зарарли бўлмас.

— Рост айтдингиз, маҳдум,— деди Навоий юзи ёришиб.— Сиз дарҳол Хожа Дехдорни чорлаб келинг, зарур ишлари бор экан, деб айтинг.

Хожа Ғиёсиддин Дехдор асли озарбайжонлик бўлиб, Навоий ёрдами билан сарой хизматиға кирган эди. Ўзи хушовез ашулачи, аскиябоз одам бўлиб, қўлидан келмаган иш йўқ эди. Истеъдодли кишиларни ўз атрофига тўп-лашни яхши кўрадиган султон ҳам уни ўзига яқинлаштирганди.

Навоий ўзига содиқ ва подшоҳнинг ишончини қозонган бу одамни ўртага қўйиб, жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилиш устида бош қотира бошлади.

Орадан бирор соат ўтгач, бошига кичкинагина салла ўраган, чертса, икки бетидан қон томадиган, қизил соқол бир одам келиб, Навоийга таъзим қилди.

— Келсинлар, келсинлар, камнамо бўлиб кетдилар,— деб меҳмонхонага таклиф қилди шоир.— Бошингга кичик бир иш тушганда дўстлар ҳам оёғини тортар экан-да.

— Йўқ, тақсир, бу янглиг сўзларни айтманг. Мен андоғ дўстлардин эмасдурмен,— деди Хожа Дехдор кўрпачага ўтириб.

Юзларига фотиҳа тортиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин шоир дардини очиб, деди:

— Инимнинг номаъқул ҳаракати соясида бошимға келган фалокат сизга маълумдур. Сиз бу можарони тинчлик билан бартараф этмоққа ёрдам берсангиз...

— Оллоҳ, оллоҳ, бу каби оғир вазифа менинг илкимдин келмас.

— Келмаса, мен сизни чақиртиурми эрдим,— деди Навоий қошнини чимириб.— Мирзадин ижозат олиб, Балхга элчи бўлиб борсангиз ва Дарвишалини менинг номимдин итоатга даъват этсангиз. Агар ул таслим бўлмаса, менинг Дарвишали деган иним йўқ. Мабодо, ул илқидаги тиғни ишга солса, бизнинг бахт юлдузимиз забун бўлғусидир. Шояд, иним сўзингизга кирса-ю, уруш тинчлик билан мубаддал бўлса... Мен илқингизга мактуб бермайдурмен, фикрларимни оғзаки айтинг, Дарвишали сизга инонур. Ўртамизда бўлгон бу суҳбат орамизда қолсин.

— Бош устиға. Илтимосингизни мамқуният билан бажаргусимен. Ҳамма гап подшоҳнинг ижозатиға боғлиқ. Агар руҳсат берсалар, эртагаёқ қирчанғи отимни тескари миниб, илонни қамчи қилиб, Балх сари равона бўлгаймен.

— Сизга энг яхши аргумогимни инъом қилдим,— деди Навоий унинг имосини англаб.— Подшоҳ таклифингизни рад этмас. Сизнинг суҳбатингиз ул кишиға манзур, ҳар бир сўзингиз маъқул. Бир-икки сўз билан кўнглини очсангиз, олам гулистон.

— Хўп, эмди менга ижозат беринг, ҳаракатга тушайин.

Бехлул отхонадан эгарлоглиқ бир аргумоқ чиқариб, ҳофизга рўпара қилди. Оғзи қулогига етган Хожа Дехдор бир иргиб отга минди-да, Навоийга ташаккур билдириб, сарой сари жўнади.

Балх воқеасидан кейин Ҳусайн Бойқаронинг кўнгли қоронги, чироқ ёқса ёримас эди. Мамлакат энди тинчиди деганда яна юз берган бу ҳодиса ошига тушган пашшадек унинг табиатини хира қилди. Тантанали маросимлар, зиёфатларга, тинч роҳатга ўрганиб қолган Ҳусайн учун яна сафарга отланиш малол келар эди.

Султон ўзининг ҳужран хосига чекиниб хаёлга ботди, оғир фикрлар ачиқ тутун каби унинг борлигини захарлар эди. Ичида Дарвишалини сўкар, уни сарой китобхонаси доругалигидан беклик даражасига кўтарганига ўқинар эди:

«Қадимги ҳукамолар сўзин унутдим. Алар, подшоҳ бир одамни ўзига назир ёки бек қилиб олса, анинг қариндошларига мартаба бермаслиги керак, деб айтган эдилар. Мен эса Алишернинг инисига беклик унвонини бахш этдим, жияни Мирҳайдарга қўшиқда улуг лавозим бердим. Натижаси мен учун ҳам, Алишер учун ҳам ямон бўлди». У ўйлаган сари сиқилиб, жони ҳалқумига келарди. Вақтини чоғ қилиш учун шаробдорини чақириб, бир коса май ичиб олди. Бироқ ичкилик кўнглини баттар гаш қилди.

Шу вақтда Хожа Дехдор подшоҳнинг даргоҳига келиб, унинг хузурига киришга эшик оғасидан рухсат сўради.

— Майли, кирсин, — деди Ҳусайн, — бир-икки латифа айтиб, зора кўнглимни очса...

Дехдор эшикдан кириб, таъзим қилди-да, кавуш ечадиган жойга ўтирди.

— Бериоқ келиб ўтирсинлар, — деди Ҳусайн ёнидан жой кўрсатиб.

— Йўқ, тақсир, менга шу жой муносиб.

— Эшагига яраша тушови, денг.

— Ҳа, тақсир, шундоғ, қирчанги эшак билан жангда миниладиган отни бир охурга боғлаб бўлмайду.

Султон Хожа Дехдорнинг бу гапидан димоғи чоғ бўлиб, кўзлари ялтираб кетди.

— От топаду, эшак ейду, деган мақол бор. Қани айтинг, сизга нима керак? Тиланг тилагингизни.

— Менга бир иш тониб бering. Бекор қолдим.

— Хўш?

— Бирор ҳокимнинг олига элчи қилиб йиборинг.

— Ие, нима муносабат била бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтарай.

— Бир китобдор қул беклик мартабасига кўтарилганда, камина элчилик мансабига эришсам нима қилибду?

— Боракалло, — деди Ҳусайн жонланиб кетиб. — Бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтармоқнинг савоби бир китобдорга беклик унвони бермоқ била баробардир. Аммо кўриб турибсизким, бундай савобнинг тағи тешик экан. Майли, бир қарра синаган нарсамни иккинчи қатла синаб кўрай. Сизни қайси мамлакатга, қай бир ҳукмдорнинг хузурига юборай?

— Китобдорликдин беклик мансабига кўтарилган Дарвишалининг оллига.

— Йўқ, — деди подшоҳ бирдан қовоғини солиб. — Илкига яроғ олгон китобдорни қилич кучи билан итоатга келтиргаймиз.

— Рухсат этинг, анинг илқидаги қилични мен хамирдан қил суғургандек тортиб олайин. Жаноблари, рақс этмоққа ўргатилган Миср подшоҳи маймунлари ҳақидаги масални эшитганмилар?

— Қани, сўйласинлар, — деди Ҳусайн мароқланиб.

— Луқмон ҳаким нақл қилурларким, — деб гап бошлади Хожа Дехдор имо-ишора билан бош ирғаб, — Миср подшоҳининг рақсга ўргатилган бир неча маймуни бор экан. Маймунлар аскарый кийим кийиб, қилич била ўйинга тушар эканлар. Баъзи одамлар, маймунлар, ҳайвонлик ҳолатидан чиқиб, табиатларини ўзгартирибдулар, деб ўйлар эканлар. Бир олим ва донишманд киши аларнинг фикри хато эканини кўзларига кўрсатмоқчи бўлибду, маймунлар рақс этиб турганларида, қўшидан тўрт ёнгоқни чиқариб ўртага ташлабду. Рақослар қиличларини ташлаб, ёнгоққа ёпишибдулар, бир-бирлари била уришиб, устиларидаги кийимларини пора-пора қилибдулар. Шу янглиғ, илкига қилич олгон китобдор маймун ҳам менинг кўйнимда бўлгон ёнгоқларни кўргач, илқиди қиличинини ташлагуси ва аслига қайтгусидур. Мен ани занжирбанд қилиб, хузурингизга келтирурмен.

— Магар бу ёнгоқларни кўйингизга Алишербек солиб кўйгон бўлмагай, — деди Ҳусайн қулиб.

— Топдингиз, аълоҳазрат, — деди ҳофиз ўзини йўқотмай, — сиздин ҳам уч-тўрт ёнгоқ олсам яхши бўлув эрди ва лекин пуч бўлмаса.

Ҳусайн бармоғи билан таҳдид қилиб, қулиб кўйди ва кетиш учун рухсат берди.

— Агар Дарвишали сўзсиз таслим бўлса, моли ва жониға қасд қилмагаймен, яна бунинг устига истаган бир қишлоқни суюрғол этгаймен, менинг ваъдам пуч ёнгоқ эмас.

Хожа Дехдор шу тариқа ҳазил-хузул билан Балхга

кетишга ижозат олди. Фурсатни қўлдан бермай, жабдуғини тайёрлаб, икки навқар билан йўлга чиқди.

Султон Хусайн ҳам жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилишни истар эди. Бироқ Хожа Дехдорнинг бу ишни уддалашига кўзи етмасди. Ҳар аҳтимолга қарши Балх устига аскар тортиб боришга жазм қилди. У Балх қўшини билан Ҳисор қўшинининг орасига понадек суқилиб кириб, ҳар қайсисини якка-якка уришни мўлжаллаб қўйди.

Подшоҳ жанговар бекларини чақириб, қиладиган хатти-ҳаракатини муҳокамага қўйди. Беклар унинг маслаҳатини қўлладилар. Кейин ўз аскарларининг қуроласлаҳаси урушга қанчалик ярарли эканини текшириб чиқа бошладилар, шундан чиққан қурооллар ўрнига давлат аслаҳахонасидан янги яроғлар олдидлар. Тақачилар жанг олдарига тақа қоқар, ўқчилар тинмай ўқ ясар, юртчилар чодир-ўтовларни ямар, усталар ўқ сочадиган қазон қуяр эдилар.

Ниҳоят, ҳамма тайёргарлик кўрилиб бўлгач, аскарлар подшоҳнинг кўригидан ўтиш учун саф тортди. Подшоҳ отини секин ҳайдаб, аскарларнинг кийим-бош, аслаҳаларини кўздан кечириб чиқди, сўнгра юришга амр берди. Ногора чалиниб, от думидан ясалган туғлар баланд кўтарилди. Қўшиннинг кетидан подшоҳнинг ўзи бевосита бошчилик қиладиган оғир қуроолли аскарлар жўнади.

Қўшин Мурғоб дарёси бўйига етиб келгач, баланд бир тепаликнинг ён бағрига лашкаргоҳ қурилди. Унинг атрофига ҳандақ қазилиб, бурчак-бурчакларига қоровуллар қўйилди. Лашкаргоҳнинг ўртасига гир атрофи амирлар, бекларнинг чодирлари билан қуршалган ипак чодир тикилган эди.

Хусайн Бойқаро бу чодир ичида ўтириб, Балхга юборилган Дехдорнинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутарди. У сарҳашам ипак чодирнинг тўрига солинган зарбоф тўшақ устида чордана кўриб, ўнг қўлининг муштин чаккасига тираган.

Икки чаккаси оқариб қолган Навоий ҳам ўз чодирлари ичида оғир бошини қўйи солиб ўтиради. Балхдаги музокаралар нима билан тамомланар экан, деб хавотир олади. Ичининг тирнаётган фикрлардан ўзини чалғитиш учун Навоий ўз устоди Жомийнинг «Баҳористон»ини қўлга олиб, ўқишга уриниб кўрди. Бироқ лаблари пичирлаб талаффуз этган сўзлар унинг онгига бориб етмас эди. Ниҳоят, китобни секин ёпиб, авайлаб лавҳ устига қўйди-да, ҳаво олиш учун далага чиқди. Ўттиз қадамча наридаги ипак чодирни

қўлларида ойболта, кистан ушлаган соқчилар қўриқлаб юрар эдилар.

Икки қирғоғини тўқай қоплаган Мурғоб дарёси бу ердан яққол кўриниб турарди. Тушки офтобнинг тик тушган нуллари остида дарё суви жимжима қиларди. Мурғобнинг парёғидаги бепоён қирлар афсонадаги ҳайвонларнинг ўлигидек чўзилиб ётар, кеч куз бўлишига қарамай ҳаво иссиқ, осмон беғубор, тип-тиник эди.

Навоий юраги бир нарсани сезгандай дарё бўйига тушиб, муздек сувга юзини ювди-да, нариги қирғоққа, осмон билан ерни туташтирган чизиққа тикилиб қолди. Ниҳоят, уфқда бир нуқта пайдо бўлди ва секин-секин яқинлашиб кела берди. Бора-бора бу нуқта чағ-тўзон булути билан ўралган отликқа айланди.

Навоий отликларнинг солга ўтириб, бу тарафга ўтишларини сабрсизлик билан кутди. Юз-кўзини чағ босган, икки юзи бўртиб кетган Хожа Дехдор солдан қирғоққа сакраб тушиб, Навоийга томон югурди ва унинг қўлини юзига суриб:

— Хушхабар, — деди энтикиб. — Суюнчини бераверинг тинчлик париси голиб келиб, Азроилнинг бозори касод бўлди.

— Суюнчисига бир от инъом қилдим, — деди Навоий ўзида йўқ суюниб. — Ўзингиз ҳормай-толмай, эсон-омон келдингизми?

— Ўғонга¹³ шукур, отдек соғмен.

Элчи дарё сувига юз-кўлини ювиб, белбоғи билан артинди-да, Навоий билан бирга тепаликка чиқиб, ипак чодирга кирди.

— Шоҳо, — деди тиз букиб, — саодат қуёши доим бошингиз узра порласин. Бу сафар ҳам омад ва зафар сизга ёр бўлди. Китобдор қулингиз қиличини ташлаб, бўйин эгиб келди, ўзи бу ердин тўрт тош нарида фармонингизни кутиб ётибдур. Афсуски, Балхда ани боғлагони занжир топа олмадим.

— Агар Дарвишали исён қиличини итоат қилишга солган бўлса, биз гуноҳидин кечдик, — деди султон илакайиб. — Анинг учун бу ерда ҳам занжир топилмас. Биз ўч олмоқни айб, афвни ўзимизга ҳунар, деб билурмиз.

Эртасига эрталаб Дарвишали подшоҳнинг олдига келиб тиз чўкиб, қилган ишлари учун узр сўради.

Хусайн Бойқаро икки ёвнинг биридан шу тариқа осонгина қутулганидан кейин, иккинчи ёвни бартараф қилиш режасини туза бошлади. Бироқ қиш эрта тушиб қолганидан, бу ишни баҳорга қолдирмоқчи бўлди.

Беклар қишни Балхда ўтказиб, эрта баҳорда Ҳисор қалъасини ҳужум билан ишғол қилишга маслаҳат бердилар. Султон Балхга етиб келганидан кейин ўз ваъдасига вафо қилмай, Дарвишалини шаҳар қалъасига қаматиб қўйди. Қиш чиққач, Алишерни Балхга муваққат ҳоким қилиб, ўзи Ҳисорга жўнади.

Ўз иниси қамоқда ётган қалъада ҳоким бўлиб туриш шоирни жуда поқулай аҳволга солиб қўйди. Ахир подшоҳ Навоийни хўрлаш учун уни ўз инисининг зиндончисига айлантирган эди-да.

Шоир қоронғи ва умрида офтоб кўрмаган айланма зинадан босиб, қалъанинг тунёқ томонидаги бурчига чиқди. Бу жойдан Балхнинг шимолидаги кенг воҳа кўзга ташланиб турарди. Ям-яшил далалар, ранго-ранг лолалар билан безалган қирлар, пахтадек гуллаган олмазорлар ҳар қандай кишининг баҳрини очиб, кўнглидаги чигилларни ёзар эди. Бироқ бу ажойиб гўзал манзара унинг хўрлигини келтирди. Шундай кўркам, ажойиб табиат қаршисида бу одам ўзини баттар бахтсиз ҳис этди. Шоир оёғи остида ётган Балхга қараб, хаёлан: «Эй Кайковусни кўрган кўҳна шаҳар, икки ярим минг йилдан бери мендай бахтсиз бир ҳокимни кўрдингми?!» деб хитоб қилди.

Навоий занжирга боғлаб қўйилган шер каби кўргон устида у ёқдан-бу ёққа юрар, аламига чидай олмай инграр эди.

Қуш ботиб, қош қорайгандан кейин қарнидаги боғлардан, далалардан совуқ ел эса бошлади. Шоир худди кўргошиндай оғирлашган оёқларини аранг босиб айланма зинадан настга тушди. Зиндончидан калит олиб, бир хужра эшигига солинган бурама қулфни очди. Оғир эшик ғирчиллаб очилиши билан зиндонхонадан рутубатли хид бурқсаб, унинг нафасини қайтариб юбораёзди. Бир қучоқ похол устида ётган Дарвишали занжирларини шиқирлатиб ўрнидан туриб ўтирди. Навоий шам тутиб, инисининг мурдадек сарғайиб кетган юзини кўргач, беихтиёр орқасига бир қадам ташлади.

— Мени афв эт, иним, занжирдин озод этмоққа ҳозирча ожизмен, — деди у. — Сенинг жисминг азобда бўлса, меннинг руҳим қийноқда. Не қилайик, қисматимиз шул эркан.

— Сизда айб йўқлигини билурмен, ога, лекин ваъдага хиёнат қилиб, эгилган бошга мушт урган золимдан хафамен. Бошимга қилич келмасайди...

— Кўрқма, иним, сенга ҳеч нарса бўлмайду. Под-

шоҳ мени таҳқирлаш учунгина сени шу кўйга солиб қўйгон.

— Бундай хўрликдан ўлган яхшироқ эрди. Ога, нима учун мени йўлдан урдингиз?

Милтираб ётган шам ёруғида ака-ука анча вақтгача ҳасратлашиб ўтирдилар. Зиндонхонанинг деворидаги туйнукдан ой мўралаб, бу иккала гамзадани ҳайрат билан томоша қилди.

Хусайн Бойқаро Ҳисор қалъасини бир неча ой қамаб ётса-да, бир иш чиқара олмади. Ниҳоят, у Султон Маҳмуд билан сулҳ битими тузиб, Балхга қайтиб келди ва Дарвишалини қамоқдан озод қилиб, қўшини билан Ҳиротга жўнади.

ПАҲЛАВОННИНГ ШАЪНИГА ТУШГАН ДОГ

Султон Хусайн замонида Паҳлавон Муҳаммаднинг ишлари юришиб кетиб, Неъматободда ўзига таъя солдирди, ёш йигитларни кўштигирикка ўргата бошлади. Унинг шогирдлари ҳам ўзига ўхшаб адабиёт ва санъатга қизиқар, баъзилари шеър ёзар эдилар. Бироқ шундай баобрў олим ва фозил Паҳлавон Муҳаммад аввалги ҳазилканлиги ва ёшларга ҳос шўхлигини тарк этмади, унинг баъзи бир бачкана қилиқлари Навоийни ҳайратда қолдирарди. Бу ҳуеуеияти бир куни уни бутун пойтахт олдида шарманда қилаёзди.

Султон Хусайн «Боғи жаҳон оро»да зиёфат бераётган эди. Шарбат билан лиқ тўлдирилган мармар ҳовузнинг атрофидаги супаларда шаҳар аъёнлари, беклар, олимлар, шоирлар, созандалар ўтиришар, боғнинг ҳар ер-ҳар ерига машъаллар ёқилган, супалар устидаги чилчироқлар нур сочиб турар, боғ кундуз кундагидек ёруғ эди. Куз пайти бўлса ҳам қуш иссиқ, ташна бўлиб келган меҳмонларга ёш йигитлар жонон инёлаларда ҳовуздан шарбат олиб бериб туришарди.

Султоннинг ўзи алоҳида суна устига қурилган ипак чодирда, зарбоф тўшакда чордана қуриб ўтирар, эғнидаги кўк шойи тўни, мисқоли салласидаги гавҳар чилчироқ ёғдусида кўзларни қамаштирар эди.

Сўл томонида тугмадор кийган беклар, ўнг томонида салла-чопонли аъёнлар, муллалар... Паҳлавон Муҳаммад қуйироқда ўтириб, шайхулислом билан қози ўртасидаги мунозарага қулоқ соларди.

Таклиф қилинган меҳмонларнинг ҳаммаси келиб, мар-

табаларига кўра фаррош кўрсатган жойга ўтирганларидан кейин баковуллар кумуш товоқларда қовурма, қирғовул, гоз кабоби торта, ёш соқийлар бир чеккада турган катта хумдан меҳмонларга май суна бошладилар. Бошда гап унча қовушмай турса ҳам, бир-икки пиёладан сўнг суҳбат гулхани гуриллаб кетди. Кўп ўтмай, аскиячиларнинг шангиллаган овози ҳамманинг диққатини жалб қилди. Ҳовузнинг у томонидаги бир аскиячи бу томонда ўтирганига гап отиб, унинг жағини очди. Қаҳқаҳа садоларидан сарв дарахтларининг игна барглари титрай бошладди.

Паҳлавон Муҳаммад шоҳсунанинг орқасидаги сарв дарахтлари остига солинган гиламларда беш-ўн йигитнинг чақчақлашиб ўтирганини кўриб қолди. Соқоллари қоп-қора бўлиб чиққан, ингичка мўйловли бу йигитчалар подшоҳнинг пайклари, жиловдорлари эди. Подшоҳ кўчага чиққанда улар отнинг жиловиди, олдида ва икки ёнида юрар эдилар, кийимларининг ялтироқлиги, белларига қадалган қирқта кўнғироқнинг жаранг-журунги шоҳнинг юришига тантанали тус берар эди.

Анчадан бери подшоҳ ҳузурда қисилиб ўтирган Паҳлавон хушчақчақ ёшлар олдида бориб, уларнинг ҳазил аралаш суҳбатига қўшилгиси, овозининг борича кулиб, кўнғил чигилини ёзгиси келди. Пайт пойлаб туриб, ў аста ўрнидан турди-ю, йўрғалаганича ёш жиловдорлар ёнига бориб ўтирди.

— Э, келинг ота, биз била улфат бўлинг...

— Аввал бошлаб соғлигимиз учун мана бу косани силқаринг,— деб чувиллашди йигитлар.

Паҳлавон чордана қуриб олиб, ўзига узатилган қадаҳани охиригача ичди-да, осилиб тушган мўйловини, мошбиринч гардиш соқолини сийпаб қўйди ва олдидаги чинни товоқдан бир жаз олиб газак қилди.

— Минг яшанг, Полвон ота. Яна бир қуйиб берайикми?

— Кўплик қилмасмикан?

— Қўрқманг, ичиб маст бўлиб қолсангиз, сизни оғоч тубина ётқизиб, дасторингизни бошингиз остига ёстиқ қилиб қўюрмиз.

— Андоғ бўлса, майли.

— Агар йўқ деганингизда бошингиздин қуйиб йиборур эрдим,— деди новчадан келган бир йигит, белбоғи ва тиззасига қадалган кўнғироқни шинғирлатиб, унга май косасини сунар экан.

Бир оздан кейин аския тўхтади. Султон Хусайн қул-

гидан кўзига чиққан ёшини дастрўмолининг учи билан артиб, ёни-верига қаради. Муҳаммад Паҳлавонга қизиқ бир гап айтмоқчи эди, ўрнида кўрмай, уни кўзи билан қидира бошлади. Подшоҳининг аланглаётганини кўрган Муҳаммад Валибек:

— Мирзам, бировни ахтараётганга ўхшайдурлар, амр этинг, ани чорлаб келай,— деди.

— Паҳлавон ҳозиргина шул ерда ўлтирадур эрди, қаён кетди?

Муҳаммад Валибек кулимсираб, кўзи билан пайклар ўтирган томонни ишора қилди:

— Паҳлавон улуг ёшини кичик қилиб, пайклар қошига бориб, алар қатида ўлтирадур.

Султон Хусайн бўйинни чўзиб, жиловдорлар билан чақчақлашиб ўтирган Паҳлавон Муҳаммадни кўрди.

— Бизнинг суҳбатимиздин аларнинг улфатин афзал кўрибдир-да,— деди у гижиниб.— Соч-соқоли оқаргонда ақлини еб қўйдиму?

— Ёш бўғуси келгандур.

— Андоғ бўлса, ани ёшларга қўшиб қўйгусимиздир. Фаррошга айтинг, анга пайклар эгини элтиб берсин.

— Бош устига,— деди Муҳаммад Валибек хурсанд бўлганини яширолмай, лабини қийшайтириб.

Паҳлавон қизиқ бир гап айтиб ёшларни кулдираётган пайтда, зарбоф бўҳча кўтарган фаррош рўнарасида пайдо бўлди.

— Зоти олий лутф карам айлаб, жанобларига совга инъом этадурлар,— деди у билинар-билимас тиржайиб.

— Биз ҳам шерик,— деб чувиллашди жиловдорлар.

Паҳлавон мастона мағрурлик билан бўҳчанинг оғзини очди-ю, ранги ўчиб кетди. Зарбоф чорси ичида пайклар киядиган ялтироқ жома билан қирқта кўнғироқ тақилган белбоғ бор эди.

— Менга йибордиларми? Йўт-э, янглишаётгандурсиз? Бошқа одамгадур?..

— Янглишаётгоним йўқ. Сизга йибордилар. Дархол кийиб олинсин. Подшоҳи замоннинг сўзини икки қилиб бўлмайдур.

Паҳлавон ҳушёр тортиб, гапнинг тағига етди. У руҳсатсиз шоҳ ҳузуридан кетиб қолгани, у билан эмас, жиловдорлари билан суҳбатлашиб ўтирганидан султоннинг газабланганини англади.

— Қани, менга кўмаклашинг,— деди у ёнида жилмайиб турган жиловдорларга, ялтироқ жоманинг ўнг енига қўлини тикар экан. Бир йигит сўл қўлини енга тўғрилади.

Паҳлавон жомани елкасига тортиб кияётганда орқа чоки «тарр» этиб сўкилиб кетди. Атрофидагилар ўзларини тутолмай, қаттиқ кулиб юбордилар.

Бу кулги ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Паҳлавоннинг атрофига одамлар йиғила бошлади.

— Агар соқолинигиз бўлмаса, пайки пайкар суратига кирган бўлур эрдингиз,— деди аллаким.

— Андоғ бўлса қайчи келтиринглар,— деди Паҳлавон ва бирпасда қаёқдандир топиб келтирилган қайчи билан ўз соқолини қирқа бошлади.

Бир жиловдор Паҳлавоннинг қўлидан қайчини олиб, соқолини қисқартириб текислади.

— Мана эмди пайк суратига кирдингиз,— деди жиловдор балад овоз билан Султон Хусайнга эшиттириб.

Паҳлавон жиловдорлар либосини кийиб олгач, султоннинг рўнарасига келиб таъзим қилди. Хукмдор унинг қиёфасини кўриб илжайди, буни кўриб, амалдорлар яна кулиб юбордилар.

— Сизни янги сарупо ва янги мартаба билан муборақбод этгали ижозат этгайсиз,— деди подшо киноя билан.

— Қуллуқ.

— Паҳлавоннинг иши улуг бўлди,— деди Султон Хусайн ёни беригагиларга қараб.— Эмди ани олимизга солиб шаар тушайиқ, нима дейсиз?

Унинг атрофидагилар:

— Хун иш бўлур!

— Кўча айланиб, гаму андухдин фориғ бўлайиқ!

— Минг яшанг, мирзам!— деб унинг гаини маъқуладилар.

Қайфлари тарақ сарой аҳли, Паҳлавоннинг от жиловида, бели ва тиззасидаги қўнгироқларни шингирилатиб, юришини кўз олдиларига келтириб, ўзларини кулгидан тўхта олмас эдилар.

Паҳлавон Муҳаммаднинг шоғирдларидан Султонали Кўштигирий навкарлар қаторида бир супада ўтирган эди. У устозининг жиловдорлар кийимини кийганини, ўз соқолини қирққанини кўрди-ю, мастлиги тарқалиб кетди. Паҳлавонни шармандаликдан фақат Навоийгина кутқара олиши мумкин, деган фикр бошига келди. Афсуски, Навоий бу ерда йўқ, ичкилик базми бўладиган ердан у оёғини тортар эди.

«Хозирнинг ўзида от чоптириб борсам, чорак соатда Навоийнинг чорбоғларига етишим мумкин, агар югурук тубичок бўлса», деб ўйлади у ўрнидан тураркан.

Маст-аласт меҳмонлар ва мезбонларнинг диққати Паҳ-

лавонда, кўзларига бошқа нарса кўринмас эди. Шу сабабдан Кўштигирийнинг ўрнидан туриб кетгани, отини миниб жўнаб қолганини ҳеч ким сезмай қолди.

Навоий боғининг ўртасидаги шийпонда, бешта шам қўндирилган безакли қандилнинг ёруғида ишлаб ўтирар эди. Унинг мулозими Бехлул ранги ўчган қора соқол Султоналини бошлаб келди.

— Мадад!.. Устозим... Паҳлавонни халос этинг!— деди Кўштигирий ҳарсиллаб.

— Не бўлди Паҳлавонга? Хаста йиқилдиму?

— Қошки эрди... хаста йиқилган бўлса, шармандаи шармсор бўлди.

— А? Шарманда бўлди?

Алишернинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Кўштигирий шошиб-нишиб, шоҳиди бўлган воқеаларни гапириб берди.

— Ахтачига буюринг, дарҳол отимни эгарласин,— деди Навоий, ҳеч нарсани тушунмай, аграйиб турган Бехлулга.

Шоир чопонини кияр экап, меҳмонга тикилиб қолди. Бундан ўттиз йилча илгари унинг шеърини ёд олиб, Навоий сўзи ўрнига Насимий сўзини қўйиб ўқиб берган ёш Паҳлавонларнинг бири шу киши эди. Алишер ўша гаини кўзгамоқчи бўлди-ю, лекин мавриди эмаслигини сезиб, индамай кўя қолди. «Паҳлавон Муҳаммаддин кишини ҳайратда қолдиратурган ажиб ишлар содир бўладур, табиати ҳазилга мойил, лекин бул сафаргиси обрўсини бир пул қилмасайди. «Ҳазил — ҳазилнинг таги зил», деб бекорга айтмаганлар. Соч-соқолиниг оқарганда ёшлар билан шароб ичмоқнинг оқибати шу. Ҳай майли, энг олдин уни маст-аласт сарой аҳли илкидин кутқариб олайиқ-чи, кейин у билан гаплашамиз», деб ўйлади у.

Кўп ўтмай, Бехлул келиб от эгарлоглик эканини билдирди. Навоий билан Кўштигирий «Боғи жаҳон оро» томон от солдириб кетишди. Чорак соат ўтар-ўтмас сарой боғи дарвозаси олдида отдан тушишди. Боғ ичидан хуш-чақчақ овозлар, қаҳқаҳалар эшитиларди. Навоий отини ҳамроҳига бериб, дадил ичкари қадам қўйди. Амалдорлар, аъёнлар эгарлаб тахт қилинган отларига минишга ҳозирланиб, подшоҳнинг чиқишини сабрсизлик билан кутиб турар, Паҳлавон Муҳаммад эса бошқа пайклар билан бирга тождорнинг типирчилаб турган оти ёнида депсиниб турарди. У шоирнинг шаҳдам юриб келганини ҳаммадан олдин кўриб, эси чиқиб кетди ва у билан саломлашишга ботинолмай, ерга қараганича қотиб қолди. Алишер эса ўзини кўр-

маганга солиб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Қулгилар бирдан тўхтаб, ҳамма жимиб қолди. Алишернинг салобати шу қадар зўр эдики, уни кўрганлар хушёр тортиб, ўзларини четга ола бошладилар. Бу вақтда султон Хусайн кийимларини алмаштириб, кўшкдан чиқиб келаётган эди. Навоий тўғри унинг олдига бориб таъзим қилди:

— Мирзам, — деди у ҳаяжон билан. — Эшик олдида Паҳлавон Муҳаммадни кўрдим. Зоти олий анга янги мартаба берибдурлар. Паҳлавон каминанинг эски қадрдонидур, фалокат айёмида мени ёлғиз ташлаб қўймай, меҳрибонлик кўрсатган эрди. Ул вақт биз, бошимизга хоҳ қулфат тушсин, хоҳ бахт қуши қўнсин, бирга бўлғаймиз, бир мавиз топсак, бўлиб егаймиз, икковимиз бир қўйда юрғаймиз, эғнимиз ҳам бир хил бўлсин, деб аҳд қилгон эрдик. Иноят айлаб Паҳлавонга пайклар эғнини кийдирибдурлар. Буюринг, менга ҳам ўнмундоқ саруно инъом қилсалар, сартарошни чорлаб, соқолимни олдирсам ва мирзамнинг жиловларида юрсам...

Бу гап подшоҳга бошидан қўйиб юборилган совуқ сувдек таъсир қилди. Бирнасада эс-хуши жойига келиб, қилаётган иши бемаъни эканлигини англади. У бир нарсани ўйлаётгандек, таъзим қилиб турган Навоийнинг соқолига тикилиб қолди-да, кейин балад овоз билан:

— Отимнинг устидин эгари олинсин. Қўча сайрига чиқмағоймиз, — деди. — Ўйин-кулги бас қилинсин, шунча хурсандчилик қилдик, етар. Ҳазил-мутойибанинг доғи, халди-худуди бор...

Меҳмонлар бу гандан кетишга ижозат берилганини англаб, хайр-маъзурдан сўнг бири-кетин жўнай бошладилар. Султон Паҳлавон Муҳаммадни чақириб, унга эгаржабудуғи билан бир от инъом қилганини билдирди ва дарҳол устидаги ялтироқ кийимни ечиб ташлаб, ўз кийимини кийиб олишни илтимос қилди.

— Сиздек оғир юкларни писанд қилмайдурган паҳлавон бизнинг енгил ҳазилимизни кўтаргайсиз, деб ўйлайдурмен. Ҳар нимаики шул кеча содир бўлди, унутгайсиз, — деди у сўзини тамомлаб.

Паҳлавон ундан рози эканини билдириш учун ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

Кеча қоронғи, дала йўллари кимсасиз. Подшоҳ инъом қилган отни миниб олган Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирди Навоий ёнида борар эдилар. Улар отларини аста йўрттириб кетишар, Навоий бир гап билан Паҳлавоннинг ярасига тегиб кетишдан қўрққандай «мум тишлаб» олган эди. Аммо у баъзан дўстининг чала-чулпа соқоли олинган

семиз юзига ачингандай қараб қўяр, Паҳлавон эса уялганидан ерга кириб кетгудек бўлар эди. Навоийнинг чорбоғига етганларида шоир Паҳлавонни ичкарига таклиф қилмай, хайрлашди-да, деди:

— Соқол-мурт ўсамагунча кўча-кўйга чиқилмаса, чилла ўлтириб, таворих ва машойхларнинг китобларин мутолаа қилилса!

— Худди кўнглимдаги гапни айтдингиз, ўла-ўлгунимча сиздин миннатдормен, — деди Паҳлавон титроқ овоз билан.

ҲИРОТ ДОРУҒАСИ

Шоир қўлини орқасига қилиб, ҳовлисидаги «бинафшазор» атрофида бошяланг айланиб юради. Гир-гир эсан шабада ўз қанотида шаҳарнинг шимол томонидаги нистазор тоғлардан ажойиб хушбўй ҳидларни олиб келади. Ҳаво илиқ, осмон беғубор, капалаклар бинафшалар устида қанот қоқади.

Шоирнинг тарам-тарам қизил юзи майин табассум билан ёришиб, хиёл кийик кўзлари кулимсирайди. Балхда кўрган-кечирганлари кўрқинчли бир тушдек ўтиб, унут бўлиб кетган, турмуши текис йўлга тушган, соғинги ҳам ёмон эмас. Навоийнинг содиқ мулозими Бехлул унинг хаёлини бўлиб, қувончига халал бермаслик учун ўзини унинг назаридан олиб қоқади.

Орадан кўп ўтмай, кўча томондан: «Мени қўйиб йиборинг, Мир ҳазратларига арзим бор», деган овозни эшитиб, шоир тўхтади. Аллаким йиғламсираб гапирар, Бехлул босиқ овоз билан тинчтишга уринар, ора-сира унинг: «Андак сабр қилинглар, истироҳатлари бузилмасин, бирор соатлардан сўнг келинг», дегани эшитиларди.

— Махдум, ким ул? Невчун ичкари қўймайсиз? — деб сўради шоир қошини чимириб.

Ёши қирққа яқинлашган, хипчадан келган, ёш йигитлардек чайир Бехлул шоирнинг олдига шипиллаб келди.

— Бир одам арз-дод била келибдур, озроқ сабр қилиб турунг, десам унамайдур.

— Айтинг, кирсин, — деди Навоий меҳмонхона томон йўл олиб. У тўрдаги тўрт қават кўрпачага ўтирди. Юмалоқ болишга тирсагини қўйиб, сабр билан меҳмонни кутди. Икки-уч дақиқадан сўнг гавдаси бир оз букчайган, бўз чопон кийган ўрта ёшли киши кириб, таъзим қилди ва қавш ечадиган жойга ўтирди. Шоир унинг саломига алик олиб:

— Хўш, хизмат? — деди, келган кишининг қизарган кўзларига қараб, мулоим овоз билан.

— Фақир-фуқаронинг шаҳарда сиздин ўзга пушти-паноҳи йўқ. Бошимга оғир иш тушиб, қошингизга келдим. Ердам илкени узатинг, — шуни деб, у белбогининг учи билан кўз ёшларини артди.

— Айта беринг, бошингизга нима иш тушди?

— Муҳаммад Чинор қизимни олиб кетиб, уйда соҳлаб ўлтирадур. Маҳкамасига бориб, қизимни бер, десам, илкимни орқамга боғлаб, таёқ била урди: «Сен ўз маҳаллангдаги Пирназар ўғрини тутиб бермасанг, ўзингни зиндонга солиб, уйингни бузамаи, анинг била ошнолигинг бордир», деди. Дедим: «Пирназар била ҳаммаҳалла бўлсам доғи ошнолигим йўқтурур. Умримда ул нобакор билан бир мартаба ҳам саломлаинганим йўқ. Қизимни бер, номусга ўлтирдинг!» — Йигласам, таёқ била урди. Доруға қоронғу тушгунча мени маҳкамасида тутиб туриб, кейин қўйиб йиборди.

Навоий пешонасини ушлаб: «Мирза хизматида бўлгон кишига номуносиб иш», деб ўйлади овоз чиқариб. У бошқа одамлардан ҳам шаҳар доругасининг шу қабилдаги қабиҳ ишлар қилаётганини эшитган эди.

— Муҳаммад Чинорнинг навкарлари бир ҳафта аввал қўшимизнинг ўн олти ёшли ўғлонини олиб кетиб эрдилар, — деди меҳмон гапида давом этиб. — Порсохон кўчада кетаётган эркан, ясовул ани тўхтатиб: «Сен фалон ибн фалон эрмасмусен, сени уч кундин бери излайдурмен, юр мен билан доруға оллига», деб Муҳаммад Чинорнинг ҳовлисига бошлаб олиб борибдур. Фосиқ амалдор учун ўғри баҳона бўлиб қолди. Эл қизи, ўғлонини кўчага ёлғиз чиқаргани кўрқадур.

— Саройга дод деб бормадингизму?

— Боргани кўрқадурмен. Саройда додхоҳ иши мирзанинг эшик оғоси Муҳаммад Валибек илкидадур. Ўгли устидан отасига шикоят қилиб борсам, мени омон қўймас.

Муҳаммад Чинор Муҳаммад Валибекнинг асранди ўгли эди, шунинг учун султоннинг энг яқин ва ишончли улуг бекларидан бўлмиш отасини орқа қилиб, ҳеч тап тортмай, кўнглига келган номаъқулчиликни қилар эди.

«Агар Валибекнинг арзандаси ундоғ қилаётир, бундоғ қилаётир, деб мирзага айтсам, Навоий улуг бегимга ва унинг ўғлига қарши иғво қилаётир, деган хаёлга бориши мумкин. — деб ўйлади Навоий, — йўқ, бу ишга ўзим бош қўшмай, бу гапни бошқа одам воситаси-ла қулоғига етказай».

— Ёшингиз узун бўлсин, додмизга етиб, яқомизни

золимнинг илкидин халос этинг, ўла-ўлгунимизча дуойи жонингизни қилурмиз, — деди келган киши, Навоийнинг ўйга толганини кўриб.

— Сизнинг кўз ёшингизни оқизиб қўймасмиз, бир иложини қилармиз, — деди Навоий.

Меҳмон раҳмат атиб, ўрнидан турди ва орқаси билан юриб чиқиб кетди. Навоий ёлғиз қолгач, пешонасини ушлаб кўзини юмди. Чорак соат илгари кўзга ёруғ кўринган жаҳон энди зимистонга айланган, кўнгила гам, алам билан тўлган эди. Унинг бадани увишиб, икки чаккаси сиқиб, боши оғрий бошлади.

«Султон шаҳарни Муҳаммад Чинор сингари ифлос бир одам илкимга бериб қўйгон, кўлида май косаси, қулоғига хушомадгўйларнинг ширин сўзи ёқаду, эски содиқ дўстларидин хиёнат кутаду. Бўлмаса нега менинг мулозимларимдин бириши ўзига даракчи қилиб олиб, уйда бўлгон гапларга қулоқ соладур. Наҳотки, анга хиёнат қилиш менинг хаёлимга келса, шошма, — Навоийнинг юзи мушкул бир масалани ечиш йўлини топгандек ёришди. — Топдим! Бул гапни шул даракчи воситаси-ла шоҳнинг қулоғига етказгаймен!»

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин шоир ўз мухлислари билан суҳбатлашиб ўтирганида, Бехлул бир одамнинг кириш учун рухсат сўраётганини билдирди. Навоийнинг ижозатидан сўнг эшикдан ўрта бўй, миқти, кўнгир соқол, чағир кўз бир киши кириб, таъзим қилди ва кўлидаги тугунни Бехлулга бериб, пастроқдан жой олди. Фотиҳадан сўнг шоир ундан нима хизмат билан келганини сўради.

— Сиздек улуг зотнинг хизматларига кирмоқ орзусида келдим. Мендек одамни навкар қилиб олсалар, жонлар хузур қилур эрди. От минмоқ, ўқ отмоқни билурмен, етмин хил таом тайёрнамоқ сирридин воқифмен.

Шоир унинг важоҳатига қараб, кўшида ўнбоши ёки юзбоши бўлиб хизмат қилган бўлса чиқар, ички урунлар тўхтагач, минг бир гўлаҳга кириб чиққан бўлса керак, деб ўйлади.

— Кўриб турибмен, ҳар ишнинг уҳдасидин чиқасиз, аммо менга на навкар керак ва на ошназ. Хизматимда бўлгон мулозимлар етиб ортаду.

— Ҳай, аттанг! Не умидлар била келган эдим, толеим паст экан, майли. Мир жаноблари, ҳеч бўлмаса келтирган совгамни олиб қолинг.

Навоий бош иррагандан кейин Бехлул тугунни ечди, ичидан бир калла қанд, ҳал билан ёзилган қуръон ва бир камон чиқди.

Негадир бу кишининг ўзи ҳам, совғаси ҳам Навоийга ёқмаган эди. Билинар-билинамас пешонаси буришиб кетди, лекин меҳмонни хафа қилмаслик учун мулоимлик билан:

— Исм-шарифлари недур? — деб сўради.

— Аҳмад.

— Падар бузрукворларининг отлари Тождидин эмасму?

— Йўқ, номлари Абдулвосе эрди.

— Мен адашибмен, бошқа одам экансиз. Хўш... боя мен сизга айтдим, бизга навкар керак эмас деб. Бизнинг эшикда барибир йилига уч юз тангадин ортиқ маош ололмайсиз. Агар мақсадингиз ёрмоқ топмоқ бўлса, сизга мундоғ маслиҳат берурмен. Менга келтирган бу нимарсаларни сотиб, ўн тангага арабий тугмадор, қирқ тангага зарбоф камар, ўн тангага ханжар, йигирма тангага жингила мўй бўрғи харид этиб, устингизни ростланг, дастингизга аргувоий таёқ олиб, ўзингизни ясовул қиёфасига солинг доғи, бозор бошида туринг. Қаршингиздин хушсуврат бир йигитча келаетганини кўрсангиз, ани тўхтатиб: «Хой йигит, сени тоғдин бери излаб юрибмен, яхшики, ўзинг кўриниб қолдинг, сени шаҳар доругаси истаган эрдилар, юр мен била», деб билакидин ушланг. Ул йигит ялиниб-ёлвориб, сизни бир гўшага чорлар ва киссасидин ўн беш-йигирма танга чиқариб ўзини халос айлар. Ани қўйиб йибориб, яна жойингизга бориб туринг. Оллингиздан бир соҳибжамол қиз ўтса, ани тўхтатиб, йигитга айтган сўзларингизни анга ҳам айтинг. Шояд қизининг отаси сизга олтимиш-етмиш танга бериб, қизини помусдан қутқариб олса... Шу янглиг йилига беш-олти минг танга даромад қилса бўлур.

Дастурхон устида ўтирганлар шаҳар доругасининг ишларини яхши билар эрдилар, улар Навоийнинг пайдан фойдаланиб, дардларини айтаётганини фаҳмладилар. Меҳмон эса, Навоийнинг кайфлари ёмон вақтида келиб қолибман, бировнинг аламини мендан олаётирлар, деб ўйлаб ўрнидан турди. Беҳлул эса, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит, қабалида сўз қилдилар, деб шовирга қойил қолди.

Султон Ҳусайн хужраи хосида зарбоф тўшак устида ўнг тирсагини юмалоқ ёстиққа тираб хаёл суради. Қовоқлари салқиган қийиқ кўзларида ўт чақнайди, гўштдор юзида газаб аломати, титраб турган қўлида найча

қилиб ўралган қоғоз — Навоийнинг уйидаги айғоқчиси ёзиб юборган маълумотнома.

Бутун шаҳарда Муҳаммад Чинор тўғрисида дув-дув гап юрса-ю, подшоҳ беҳабар бўлса! Бу алам қилмайдими! Бекларидан бири олдинроқ келиб, уни огоҳ қилса, подшога иснод келтирган фосиқ амалдорнинг чорасини кўрган бўлур эди. Валибекнинг ўглини эсли-хушли йигит деб адашган, қўйларни бўрига топширганини билмай қолган экан.

Султон Ҳусайн газабига чидамай, Чинорни чақиртириб келиб, жаллод қўлига топширмоқчи бўлди. Бироқ ўзини босиб олиб, бу гапларнинг қанчалик тўғрилигини суриштириб билмоқчи бўлди. Шаҳар доругасининг уйидаги даракчиси унинг бузуқлиги тўғрисида бу маҳалгача лом-ним демаган эди. Бунга қисман ўзи ҳам айбдор: у арбобларнинг ҳаёт кечириш тарзи, маишати билан қизиқмаган, фақат улардан хиёнат содир бўлмасмикан деб қўрққан. Амалдор ҳар қанча содиқ бўлса ҳам, ҳукмдор уларнинг юриш-туришини кўздан қочирмаслиги керак экан.

Шуларни ўйлаб, даракчилар воситаси-ла шаҳар доругасининг маишати ҳақида маълумот тўплашга жазм қилди. Орадан икки кун ўтгандан кейин улар Навоийнинг гапларини тасдиқловчи хабарлар келтирдилар. У дарҳол Муҳаммад Валибекни чақириб, шундай деди:

— Асранди ўғлингиз ҳаддидин ўтиб, номуносиб ишлар қилиб юрибдур. Сиз жиловидин тортиб, ани жиноят йўлидин қайтармоғингиз ва бизни бу ишлардин огоҳ қилмоғингиз лозим эрди. Ул нобакор диёнат ипини узиб, фиёқ-фуқур водийсида ўйнаб юрибдур. Агар зулм елининг олдини олмасак, фуқаронинг ёндирган чироғин сўндирур...

Валибек султоннинг орзидан асранди ўғлининг кирдикорларини эшитгач, ҳайрон бўлгандек кўзини катта очиб қотиб қолди. Кейин эртадан-кечгача уйда бўлмагани учун бу гаплардан беҳабар қолганини, бепарволлиги учун ўзи ҳам жавобгар эканини айтиб, узр сўради. Жинояткор ўғли ҳам, унинг жиноятларини пайқамай қолгани учун ўзи ҳам жазога мустаҳиқ эканини изҳор қилди.

— Амримиз шул,— деди султон Ҳусайн жиддий билан.— Муҳаммад Чинорни ялапғоч баданига юз таёқ уриб, Ҳирот вилояти хорижга чиқариб йиборилсин ва подшоҳлиқ хизматиға кирмоқ ҳақ-хуқуқидин маҳрум этилсин.

Бир чеккада чордана қурган, ўнг тиззасига қоғоз қўйиб, ўнг қўлида қалам ушлаб турган мунший фармони олийни дарғ этди.

Муҳаммад Чинор ичкариги хонада бир одамни сўроқ қилаётганида ясовули олдига келиб, саройдан икки киши келиб, қабулхонасида ўтирганини билдирди. У қўлини ювиб келиб, Дўлана билан Бўданани кўрди-ю, девордек оқариб кетди. Бу икки одам султоннинг жаллодлари эди.

— Юринг, биз била саройга! — деди гўлабур Дўлана, тахта бўлиб қолган шаҳар доругасига.

— Янги тугмадоримни кийиб олай, — деди у этагига қон сачраган эски камзулига қараб.

— Йўк, сизни кутиб ўтирмоққа вақтимиз йўк, юринг.

Муҳаммад Чинор ноилож уларнинг олдига тушишга мажбур бўлди. Кўчада уларни соябон арава кутиб турарди.

Сарой дарвозаси олдида арава тўхтагач, икки жаллод уни кираверишдаги ясовулхонага олиб кириб ечинтирди. Муҳаммад Чинор индамай тирсақларини ерга тираб, кўкрагини ерга бериб ётиб олди. Бўдана оёғидан ушлаб турди, Дўлана эса унинг йўғон бўйнига бутун оғирлигини солиб миниб олди-да, ўнг қўлининг тирсагини биқинига маҳкам тираб, беҳи таёғи билан ялангоч баданига юз мартаба санаб урди...

Муҳаммад Чинор пойтахтдан қувилгандан сўнг халқ энгил нафас олди. Каттадан-кичик шаҳарни офатдан қутқаргани учун Навоийни дуо қилар эди.

Шоир қилган ишидан хурсанд бўлса ҳам, лекин кўнглига кичик бир булут нарчаси соя солиб тургандек туюларди. Хизмат сўраб эшигига келган бир кишини ҳафа қилиб юборганидан хижолат тортарди: «Ўзи ҳам Муҳаммад Чинорнинг кирдикорларидин ғазабланиб юрган вақтимда эшигимга келди. Бўлмаса анга бошқача муомала қилгон бўлур эрдим. Ҳай аттанг. Доруганинг қилмишларини шоҳ қулоғига етказмоқ учун бошқа бир восита топсам бўлмасми эрди!»

Кечқурун овқатдан сўнг шоир ўз мулозимини чақириб:

— Махдум, бундин икки ҳафта бурун хизмат сўраб келган киши қай маҳаллада истиқомат қиладур, билурмисиз? — деб сўраб қолди.

— Аҳмад бинни Абулвосеми? — Беҳлул кулимсираб деди. — Ани менинг хизматкорим танир экан, ҳаммаҳалла эмиш...

— Яхши. Сиз шу бугун анга саксон танга элтиб беринг. Алишербек йиборибдилар, денг. Ҳол-ахволини сўранг. Агар беиш юрган бўлса, бир иш топиб бергаймиз.

— Савоб иш бўлур. Ижозат берсалар, ҳозир ашинг эвина бориб совгангизни бериб келайин.

— Шундог бўлсин.

Қўл-оёғи чаққон Беҳлул Навоий берган тапгаларни бир ҳамёнга солиб, бинни Абулвосеникига жўнади.

ҲАДДИДАН ОШГАН БАКОВУЛ

Навоий қалъа ташқарисидаги чорбоғидан шаҳарга баъзан пиёда келар эди. Бир куни у Ферузобод дарвозасидан кириб келаётган эди, арабий от минган бир гуруҳ отлиқнинг шаҳардан чиқиб кетаётганини кўриб, ўзини четга олди. Қумуш юган урилган, кежим солинган аргумоқларни гижинглатиб келаётган ёш чавандозларга қараб: «Мирза Хусайн келаётир шекилли», деб ўйлади. Отлиқлар кетидан эгнига енгсиз тугмадор, бошига қоракўл терисидан папах кийган ясовуллар қўлларидаги аргувоний таёқларни ўйнатиб, халқни четга сурар ва орқадан келаётган тахтировонга йўл очар эдилар. Дарҳол йўл четига чиқишга улгуролмаган ёки қочиб қололмаган одамлар бошига таёқ келиб тушар эди.

Қимматбоҳо тошлар билан безалган ва тўрт барно йигит елкалаб олган тахтиравонда подшо эмас, балки унинг баковули Мирҳожии Пир келарди. Баковулнинг эгнисида зар ёқали, этаклари гавҳарлар билан безалган ажойиб тўн, бошида минг бахия шафтоли гул тақия, қўлида аргувоний таёқ, икки бети мош еган хўроздек қип-қизил. Тахтиравон кўтарган йигитлар бир неча қадам юриб тўхтаб қолишар, олдинда келаётган икки шойи тўнли олифта йигит олтин қадахга шароб қуйиб, гердайиб ўтирган Мирҳожии баковулга сунар эдилар. Баковул қадахларни бўшатгандан кейин, тахтиравон яна хушсурат йигитлар елкаси узра аста сузиб кетар эди.

Навоий кўзларига ишонмай, ҳайрон бўлиб, бош бармогини тишлаганича қоғиб қолди. Бир оздан кейин ўзига келиб: «Оллоҳ, оллоҳ, бу не разолат, — деди. — Қуппа-қундуз куни Хусайн мирзанинг энг кичик мулозими халойиқ кўз ўнгида шароб ичаётир. Бундан чиқадики, мирзанинг мулозимлари бойиб, остоналари олтуздан бўлиб кетган».

Шоир бир тўда эски чопон, жулдур кийимли кишилар ёнида сиқилиб турар эди.

— Мансабдорлар тотлиг-тотлиг еб, турли-туман кийинадурлар, ичганлари шароб, — деди Навоийнинг ёнгинасида турган ялпоқ юзли бир киши.

— Султоннинг хазинасига тушган ёрмоқ ва дирамларни мулозимлари зое қилмоқдалар.

— Илкидаги қадахда юзумнинг суви эрмас, улуснинг қони...

— Илоё, ичган майи ани тамуғнинг тўрига элитеун...

Шоир индамай одамларнинг гапига қулоқ солар, ичида уларнинг гапини маъқуллар эди, чунки улар шоирнинг дилидаги гапини айтаётган эдилар.

«Ахир бу лаънати бақовул подшоликни шарманда қилмоқда, Хусайннинг обрўсини тўкмоқда-ку. Юқори табақа амалдорлар ичида бошлангон бу ахлоқий бузғунликнинг олдини олмоқ керак, султонни бу расволикдин огоҳ қилмоқ керак!» Шу фикр лип этиб унинг миясидан ўтди. У жаҳлини босолмай, тез-тез юриб кетди.

Бугун шоир саройга бормоқчи эмасди, уч кун илгари Хусайн мирза хузурида бўлиб, у билан суҳбатлашган эди. Бугун бақовулни кўргандан кейин у билан албатта учрашиш зарурлигини пайқаб қолди. Бироқ саройга яқинлашганда юришни секинлаштириб, қиладиган ишининг оқибатини ўйлай бошлади. Султонга бу гап бошқача таъсир қилиши, «Навоий менинг мулозимларим устидин шикоят қилиб, аларни менга ёмон кўрсатмоқчи», деб ўйлаши мумкин эди. Йўқ, яхшиси, уйга қайтиш керак! Ахир бу гаплар подшонинг қулоғига етар.

У орқасига бурилиб, аста юриб кетди. Хаёл дарёсида сузиб, Сарипулга этиб борганини ҳам билмай қолди. Бу кўчада Бобо Пирий деган бир девона турар, у ўтган-кетган шойи, зар чопонлиларни аямай сўқар эди. Навоий вазиралик вақтида ҳам бир неча марта унинг сўкишини эшитган ва ўзини эшитмаганга солиб ўтиб кетган эди. Шу сабабдан у Сарипул кўчасидан юрмасликка ҳаракат қиларди. Бугун эса ўз хаёли билан бўлиб, шу кўчага келиб қолганини пайқамади.

Девона Навоийни кўриши билан вайсаб кетди:

— Сен ҳам ўтар эркансен илайимдин. Ўзинг ҳафтум фалақдин қаро ерга тушдинг, вале аёқинг остидаги тамуғни пайқамайсен. Кўзларинг очиқ бўлса доғи, ҳеч нимани кўрмайдур, қулоқларинг ҳеч нимани эшитмайдур, — Навоий шартта бурилиб орқасига қайтди. Девонанинг:

— Қайт, қайт, бу йўлингдин қайт, ҳе, сени... — деб сўкиб қолганини эшитди. Девонанинг ҳақоратлари унга қаттиқ ботган эди. У аламга чиқолмай, муштини қаттиқ сиқиб, секин ингради ва сарой томон йўл олди. Боя журъат этмаган ишни энди қилишга қарор қилди. «Сохта андишани йиғштириб қўй, Навоий, — деди у ўзига. — Агар бузғунликнинг олди олинмаса, бақовулдин ибрат олиб, бошқа кичик амалдорлар ҳам шу номаъқулчиликни қилғойлар!»

Султон Навоийни мамнулик билан қабул қилди. Ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, қўл қовуштириб ўтирган шоирнинг киртайган кўзларига, сиқиққан рангига синчиклаб қараб:

— Аҳволлари паришон кўринадур, ё бир ерингиз оғриб турибдур, ёки биров сизни ранжитган, — деди.

— Йўқ, соғ-саломатдурмен, кайфим яхши.

— Рости била айтинг, бир нарсанин хафа бўлгон кўри-нурсиз, — деди зийрак ва хушёр Хусайн мирза.

— Билъакс, бугун хурсандмен: Катта-кичик мулозимларингиз бари сиздин миннатдор, чунки иноятингиздин сипоҳларнинг давлати зиёда, ишлари улуг бўлди. Бу фақир Ферузобод дарвозасидан кираётганимда, буниинг шоҳиди бўлдим.

Навоий шонмасдан Мирҳожии Пир бақовулнинг дабада билан шаҳар дарвозасидан чиқиб кетаётганини шундай батафсил баён этдики, Хусайн мирзанин кўзига ясовулларнинг таёқ билан халқни четга сураётгани, сернақш тахтиравон устида ўтирган бақовулнинг чиройли йигитлар кўлидан шароби ноб ичаётгани кўриниб кетди.

— Қайковус ва Хисрав Парвез қилмоғон ҳашамат ва дабадани бизнинг шоҳимизнинг энг кичик бир мулозимлари қилгонидин беҳад хурсанд бўлдим, — деб гапини тамом қилди Навоий.

Хусайн бу гапни эшитиб, ичига чумоли кириб қолган кишидек, сабрсизланиб қимирлаб қўйди-да, Навоийнинг сўзини маъқуллагандек бош иргатди ва ранги қум ўчиб, гапни бошқа ёққа бурди. Суҳбат вақтида ўзини худди чўғ устида ўтиргандек ҳис қилди. У гоҳ қизарар, гоҳ бўзарар, юрак-бағрини ўртаётган ғазаб ўтига зўрға чидаб турарди. Навоий унинг қай аҳволдалигини пайқаб, суҳбатни тезроқ тугатишга шошилди.

Шоир чиқиб кетиши билан Хусайннинг кўр остида ётган ғазаб ўти алаңғаланиб кетди, баланд овоз билан эшик оғосини чақириб буйруқ берди:

— Бўдана била Дўлана дарҳол Мирҳожини тутиб келтирсинлар!

У ҳарсиллаб гапирар, қўллари титрар эди. Орадан чорак соат ўтар-ўтмас ранги қум ўчган, кўзлари жавдирраган бақовулни судраб келтирдилар.

— Ҳа, зулук! Хазинани сўриб семириб кетдингми? Мол-дунё қутуртириб йибордами сени? Ёшургон олтуңкумушнинг кўбми дейман!.. Мен билмай бўрини бақовул қилиб олгон эрканман... Ечиб олинг устидаги жомасин!

Ҳайбатидан одам кўрқадиган девсифат Бўдана тиз

чукиб турган баковулнинг устидаги қимматбаҳо жомадини шартта ечиб олди-да:

— Мирзам, тўнин сўйиб олдим, ижозат эт, эмди аёқидан осиб тириклайин терисини ҳам шилиб олайин!— деди.

— Раҳм этинг, мирзам! Бир қошиқ қонимдин кечинг! Ула-ўлгунимча эшигингизда... ит киби пойлоқчилик қилай,— деб ингради баковул жон-жаҳди билан ва судралиб бориб Хусайннинг оёғини ўпди.

Султон Мирҳожининг бу пасткашлигидан ўнгайсизланиб, оёғини тортиб олди-да, пешонасини тириштирди. Чуқур бир нафас олиб:

— Майли, қонингни ўзинга багишладим,— деди.— Эвазига ёнургон барча олту, кумуш ва жавохирларингни хазинага топширгойсен, кейин яна сўзлашурмиз.

— Жоним била... бутун мол-мулкимни топширгоймен,— деди баковул ўзига келиб.

Султоннинг навкарлари Мирҳожининг уйдан бир талай кумуш танга, зарб қилинган олтин, дастаси қимматбаҳо тошлар билан безалган пичоқ, ханжар, қилич, лаъл, забаржад топдилар ва ўзини қалъага қамаб қўйдилар.

ХОЖА ДЕХДОР ҲАНГОМАСИ

Бир кун жума намозидан кейин Хожа Деҳдор салом бериб келиб қолди. Навоий энди салласини мулозимини Бехлулга бериб, гулзорнинг бир четидаги супада дам олиб ўтирарди.

— Ваалайкум ассалом. Хожа! Яхшики, ўз оёгингиз била келиб қолдингиз, сизга одам юбормоқчи эрдим,— деди шоир хиёл қийиқ кўзлари билан қулимсираб.

Мисқоли салласини пешонасининг ўнг томонига дол қўйган, оёғига сахтиён маҳси ва эшак терисидан тикилган кўк сағри кавуш кийган меҳмонга бошдан-оёқ разм солиб, жиддий қиёфада:

— Хожа, агар риёзат била кун кечирсангиз, чиндин ҳам соҳиби каромат бўлур эрдингиз,— деди Навоий.

— Риёзат ва зухд-тақвога каминанинг тоби йўқ. Мен учун яхши улфат, ширин суҳбат, шароб тўла жом ва лазиз таом бўлса, бас.

— Мен сизнинг келишингизни билгандай қўю қўзи сўйдириб қўйгон эрдим,— деди.

— Улуғ иш бўлибдур. Ижозат берсинлар, камина қуйруқ мойи, қўзи эти ва пиёзни қўшиб, мурчу бодиён

била димлаб қозон кабоби пиширай, мазаси меҳмонларнинг оғзига қолсин.

— Жанобларини овора қилмоқни истамаймен. Бу ишларни ошпазга қўя беринг. Сиз меҳмонлар билан машгул бўлинг. Мен ёш қаламқашлардин уч-беш кишини чорлогон эрдим.

— Улуғ иш бўлибдур. Тақсир, меҳмонлар келгунича дона суриб турсак...

— Сатранжни эртага қўйиб турайиқ. Меҳмонлар келиш олдида хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмайиқ.

Улар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Ёш қаламқашлардан бир нечаси келиб, суҳбатга қўшилди. Орадан кўп ўтмай, қутилмаганда султон Хусайн, улуғ бекларидан Муҳаммад Валибек ва уч-тўрт навқари билан келиб қолди. Навоий шошиб қолиб, уларни кўчада эмас, дарвоза олдида кутиб олишга зўрға улгурди, шоирнинг не-не меҳмонларни кутиб ўрганиб қолган мулозимлари ҳам, ёш қаламқашлар ҳам эсанкираб қолишди.

Навоий дарҳол ўзини тутиб олиб, подшонинг саломига «алиқ» олди ва қўл қовуштириб, шаҳаншоҳ эски дўстларини эслаб, бандахонага ташриф буюрганларидан боши осмонга етганини изҳор этди ва тождор меҳмонини меҳмонхонага бошлаб, тўрға солинган тўрт бурчак бахмал тўшакка ўтқазди. Унинг ҳамроҳлари ва Навоийга тегишли одамлар ўз ўринларини топиб ўтирганларида, султон фотиҳа тортиб:

— Ўз оёғи билан келган меҳмон атоий худо!— деб қўйди.

— Хонамга ҳақнинг раҳмати ёғилган кун эркан. Ер юзини суғориб турган баҳор булутлари орасидан гўё қуёш чиқди-ю, кўнглимизда шодлик чечаклари очилди. Қадамлариға ҳасанот!

Мирза Хусайн уй эгасидан миннатдор эканини билдириш учун билинар-билинемас бош ирғаб қўйди.

Мулозимлар дастшў ва қумгон келтириб, меҳмонлар қўлига сув қўйдилар, кейин дастурхон ёзиб, нон, тар мewa, қанд-қурс била тўла барқашларни келтира бошладилар. Мирза Хусайннинг ўнг томонида ўтирган Навоий дарҳол нон синдириб:

— Марҳамат қилсинлар,— деди.

Меҳмонлар аввал нонга қўл чўзиб, кейин анжир, узум, олмуруд ва бошқа мевалардан еб ўтирдилар. Бошда гап гапга қовушмай турди. Орага чўккан оғир сукунатни бузиб, Хусайн ўтган шоирлар ҳақида гап очди:

— Жаноблари мавлоно Ансорийнинг «Илоҳийнома» отлиг китобларини сотиб олибдурлар, деб эшитдик, — деди у Навоийга юзланиб.

— Рост, бир кун котиб Хожа Абдулло мавлоно Ансорийнинг ноёб китобин қошимга келтуриб эрди. Мазкур Хожа китоб олиб сотмоқ била машғулдур. Камина ул рисоланинг аввал саҳифасин очиб, ўқимоққа бошладим ва тугагунча илкимдин қўймадим.

— Шундоғ ноёб китобингиз бор экан, сиз ҳам машғул бўлинг, деб бизга йибормабсиз, — гинахонлик қилди султон Хусайн.

— Камина муносиб совғалар била зоти олийлариға йибормоқчи эрдим, ўзлари келиб қолдилар.

Шу билан гап бўлиниб қолди. Бир оздан кейин Хусайн шоир Қосим Анвор қасидаларини мақтай кетди:

— Биз баъзан анинг ашъори, алалхусус қасидалари била машғул бўладурмиз. Анворни лисонилгайб деса бўлур. Маъни арусини ҳеч бир шоир Анвор киби ясатмаган, ранго-ранг либос кийдира билмаган.

Навоий унинг сўзини тасдиқлаб, шу чоққача бундай оташнафас шоир бўлмаганини айтди. Ичида: «Афсуски, мавлоно Жомий бу ерда эмаслар, бўлсалар, ўз фикрларини айтиб, мажлисга жон киргизар эдилар», деб ўйлади, қулай фурсат тониб, мавлононинг уйларига одам юборишга мирза Хусайндан ижозат сўрамоқчи бўлди.

Султоннинг сўл томонида ўтирган, умрида бир китобни қўлига олиб охиригача ўқиб чиқмаган Муҳаммад Валибек билан эшик огаси эснашдан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар, қачон суҳбат мавзуи жанг ва ов устига кўчар экан, деб безовта бўлишарди. Подшонинг ногаҳондан ташриф буюрганидан ўнғайсизланган Навоийнинг мулозимлари ва яқин дўстлари ҳам қисилиб-қимтиниб ўтиришарди. Буни кўриб Навоий хижил бўлар, тождор меҳмоннинг кўнгли учун зўрма-зўракили бошланган шеър баҳсига жон киргизишга тиришарди. Бироқ гапнинг қалови келмай, суҳбат гулхани ҳадеб сўниб қолаверарди.

Орадан кўп ўтмай, ўртадаги баркашларни олиб кета бошладилар. Ҳоз кабоби, қовурма, кобулий шўрванинг хушбўй хиди келиб димоққа урила бошлади. Шеър, қасида тўғрисида гап очиб мажлисга жон киргизолмай қийналган султон Хусайн енгилланиб нафас олиб, эшик олдида турган Бехлудга қараб кулди.

— Махдум, сизни мусаллас солурға уста деб эшитамен, сузиб қўйилганидан бор чиқар.

— Орий, мирзам. Камина бу бобда мақтанса арзийдур.

Агар лутф-карам айлаб, аҳбоблар била бир-икки пиёладан нўш этсалар... ўзимни бахтиёр санагаймэн.

Навоий шаробдан гап очилганидан мустар бўлиб, ерга қараб қолди. У Бехлуддан хафа бўлмади, чунки султон шу тўғрида оғиз очгандан кейин унинг бир-икки пиёла шароб таклиф қилиши жуда тўғри эди. Бироқ у энди мавлоно Жомийни чорлаб бўлмаслигини ўйлаб, ачинди. Шароб ичилган жойга у кишини чақирини ўтакетган беадаблик бўларди.

Мирза Хусайннинг сўл томонида зерикиб ўтирган Муҳаммад Валибек шароб ҳақида гап очилганда жонланиб, қимирлаб қўйди.

Сарой шаробдори даҳлизда Бехлуд сузиб қўйган шаробдан бир қултум ичиб: «Шоҳлар ичса арзигудек эркан», деб мақтади. Бехлуд унинг кўз олдида бир пиёла ичиб олди-да, чинни пиёлани тўлдириб, подшога яқинлашди. ўнг тиззасини ерга қўйиб, икки қўли билан узатди. Хусайн нўш этиб мўйловини артди-да:

— Шароби ноб бўлибдур. Ота насихатидек ачиқ ва фойдали, аммо насихатнинг ҳам ози яхши, — деди. Бу, бир пиёла билан бас қилайлик, деган гап эди. У Навоийнинг бир пиёладан ортиқ ичмаслигини яхши биларди. Қолганлар, шу жумладан, Навоий, бир пиёладан ичиб олганларидан кейин сернақш табақларда кабоб ва қовурмаларни келтира бошладилар. Иштаҳаси очилган меҳмонларни, «олинг-олинг» деб қисташга ҳожат қолмади.

Мирза Хусайннинг икки бети қизарган, устидаги кўк шойи чопони олов текканда кўм-кўк бўлиб ёнадиган ўткир арақ шуъласига ўхшаб товланарди.

Ўртадаги табақлар йиғиштирилиб, дастурхонга фотиҳа ўқилгандан кейин Навоий:

— Боя мавлоно Жомий ҳазратларининг насибаларини олиб қўйинглар, деб тайинлаган эрдим, агар рухсати олий бўлса, бир киши била йиборилса... — деди.

— Яхши қилибсиз. Истар эрдимки, Мавлононинг ҳиссаларини Хожа Деҳдор элитса. Мавлоно бир кун бизга, «Хожа Деҳдорни кўрсам, хурсанд бўлурмен ва менда ҳазил-мутуйибага майл пайдо бўлур», деб айтиб эрдилар.

Қўйироқда ўтирган Деҳдор дарҳол ўрнидан туриб, қўл қовуштирди.

— Хожа, не сабабдин боядан бери унингиз чиқмай-дур? — деб сўради Хусайн.

— Аълоҳазрат, таом смак билан машғул эрдим.

— Олдингизга таом келганда аҳбобларни унутасиз эркан-да!

- Каминада шул қусур бор, маъзур тутинг.
- Дарҳол амримизни бажо келтирсангиз, узрингизни қабул қилурмиз.
- Хизмат камари доим белимда, — деб Хожа таъзим қилди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.
- Меҳмонлар кулиб қолишди.

Мавлоно Абдураҳмон Жомий ҳассасига таяниб меҳмонхонадан тушиб, ичкарига кириб кетаётган эди. Дастурхонга ўроғлиқ чинни тоғорани кўтариб дарвозадан кираётган Деҳдорни кўриб, ҳовли ўртасида тўхтади. Саксонга яқинлашиб қолган мавлоно Жомий ҳали анчагина тетик, жиккак, пуроний чол эди. Қомати бир оз букчайган, пахталик чопон устидан узун белбоғини беш-ўн мартаба айлантириб боғлаб олган, узун ҳассаси бошидан бир қарич баланд кўтарилиб турар эди.

— Қадамларига ҳасанот, келинг, Хожа, — деб кулди у саломига алиқ олгандан сўнг. — Нечук худо ярлақади?

Деҳдор Навоийнинг уйига азиз меҳмонлар келганини гапириб:

- Жанобларининг насибаларини йибордилар, — деди.
- Соз бўлибдур. Қани, меҳмонхонага марҳамат.

Хожа мезбоннинг орқасидан эргашиб меҳмонхонага кирди. Қарама-қарши ўтириб юзларига фотиҳа тортириларида сўнг дастурхон очишди. Зираворлар билан шиширилган таомнинг ҳиди меҳмонхонани тутиб кетди.

— Қани, марҳамат, — деб мезбон овқатга қўл чўзди. — Ия, невчун олмайсиз?

— Таксир, қорнимни тўйгизиб келган эрдим.

— Еганингиз йўлда тушиб қолган чиқар. Қани, олинг, бўлмаса мен ҳам емаймен.

— Қорним очмоган бўлса доғи, кўнглингиз учун таноовул қилурмен. Сиз била бир табақдин овқатланмоқ савоб эрур, — деб еса тошни ҳам ҳазм қилиб юборадиган Хожа қуйруқ мой билан биқин гўштини тушира кетди. Мавлоно думба мойни унинг олдига итариб, мойсизроқ гўшт парчасини тапплаб ер ва бир нарсаларни ўйлаб, хиёл жилмаяр эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Хожа кетишга руҳсат сўради.

— Андак сабр айланг, омонатни олгонимга «тилхат» ёзиб берайин, — деб кулди мавлоно ва бир варақ қоғозга бир нарсаларни ёзди-да, икки буклаб, Деҳдорга узатди.

Хожа «тилхат»ни олиб равона бўлди. Йўлда бир неча

мартаба очиб ўқигиси келди-ю, лекин ўзини босди. «Бировнинг мактубини ўқимоқ одобдан эмас, сабр қилай», деди.

Навоий подшохи қасригача кузатиб қўйиб, уйига қайтиб келган, энди дам олиб ўтирар эди. Хожа: «Мен элтган нимарсаларни олгонларига мавлоно тилхат бердилар», деб шалди роқ қоғозни узатди. Шоир қоғозга кўз югуртириб, кулиб юборди:

— Мавлоно бул рубойини менга эрмас, сизга айтиб-дурлар, ўқинг, — деб «тилхат»ни қайтариб берди. Хожа Деҳдор қоғозни ҳурмат билан ўнг қўлига олиб, бошини сўл томонга, орқароққа ташлаб ўқиди:

Э хожа, маро зи лутфи худ парварди,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ карди,
Пушти дунбаро ба рағбат хўрди,
Бурди ба шикам ончи бапушт оварди!¹⁴

Ўқиб бўлди-ю, қорнини силаб кулиб юборди. Навоий ҳам ўзини кулгидан тия олмади. У кўпдан буён бундай мириқиб кулмаган эди. Хира бўлиб турган кўнгли губордан тозалангандай бўлди.

— Хожа, буни менга бериңг, ул ҳазратнинг муборак қаламлари теккан бул варақни асраб олиб қўяй.

— Жоним била. Агар имкон топсам, яна ул кишини тавоф қилиб, шу янглиг бир рубой келтирурмен.

Навоий Абдураҳмон Жомий ҳақида хотиротларини ёзмоқчи эди, шунинг учун бу рубойини худди кўз қора-чигидай асраб юрди.

* * *

Орадан икки-уч ҳафта ўтгач, яна Навоийнинг уйига меҳмонлар келди. Бу сафар Деҳдорнинг ўзи қўзи эти ва қуйруғини пиёз билан димлаб, ажойиб овқат тайёрлади. Меҳмонлар кетгач, Навоий Хожанинг берган ваъдасини эсига солди.

— Бир тоғора гўшт элтиб, мавлонодин яна тўрт мисра шеър олиб келсалар, — деди кулиб.

— Жоним била. Сиздин бир рубой қарздорлиғим хотиримда. Қарзимни узмагунча кўзимга уйқу келмас.

«Бу сафар нафсимни тийсам, мавлоно Жомий нима деб ёзарлар?» деб ўйлади Деҳдор йўлда, дастурхонга ўроғлиқ чинни тоғорани кўтариб кетар экан.

Мавлоно Хожа Дехдорни хурсандлик билан кутиб олиб, келтирган таомини биргалашиб ейишга таклиф этди:

— Тақсир, мен қорнимни тўйгазиб келган эрдим, ўзлари еяверсинлар.

— Э, бу сафар ҳам қорнингизда, ҳам елкангизда юк била келибсиз, сизга жавр бўлибдур. Айтинг-чи, қаерларда қорнингизни тўйгиздингиз?

Хожа бу савол нима мақсадда берилганини тушунолмади, ажабланиб:

— Навоий ҳазратларининг уйларида, — деди.

— Э! — деб қўйди мавлоно мийиғида кулиб. Сўнгра ёгсиз юмшоқ гўшт парчаларидан танлаб еб, қорнини тўйгизгандан кейин ўғилларини чақирди. Ичкаридан нимжон, ранглар бир йигит чиқиб, меҳмонга салом берди ва чинни тоғорани ичкарига олиб кириб кетди.

Хожа Дехдор, куруқ кетмасин, деб ичига нон солинган тоғорани дастурхонга ўраб, ўрнидан турганида, мавлоно кулимсираб:

— Шошманг, бир қитъа ёзиб берай, — деб бир варақ қоғозга ушбу тўртликни ёзди:

Ба Дехдор гуфтам-ки бардор бахш,
Аз он суфра к-аз вай сар афроштам,
Эи инсоф дам зад к-аз он бахши ман,
Ҳамон баски дар роҳ бардоштам.¹⁵

Хожа Дехдор бир лаҳзада ёзилган бу қитъани ўқиб, қаттиқ кулиб юборди.

САНДИҚ СОАТ

Навоийнинг китоблари кўпайиб кетгандан кейин уларни тартибда сақлаш учун бир китобдор керак бўлиб қолди. Унга Муҳаммад наққош деган бир кишини тавсия қилдилар.

Муҳаммад наққошнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ эди. У тош ва ёғочга ўйиб нақш солар, чилангирлик, дурадгорлик, муқовасозлик ва ҳоказоларни билар эди. У Навоийнинг таклифини жон деб қабул қилди.

Бир кун шоирнинг уйига яқин дўстлари келган эдилар. Меҳмонлардан Хожа Дехдор тоқчага тизилган чинни лаган ва кўраларни томоша қилиб:

— Чинни асбоблар ясамоқда ҳеч ким хитойларга бас келолмайдур, — деди. — Аларнинг хунарига қойил қолмасдин илож йўқ...

— Рост, — деди Навоий унга боқиб. — Хитой фағфури (чинниси) оламга машҳурдир, аммо ҳафсала қилсалар, бизнинг усталар ҳам ўшандоғ чинни асбоблар ясай биладурлар. Бизда чинни ясамоқ учун керакли оқ лой, оҳақтош ва ҳоказолар бор.

— Одам ясаган нарсани одам ясай биладур, — деб гапга аралашди қуйироқда ўтирган Муҳаммад наққош.

— Боракалло, — деди Навоий кулиб. — Мен сиздин шул гапни кутган эрдим. Сиз моҳир бир кулол топиб, шул ишга киришсангиз, Хитой усталаридин ўтказиб чинни идишлар ясай билар эрдингиз.

— Келинг, ҳожи Муҳаммадга оқ фотиҳа берайик, Ҳиротнинг оқ лойидин бизга фағфур идиш-оёқ ясаб берсин, — деди Хожа Дехдор.

Дўстларнинг далдаси Муҳаммад наққошнинг ғайратлантириб юборди. У ўзига ўхшаган ишчан ва моҳир бир кулолни топиб, ишга киришиб кетди. Икковлон енг шимариб, оҳақтош ва аллақандай шаффоф кўк тошларни ҳовончада янчиб, элакдан ўтказдилар, оҳанрабо ёрдами билан уни темир зарраларидан тозалаб, кейин сувга қориб, роса пишитдилар. Сўнгра бу лойдан кулол дастгоҳида лаган, кўра, бошқа буюмлар ясадилар ва уларни хумдонда пиширдилар. Муҳаммад наққош кўкинш тошларни майдалаб, элакдан ўтказди ва унга алланимабалоларни қўшиб, «сир» тайёрлади, идишларни сирлаб, шундай нақш бердики, уларни хитой чинчиларидан ажратиб бўлмас, чертсангиз жаранглар эди.

Муҳаммад наққош шу иш билан овора бўлиб юрганда кўнгилсиз бир ҳодиса юз берди. У Навоийга зарур бўлиб қолган бир китобни тоқчадан оламан, деб уни девор тагидаги соат устига тушириб юборди. Соат тўхтаб қолди. Навоий бундан хабар топиб, қаттиқ хафа бўлди-ю, лекин индамади. Наққош уни тиңчитиш учун:

— Инларимдин бўшаганимдин сўнг соатни тузалтиб бергаймен, — деб ваъда қилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, шоир наққошни чақириб:

— Сиз менга бир соат қарздорсиз, — деди ҳазил аралаш. — Кеча мен Муборизбек эвида меҳмон бўлгон эрдим. Фарангистондин келган савдогарлар анга сандиқ шаклидаги бир соат совго қилибдурлар. Илгари араблар бундин яхшироқ соатлар ясар эканлар, кейин бул хунарни хотирдин чиқоргонлар. Илму хунар қўйдек адашиб, фаранглар қўлига ўтиб кетибдур, эмди йўқолгон қўйни қайтариб олмоқ лозим.

Навоий «сандиқ соатни» батафсил тасвирлаб, наққошга

худди шундай бир соат ясашни таклиф қилди. Муҳаммад наққош индамай ерга қараб қолди.

— Ҳа, нега унингиз чиқмай қолди? Бул ишга қўл урмоққа юрагингиз дов бермаётирми? Кўз қўрқоқ, қўл ботир, деганлар.

— Агар яхши бир темирчи бўлса, ясай биламиз, — деди наққош ўйланқираб. — Бир уста бор, Сарбонали деган. Ўзи темир, пўлат, жездан қилинатурган жами буюмларни ясай биладур, аммо ўлгудек пулга ўч одам...

— Биз пулдин қочмаймиз, шул иш битса бас, — деди Навоий. — Боринг, ўшал темирчи била келишиб, сандиқ соатни кўриб, андоза олиб келинг. Мен сизга бир мактуб ёзиб берай. Агар шуни уддалай олсангиз, тарихда номингиз қолгай.

Навоийнинг сўзи наққошнинг ғайратига ғайрат қўшди. У билагини шимариб, ишга киришиб кетди...

Орадан икки-уч ой ўтгандан кейин темирчи билан наққош оғир бир «сандиқ»ни кўтариб, Навоийнинг меҳмонхонаси тўрига тик турғизиб қўйишди. Ўша кун кечқурун Навоий наққошнинг хунарини кўрсатиш учун ўзининг яқин дўстларини таклиф этди.

Соат рошпа-роса етти бўлгонда сандиқнинг қопқоғи жаранглаб очилди. Сандиқ ичида темирдан ясалган бир ҳайкал тик турар эди, у қўлидаги темир таёқ билан олдидаги ясси мис парчасига етти мартаба урди ва эшик ёпилди.

— Офарин!

— Хожи Муҳаммад беназир уста, — дейишди меҳмонлар ёқаларини ушлаб.

— Ҳар соат сандиқ очилиб, ичидаги ҳайкал, масалан, соат икки бўлгонда икки, уч бўлгонда уч мартаба жом чаладур ва ҳоказо, — деб изоҳ берди Навоий хурсанд бўлиб.

КИТОБДОРНИНГ ХАТОСИ

Навоийнинг уйи сув қуйгандек жимжит, ҳамма оёқ учида юрар, бир-бирлари билан шивирлашиб гапиришар эди. Шоирнинг ўзи ҳеч кимни кўришни истамай, ҳужрасининг эшигини ичидан беркитиб олган, бугун хузурига ҳеч кимни киритмасликни буюрган эди. Унинг содиқ мулозими Бехлул ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, гоҳ бир нарсага туртиниб кетар, гоҳ бирор буюмни қўлидан тушириб юбориб, лабини тишлаб қолар эди.

Навоийнинг китобдори хожи Муҳаммад наққош ўз буюмларини йиғиштириб, бу уйни тарк этишга ҳозир-

ланарди. У айб иш қилиб қўйган боладек ердан кўзини узолмас, бировнинг бетига тик қарай олмас эди.

Бундан икки ойча илгари шундай ҳодиса рўй берган эди.

Навоий китобдорни хузурига чақириб:

— Хожа Дехдорга Жомий ҳазратларининг девонларини беринг. Ани бошқа совғалар била Яъқуббекка¹⁶ йибормоқчимиз. Дехдор биздин Табриз султонинга элчи бўлиб борадур, — деган эди.

Китобдор бош эгиб чиқиб кетди. Кейинги вақтларда унинг бутун фикри-зикри янги бир соат ясаш билан банд эди. Шунинг учун ўз ҳаёли билан бўлиб, Навоий айтган китоб ўрнига бошқа бир китобни — Ибн Арабийнинг «Футухоти Маккия» деган китобини элчига бериб юборди, чунки Жомий девони билан Ибн Арабий китобининг муқоваси бир хил, устки кўрипишидан бу икки китобни бир-бириндан ажратиб бўлмас эди. Хожа Дехдор ҳам китобни очиб қарамай, уни бошқа қимматбаҳо буюмлар орасига жойлаб қўйди.

Саҳролар, воҳалар, олағовур бозорли шаҳарлар, сув қуйгандек жимжит қишлоқ кўчаларидан ўтиб, бир навқари билан Дехдор Табриз шаҳрига етиб келди. Туркман султони уни узоқ куттирмай қабул қилди.

Яъқуббек ҳали ёш бўлса ҳам, эрон ва араб тилларини яхши билар, барча туркий тилларда ёзилган китобларни ўқиб тушунар эди. У ўзидан илгари ўтган туркман султонларидек Ҳиротга қарши душманлик сиёсатини юргизмас, аксинча, Ҳусайн Бойқаро билан дўстлик шеvasида сўзлашишга уринарди. Навоийнинг шарофати билан Ҳирот ва Табриз ўртасидаги алоқа иплари кундан-кунга мустаҳкамланмоқда эди. Яъқуббек Навоийга ихлосманд бўлиб, унинг газалларини ёдлаб юрарди. Ўз пойтахтида шунча машҳур шоирлар, санъаткорларни тўплаган султон Ҳусайнга ҳаваси келиб, у билан яқинлашишга, ҳар қадамда унга тақлид қилишга уринарди.

Ҳусайн Бойқаро Алишер билан туркман султони бир-бирларига совға-салом юбориб туришларидан хабардор, уларнинг дўстлигидан ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фойдаланишга ҳаракат қилар эди. Шоир Ғарбий Эрон билан Хуросон ўртасидаги эски адоватларнинг кўтарилишига ёрдам қилаётгани унга аён эди.

Яъқуббек ўзбекча, туркманча сўзларни аралаштириб, энг олдин Ҳусайн Бойқаронинг, кейин Алишернинг соғлигини сўради ва элчининг йўлда қандай келганини суриштирди:

— Йўлда хормадингизми? Юрагингиз сиқилма-
дими?

Дехдорнинг икки бети қип-қизил, сафар унга ёққани
билиниб турарди.

— Йўқ, аълоҳазрат, чарчамадим, зерикмадим ҳам,
йўлда ҳамроҳим бор эди, — деди султоннинг туркманча
қилиб қирдирган қоп-қора соқолига қараб.

— Йўлдошлари ким ўлди экан, билсак бўлурми?

— Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳазратлари!.. —
Яъқуббекнинг таажжубланганини пайқаб, қўшиб қўй-
ди: — Тўгриси, ул кишининг газаллари. Ул зоти бобара-
котнинг девонларин Алишербек жанобларидан совға қилиб
келтирдим. Йўлда зерикканимда ул муқаддас китобни
очиб, ҳикмат хазинаси бўлгон шеърларни ўқир, кўнглим
бул фойий дунё танвишларидини фориг бўлиб, абадият
шуъласи била мунаввар бўлур эрди ва...

Яъқуббек унинг тумтароқли сўзларини охиригача
эшитиб, қўлидан китобни олди ва биринчи саҳифасини
очиб, ранги ўзгариб кетди, кўзларини жавдиратиб, шоша-
нша китобни варақлай бошлади. Йўлда тоғиб олган
ҳамёнидан тилла эмас, мис чақа чиқиб қолган кишидек
лаблари сўзжаъди. Кейин Хожа Дехдорга тикилиб қараб
қолди: «Навоийнинг элчиси мени калака қилаётир», деган
фикр келди хаёлига ва қоши қайнаб кетди. Бошқа одам-
нинг элчиси бўлганда бу маҳмадона кимсани зиндонга
юбортирарди. Лекин улуг Навоийнинг юборган элчисини
хурматсизлаш — шоирнинг ўзини хурматсизлаш. У фикр-
мулоҳаза билан ўз газабини сўндиришга уринди. Эҳтимол,
элчи ўзининг қандай китоб олиб келганидан беҳабардир.
Энг олдин бир синаб кўриш керак.

— Жаноблари, йўлда ростдан ҳам мавлоно Жомийнинг
газалларини мутолаа этиб келдиларми?

Яъқуббекнинг авзойидан катта бир хатога йўл қўй-
ганини пайқаб қолган Дехдор шубҳага тушиб:

— Илқингиздаги китоб мавлоно Жомий ҳазратлари-
нинг куллиётлари эмасму? — деб сўради. Унинг ранги
ўчган, кўзлари ола-кула эди.

— Йўқ, Иби Арабийнинг «Футуҳоти Маккия»си. Сиз
йўлда газал дагул, таворих китоби ўқиб келгансиз...

— Йўлда ҳеч нима ўқимадим... Зоти олий мени кечир-
синлар. Вожаб! Китобдор ҳожи Муҳаммад илқимга бошқа
китобни тутқизгон эркан. Очиб ҳам қарамабдурмен, —
деб пешонасига урди Дехдор. — Бунинг устидан сиза ёлгон
сўзларни айтдим. Бефаҳмлим, ёлгончилигим учун ҳар
қандай жазога мустаҳқиқмен. Мен эшак бўлмасам, китобни
очиб қарамасму эрдим. Ахтачига буюринг! Оғзимга юган

солиб, мени эшаклар ёнига боғласин. Мен ҳузурингизда
беадаблик қилдим...

Икки дақиқа илғари икки бети қип-қизил, кўкраги
керилган, кўзларида ишонч чақнаб турган Хожа Дехдор
бирпасда сувга тушган нондек бўкиб қолди. Яъқуббек
ушнинг девордек оқарган юзига, букчайган қоматига қараб:

— Агар улуг шоирнинг вакили ўлмасайдингиз, худди
сиз талаб этган жазони бераккак эдим, сиза бошқа бир
жазо ўйлаб қўйдим... жазосина, — деб мийиғида қулди-да,
бир оз тўхтаб, сўзида давом этди: — Олти ойли бир қўзи-
нинг этини егайсиз, терисидан жанобларина чўғирма тик-
дириб берайин.

— Бу мен учун жазо эрмас, улуг мукофот. Камина-
нинг нуриштаҳо экаплигидан хабарлари бор экан-да.
Шундай, сиз айтгонингиздек бўлсин. Подшонинг амри
вожиб...

Яъқуббек кулиб, китобдорини чақиртирди. Новча,
орик, эчки соқол китобдор кириб таъзим қилди-да, султон
узатган китобни пешонасига тегизди ва уни варақлаб,
бошини кўтарди. Унинг чехрасида, «Бул китоб бизнинг
китобхонада бор-ку», деган гап ёзилган эди. Яъқуббек бу
ифодани ўқиб, унга қаттиқ тикилиб қўйди. Чол бу қараш-
нинг маъносини англаб, айтадиган гапини ютиб, бош эгди-ю,
чиқиб кетди.

Хожа Дехдор мақтанчоқ бўлса ҳам, танти, мард, ичида
сир сақламайдиган одам эди. Табриздаги бемаъни мақтан-
чоқлиги эсига тушганда, уялганидан ерга кириб кетгудек
бўлса ҳам, бу ишни Навоийдан яширишни ўзига эп кўр-
мади. Агар бу гапларни шоир бошқа одамдан эшитса, у
вақтда Ҳиротда бош кўтариб юролмаслигини биларди.

У Ҳиротга қайтгандан сўнг, Навоийга Яъқуббекнинг
номаси ва совғаларини топширар экан:

— Ҳожи Муҳаммад ҳузурда сизга айтатурган гапим
бор, — деб қолди.

«Бир ишқал чиқмадимикин?...» — деб хавотир олган
Навоий дарҳол китобдорни чақиртирди. Уччалари бир
ерга тўпланганларидан кейин Хожа Дехдор Табризда бўл-
ган гапларни ипидан-игнасиғача гапириб берди. Навоий-
нинг гапиришга ҳам мажоли қолмай, ерга қараб қолгани-
ни кўргач:

— Мен ҳар қандоғ жазога лойиқмен. Буюринг, яланғоч
баданимга эллик-отмиш таёқ урсинлар, — деди.

— Жазо била бу шармандаликни ювиб, таёқ била
қилингон хатони тузатиб бўлмас, — деди шоир тилга ки-

риб. — Иккинги бир бўлиб, менинг шохимни синдирдингиз. Сиз-ку майли, лекин ҳожи Муҳаммад каби серҳафсала одамдин бу янглиг ишнинг содир бўлғонига ҳайронмен...

Шоир гапни тамомлай олмай, бошини ушлаб қолди. Унинг юзи бўриқиб, икки чаккаси лўқиллаб оғрий бошлади, кўзи тиниб, атрофидаги нарсалар чарх ураётганга ўхшарди. Хожа Дехдор унинг аҳволини билиб, дарҳол ёстиқ келтирди, ётқизиб, бошини аста уқалай бошлади.

Ҳожи Муҳаммаднинг кўзига ҳам дунё тор кўриниб кетди. Қани энди ер ёрилса-ю, кириб кетса...

У китобхонада уҳ тортиб, у ёқдан-бу ёққа юрар экан, ҳафсаласизлиги учун ўзини-ўзи койир, соқолининг мўйларини битталаб юлар эди. «Мен ўлгур, китобни Дехдорга бермоқдин аввал очиб қарасам ўларми эрдим. Ҳай, аттанг, эмди Навоийнинг кўзларига қандоқ қараймен. Бул уйда қандоқ қилиб бош кўтариб юрадурмен. Шоир ҳар сафар мени кўрганларида Табризда юз берган хунук воқеа ёдларига тушиб, кўнгиллари бузиладур, яхшиси, ул жапобдин жавоб сўраб, ўзимга бошқа жой ахтарай...» деб ўйлар эди. Узоқ мулоҳазадан сўнг, у шу қарорини амалга оширмақчи бўлди. Кўндан буён Бадиуззамон уни хизматига чорлаётган эди.

Навоий унинг илтимосини диққат билан тинглаб, узри ўринли эканини пайқади ва унга жавоб бериб юборди.

Мавлоно Абдусаммад жуда хушхат котиб ва моҳир наққош эди. У ёзган хатни киши томоша қилиб тўймас, унинг қалами билан кўчирилган девонларни қўлга олиб варақлаш кишига завқ бағишлар эди. Сахҳофлар катта пул тўлаб, устоз шоирларнинг девонларини унга кўчиртирар ва фойдасига сотар эдилар. Хуллас, бу котибнинг бозори чаққон эди.

Абдусаммад котибнинг таърифини эшитган Навоий бир куни уни ўз ҳузурига чақиртириб, мавлоно Ҳомийнинг девонларини кўчириб беришни таклиф этди ва ҳар мисрага бир тангадан пул ваъда қилди.

Орадан уч ой ўтгач, котиб Абдусаммад топширилган ишни бажариб, ваъда қилинган пулни олиб кетди. Шоир девонни варақлаб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Котиб ҳар бир сўзни марварид каби сатрлар илига моҳирлик билан тизган эди.

Устозини хурсанд қилиш учун шоир китобни қўлтиқлаганча Ҳомийнинг уйи томон йўл олди. Мавлоно одатдагидек, бошида оқ дўши, эғнида кифтаки ятак, меҳмонхонасида бир арабий китобни мутолаа қилиб ўтирарди.

Навоий эшикдан кириб салом бериши билан китобни хонтахта устига қўйиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Шогирд қартайиб қолган устознинг инқиллаб ўрнидан туришига йўл қўймай, бориб кўришди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, Навоий жойлашиб ўтириб олиб, девонни мезбонга икки қўллаб узатди-да:

— Ҳар нучук бир кўздан кечириб чиқилса, яхши бўлур эрди,— деди.— Илтимос шулки, агар фурсатлари бўлса, муқобала қилилса — асл нусхасига солиштирилса... котиб галат кўчирган бўлса ажаб эрмас.

Китобни қўлга олиб варақлар экан, мавлоно Ҳомийнинг ажин босган юзи ёришиб, нурсизланган кўзлари йилтиради.

— Мавлоно Абдусаммадни хушнавис дер эрдилар, айтганларича бор экан. Агар таъби хатига монанд бўлса, муқобалага ҳожат қолмайдур, ҳар қалай, бир-икки кун мунда турсин, кўздин кечирали,— деб у ўз суҳбатига ҳалал етказмасин деган мақсадда китобни токчага қўйди ва бошқа мавзудан сўз очди...

Эртасига кечқурун Навоий устозиникига борганда унинг авзойи бошқачароқ эканини кўриб, ҳайратда қолди. Ҳомийнинг қошлари чимирилган, бир нарсадан норозидек пешонаси тиришган.

— Мавлоно Абдусаммад шакл учун мазмунни қурбон қилибдур,— деди у, кўрпачага ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин,— ўзи ниҳоятда хушхат бўлса доғи, кўп ерларни галат кўчирибдур. Хатосиз мисра, галатсиз матла йўқ. Баъзи ерларда бир-икки мисрани тушириб қолдирибдур.

Навоий ўнғайсиз аҳволга тушиб, «Мавлоно Абдусаммаддин бул ишни кутмаган эрдим», деб гўлдираб қўйди ва устози узатган китобни варақлаб, унинг киритган баъзи бир тузатишларига кўзи тушди.

— Агар сизнинг муборак қаламингиз била ислоҳ топса, бул китоб камина учун ноёб бир ёдгорлик бўлур эрди,— деди у жилмайиб.

— Агар тилагингиз шу бўлса, девонни бошдан-аёқ кўриб чиқиб, ислоҳ қилайин,— деди Ҳомий, энг қадрли дўстининг сўзини ерда қолдирмай.

Орадан бир неча кун ўтди. Навоий ўз бинафшазориди айланиб юрган вақтда Ҳомийнинг ўгли салом бериб кирди-да, қўлидаги китобни узатди. Шоир ўз устозининг қўли билан ислоҳ қилинган девонни олиб, варақлади-ю, жилмайиб қўйди. Ҳомий ҳар бир мисрага деярли тузатини киргизган, тушиб қолган сатрларни китобнинг ҳошиясига

ёзиб қўйган эди. Гарчи унинг хати хаттотликни ўзига касб қилиб олган Абдусамаднинг хатидек бежирим бўлмаса-да, Навоийнинг кўзига жуда чиройли кўриниб кетди. Китобнинг энг охирги варағида мавлоно қўйидаги ҳазиломуз қитъани дарж этган эди:

Хушнавесе чу орази хўбон
Суханамро ба хатти хуб ороет.
Лек ҳаржо дар ў зи сахви қалам
Гоҳ чизи фузуду, гоҳи кост.
Кардам ислоҳи он ба хатти хеш
Гарчи н-омад чушончи дил мехост.
Ҳарчи ў карда буд бо суханам
Ба хати ў қусур кардам рост¹⁷

Навоий бу парчани завқ билан ўқиб кулиб қўйди. Яъқуббек бир ойча илгари ёзган хатида Навоийдан энг яхши кўрган китобларидан бирини юборишни илтимос қилган эди. Шоир унга совға учун мавлоно Жомийнинг ўз муборақ қалами билан ислоҳ этилган шу девондан бўлак китоб тополмади. Хожа Дехдорнинг кўлига бу китобни топшириб, яна уни Табризга жўнатди.

Навоийнинг элчиси сувсиз чўллар, кўкаламзор воҳалар, хароба қишлоқлар, олаговур шаҳарларни босиб, Табризга етиб келди. Дам олиб ўзига келгандан кейин ювиниб-тараниб, султоннинг даргоҳига қадам ранжида қилди. Яъқуббек уни узоқ куттирмай қабул қилди. Рўпарасида яна чертса икки бетидан қон томадиган Хожанинг таъзим қилиб турганини кўргач, унинг ўтган сафардаги мақтанчоқлигини эслаб, кулгидан ўзини арашг тутиб қолди. Навоийнинг номасини ўқигач, элчига яқинроқ келишни буюрди. Хожа Дехдор юқуниб, унинг тахти олдида борди ва қўлидаги китобни узатди. Султон китобни олиб варақлар экан, юзида илиқ табассум пайдо бўлди, виқорли жиддийлигидан асар қолмади. Айниқса, сўнгги варағидаги қитъани ўқиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, уч мартаба ўқиб, уни ёд олволгандан кейин Жомийнинг кўли билан ёзилган сатрларни кўзига суртиб:

— Мен умримда ҳеч кимсадан бу қадар қимматбаҳо совға олмаиш эдим, — деб қўйди.

НСТЕЪДОДЛИ ЁШЛАР ПУШТИЛАНОҲИ

Мирҳожии бақовул жазосини тортиб, подшо даргоҳидан қувилгандан кейин амалдорлар бир оз эҳтиёткор бўлиб қолдилар. Улар энди кўчада ўзларини сипо тутар, одамлар

кўз олдида май ичмас, бойликларини кўз-кўз қилмас эдилар, аммо фисқ-фужур ишларини пиҳоний равишда давом эттиравердилар.

Навоий ҳаддидан ошган айрим амалдорларни жиловлаш мумкин бўлса-да, уларнинг кўпчилигини инсоф билан иш юритишга ўргатиш мумкин эмаслигини аллақачон тушунган эди, шундай бўлса ҳам қўлидан келганча фуқарога яхшилик қилишни қўймас эди. Баъзан орзуларининг юздан бирини ҳам рўёбга чиқмаётганини кўриб, юраги сиқилар, ўзини қўярга жой тополмасди. Шунда у ўзини овуттиш учун шеър ва санъат ошиёнига чиқиб, нафосат гулзорини томоша қилар, шу билан атрофида содир бўлаётган хунук ҳодисаларни унутмоқчи бўлар эди. Хусусан, Камолиддин Беҳзод ишлаган суратларни кўрганда баҳридили очилиб, димоғи чоғ бўлиб кетарди. Бу гал ҳам шундоғ бўлди. Қўллари қизларникидек назик Камолиддин узатган суратни томоша қиларкан, шоирнинг хиёл қийиқ кўзлари чақнаб, қизил мағиз юзи ёришиб кетди. Бир варақ ялтироқ ипак қоғоз саҳифасидан йўғон гавдали, лаблари дўрдоқ, икки бети семириб кетганидан қулоқлари гўшт ичига ботиб кетган, қип-қизил юзли бир киши қараб турар эди. Навоий суратни кўриб, беихтиёр кулиб юборди. Мирза Хусайннинг жанговар бекларидан бўлган Бобо Маҳмуд ажойиб одам. У семизлигига қарамай, эпчил чавандоз, моҳир қиличбоз, тенги йўқ мерган эди. Ҳаммадан шуниси қизиқ эдики, йўл юриб, от чоптириб келганда ҳам бошқа семиз одамлар сингари ҳарсилламас, томири худди яхши соатдек бир маромда уриб турар эди. Ўзи хушчақчақ, оқ кўнгил киши бўлиб, кўнгилда кир сақламас, аския қилиб, улфатлар мажлисига жон киритар эди. Ёш мусаввир унинг шакли шамойилинигина эмас, ички дунёсини ҳам акс эттира билган эди.

— Офарин! — деди яна шоир хушчақчақ овоз билан. Сўнгра бошқа суратларни томоша қилишга киришди. Навоий буюк шоир ва адибларнинг асарларини ўқигандагина шундай ҳаяжонланарди.

— Сиз тортгон суратларни кўрганда латофат гулшанидан муаттар боди сабо келгандек бўлур димоғимга, — деди у қарнисида тиз чўкиб ўтирган ориқ юзли Беҳзодга кулиб қараб. — Боракалло. Котиб ва мусаввирларнинг бахт юлдузи Аторуд сизни тахти ҳимоятига олибдур. Меҳнат сизни юксак камолат босқичига олиб чиқиб, риёзат ёмғури муддао саҳросини лозазор қилибдур.

Шоир ҳаяжонланганда шундай кўтаринки ва китобий сўзларни ишлатар эди.

— Мақтовларингиздин бошим осмони ҳафтумга етди. Яхшики сиз бор экансиз, бўлмаса ҳолим нима кечар эди. Рухим умидсизлик чоҳига тушганида сиз кўмак илкени узатиб, фақирни тортиб олгайсиз,— деди Бехзод унга миннатдорчилик билан қараб.

— Сиздек ҳунарвар йигитларга ҳар қанча ёрдам берса ҳам озлик қиладур. Истеъдод эгаларига ёрдам — серунум ерга дон сочмоқ билан баробар. Аммо сизга бир сўз айтмай. Истеъдод ниҳолининг кушандалари, ҳасадгўйлари кўп бўлар. Эҳтиёт бўлинг.

— Рост айтдингиз, илки дароз одамлар аросида биздек фақир ҳунар эгаларини кўролмайдурганлар ҳам бор эркан. Фаҳмимча, Шоқосим Нурбахш менга ҳасад кўзи билан қарайдур. Султоннинг менга илтифоти анинг юрагига рашк ўтин солгон бўлса керак. Ўтган куни мени учратиб: «Қиймат куни сиз тортгон суратлар, бизга жон топиб бер, деб этагингиздан тутсалар, на қилурсиз?..» — деб сўраб қолди.

— Сиз нима деб жавоб бердингиз?

— Мен айтдим: модомики, қиймат қоимда ул суратлар тилга кириб, ушмундоғ сўзларни айтгон эканлар, демакки жонлари бор, аларга иккинчи жоннинг кераги йўқ.

— Боракалло, ўринлатиб жавоб берибсиз,— деб кулди Навоий. Кулди-ю, бир нарсани ўйлаб хомуш бўлиб қолди.— Шоқосимга Ҳусайн мирзанинг эътиқоди зўр. Ул маккор сохта авлиёдин ҳар иш келаду. Сизга бир нима демадим?

— Йўқ. Ун чиқармай, қошларин чимириб, менди узоклашди.

— Бундоғ одамлардин кўрқмоқ керак. Бизнинг замонда мансаб эгалари олдида ган тополмогон кишидек бўйин эгиб турмоқ маъқул. Ҳозиржавоблиғ кишининг бошига бало келтираду. Тили ўткирнинг бошида доим ўткир қилич осиглиқ. Камтар бўлинг!

— Билганимда анинг олдида қўл қовуштириб, ерга қараб турган бўлур эдим. Эмди ул сохта авлиё пайимга тушмасайди, деб кўрқамен.

Ҳусайн Бойқаро ёши қайтгандан кейин Шоқосим Нурбахш сингари бир қаллоб «пири муршид»га ихлос кўйиб, унга мурид бўлган эди. Навоий ва унинг яқин дўстлари бу нуфузли сохта авлиёни ўлгудек ёмон кўрардилару, лекин ўз нафратларини очиқ изҳор қилишга журъат этолмас эдилар. Аммо бир куни Навоийнинг дўстлари — Муҳаммад Шамс бошлаб уни тузлаган эди.

Ёз кунларининг бирида Муҳаммад Шамс бир иш билан

Навоийникига келди, мезбон билан саломлашгандан кейин унинг орқасидан эргашиб, чорбоғнинг ўртасига қурилган чодир ичига кирди. Салласини ўртадаги устунга илиб, Навоий билан сатранж ўйнашга киришди. Шу вақтда шоирнинг мулозими Шоқосимнинг келганидан дарак берди. Муҳаммад Шамс ўрнидан туриб, салласини бошига кийиб олди. Навоий унга «Нурбахш»га «ҳазил қилманг», деб тайинлади. Аммо Шоқосим чодирга кириб:

— Ажойиб хиргоҳ (чодир) экан,— дейиши билан Муҳаммад Шамс ўйлаб-петиб ўтирмай:

— Тақсир, сиз келмасдин бурун хиргоҳ эди, сиз киргач, харгоҳ (эшак оғили) бўлди,— деб жавоб берди.

Ўткир аскиячи бўлган Муҳаммад Шамснинг ўқи мўлжалга теккан эди. Лекин сохта авлиё ўзини эшитмаганга солиб деди:

— Кейинги вақтларда қулоғим оғир бўлиб қолгон, бир нарса дедиларми?

— Ҳо, тақсир, чодиримизга қадам ранжида қилгонингиз учун сизни муборакбод қилаётирмен,— деди Муҳаммад Шамс.

Навоий подшонинг пири билан сўрашиб, уни эъзоз билан тўрга ўтиргизди.

Шоир бундан бир йил илгари бўлиб ўтган бу гапни эслаб кулди-да:

— Кўрқманг. Агар тортгон суратларингиз Ҳусайн мирзага маъқул бўлса, Шоқосимнинг тили қисик бўлиб қолгай,— деди.— Хусусан, Бобо Маҳмуднинг расмини мирзам кўрсалар, хушвақт бўлгайлар. Сиз ўшал семиз бекнинг турли вазиятдаги суратларини олинг...

Сураткашлик санъатидан хабардор шоирнинг маслаҳатларини рассом жон қулоғи билан тинглади. У Навоийнинг уйдан чиқаркан, юрагидаги тиниқ илҳом булоғининг кўзи очилиб, қайнай бошлаганини сезди.

Бехзод кетганидан кейин шоир бир неча йил илгари Бехзодни биринчи мартаба кўрганини эслади. У бир куни саройда наққошлар ишлаб турган хонага кирган эди. Подшонинг ўнг қўл вазири бўлган Навоийни кўриб, наққош ва мусаввирлар ўринларидан туриб таъзим қилдилар. Навоий уларнинг саломига алик олиб, ўтиришларини сўради. Наққошлар орасида ўн олти-ўн еттига қадам қўйган нотаниш бир йигитчани кўриб, хайратда қолди. Йигитча олтин суви тайёрлаб ўтирарди.

— Бул йигит ким? — деб сўради Навоий Мирак наққошдан.

— Бир танишимнинг ўгли. Исми Камолиддин. Раҳматлик отаси бечораҳол бир хунарманд эрди. Етим қолгон ўгли хунар ўргансин, деб ўзима шогирд қилиб олдим.

— Ишга рағбати яхшиму?

— Яхши. Хунарга ишқибоз, меҳнаткаш бола эркан.

— Андоғ бўлса, савоб иш қилибсиз, Мирак.

Навоий ёш йигитнинг тепасига келиб, унинг ишини томоша қила бошлади. Камолиддиннинг бармоқлари позик ва тоза ювилган эди. Наққош ва котиблар ишга ўтириш олдидан қўлларини кепак билан яхшилаб ювар эдилар.

Беҳзод тоза ювилган чинни идишнинг тагига ва ёнларига балиқ елим суртарди-да, унга юпқа олтин парчасини солиб, икки бармоғи билан ишқалай бошларди, олтин зарраларга айланиб эриб кетгандан кейин унга озгина соф сув қуйиб, қўли билан айлантларар, чиннининг четидаги елимни ювиб тубига туширар, сўнг идишнинг қопқоғини ёпиб қўяр эди. Эриган олтин чинни идиш тубига ўтиргандан кейин ортиқча сувни аста тўкиб, олтин устига озгина олча елими қуярди. Олтин суви энди тайёр бўлган, унга қилқаламни ботириб, китобнинг муқаддимасига нақш солса бўлар эди.

Орадан бир ойча вақт ўтгандан кейин Навоий яна наққошлар ва мусаввирлар хонасига кирди. Бу сафар Беҳзод сурат чизишга ўрганаётган эди. У устози чизиб берган бир сурат остига қалин ипак қоғоз қўйиб, унинг четларини ва асосий чизиқларини ўткир игна билан санчиб чиқди. Кейин суратни бир чеккага олиб қўйиб, оқ қоғоз устига кўмир кукунини айлантлариб сепиб, уни пуфлаб ташлади. Кўмир кукунини игна учи теккан чуқурчаларда қолиб, суратнинг шакли яққол кўзга ташланди. Беҳзод ингичка қўрғошин қалам билан суратнинг тарҳини чизиб чиқди. Сўнгра қўлига мушук жунидан ясалган ингичка қилқаламни олиб бўяй бошлади. Шоир унинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турди.

— Офарин! — деб юборди Навоий, Беҳзод кўчирган расм асл нусхасининг худди ўзидай чиққанини кўриб. Шу пайт шоир ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, рассомликни ўргангиси келиб кетди. Сураткашликка унинг қобилияти бор, хайвонларнинг расмини торта биларди, лекин мусаввир бўлмоқ учун ишни ёшлиқдан бошлаш керак. Афсуски, ёшлик даври ўтган. Навоий чуқур хўрсиниб қўйди. У Мирак наққошга ўгирилиб:

— Мавлоно, Камолиддинга алоҳида эътибор беринг, — деди. — Оғир ишларни қилмасин, челақда сув ташиб ёки ўтин ёриб илки дағаллашмасин.

— Бош устига, — деди наққошлар бошлиғи, вазири аъзам ёш мусаввирни ўз ҳимоятига олганини пайқаб.

* * *

Бир куни Беҳзоднинг уйига унинг шогирди Маҳмуд Музаҳҳиб келиб: «Хусайн мирза сизнинг тортган янги суратларингизни кўрмоқ истайдур», деди.

Навоий дўстлари орасида Беҳзод ишлаган янги расмларни мақтаган эди. Бу ган кўп ўтмай, Хусайн Бойқаронинг кулоғига бориб етди ва дарҳол мусаввирнинг уйига унинг шогирдини югуртирди. Беҳзод Бобо Маҳмуд билан учрашиб, унинг бир неча расмини чизган ва уларни бошқа суратлар билан бирга подшога тақдим қилиш учун чарм жузвдонга солиб қўйган эди. У дарҳол жузвдонни қўлтиқлаб сарой томон йўл олди.

Хусайн мирза илгари хушхат котиблар кўчирган китобларни ва улардаги нақш ва суратларни вақтларча томоша қилиб завқланарди. Бироқ кейинги вақтларда, Шоқосим Нурбахшга қўл бергандан кейин санъат асарларига қизиқмай қўйди. Навоийнинг Беҳзод ҳақидаги гаплари эса унинг эски дардини кўзитиб, яна санъатга қизиқиш уйғотган эди. Хусайн мусаввирни илтифот билан қарши олиб ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди ва тақдим этилган расмларни бир-бир кўздан кечира бошлади. Бир суратда Бобо Маҳмуд кулиб қараб турарди, иккинчисида отга минмоқчи бўлиб узангига бир оёғини қўйган, бўйдор от унинг оғирлигини кўтара олмай кейинги оёғига ўтириб қолган эди. Учинчи суратда хўшасемиз бек бармоқларини шиқирлатиб ўйинга тушиб турарди. Хусайн Бойқаро буни кўриб қаттиқ кулиб юборди. Эшик орқасида турган бек ва мулозимлар унинг кулгисини эшитдилар. Эрталабдан бери қоғози очилмаган ҳукмдорнинг газабидан кўрқиб турган аъёнлар енгилланиб нафас олдилар.

Беҳзод подшоҳ хузуридан чиққанда ҳаммадан бурун уш Шоқосим Нурбахш султоннинг илтифоти олийи билан табрикларди. Ҳукмдорнинг кулгуси ёш мусаввир боши узра тўплана бошлаган ҳасад булутини тарқатиб юборган эди. Навоий ёш рассомнинг ишлари султонга гоят даражада мақбул бўлганини эшитиб, беҳад суюнди.

СЕҲРЛИ СЎЗ

Хирот шаҳрида Зайниддин деган бир бола бор эди. Зеҳни ўткир, тиришқоқ бўлгани учун мактабда ҳаммадан олдин ўқиш; ёзишни ўрганиб олди. Унинг яқин қариндоши, Навоийнинг энг яқин суҳбатдошларидан бири бўлган Соҳиб Доро уларникига тез-тез келиб турар, ҳар сафар туркий ва форсигўй шоирларнинг бирор китобини келтирар, Зайниддинда шеър ва адабиётга ҳавас уйғотишга ҳаракат қиларди.

Зайниддин қўлига олган китобни туширмагунча қўймасди. Ун икки ёшидаёқ Ҳофиз, Саъдий, Лутфий, Навоийнинг кўп шеърларини ёд олволди.

У шоир қариндошининг келишини сабрсизлик билан кутарди, чунки Соҳиб Доро кўп мутолаа қилган киши бўлиб, бурунги машойихлар, шоирлар ҳаётини яхши билар, суҳбат вақтида улар тўғрисида қизиқ-қизиқ латифалар айтиб берарди. Сўзининг охирида ҳар сафар кун кеча Навоийнинг суҳбатида кимлар бўлгани, кимлар ўз шеърини ўқиб бергани, Навоийнинг берган баҳоси ва ҳоказоларни ҳикоя қиларди.

— Алишер жаноблари ақлли, ҳушёр, кўп мутолаа қилгон ёшларга ҳомий, муаммо ва тарих биладурган кишига ихлосманддурлар. Китоб ўқимайдурган кишиларни севмайдурлар, — дер эди.

Зайниддин Навоийга яқинлашиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлиш учун кўп китоб ўқир, муаммо (шеърый топишмоқ) ва бирор тарихий воқеа қачон содир бўлганини ҳарфлар воситаси билан ифода этиш усулини ўрганишга ҳаракат қилар эди. Уларнинг ташқари ҳовлисида Хожазода деган табризлиқ бир киши турар эди. У араб ва эрон шоирларининг кўп шеърларини ёддан билар, тарих ва илми муаммодан хабардор эди. Зайниддин ундан араб тили, муаммо ва тарихни ўргана бошлади, тез орада зеҳнининг ўткирлиги, хотирасининг кучи билан ўз устозини ҳам ҳайратда қолдирди.

Бир кун Соҳиб Доро билан Хожазода меҳмонхонада гаплашиб ўтирар, Зайниддин қуйироқда уларнинг суҳбатига қулоқ солар эди. Сув айланиб ариғини топгандек, гап айланиб, муаммо ва тарих мавзусига келиб тақалди. Соҳиб Доро Алишер Навоийнинг бу бобдаги маҳоратини мақтаб, қуйидаги воқеани ҳикоя қилди:

— Подшоҳ ҳазратлари Хуросон тахтин олгондин сўнг «Боғи жаҳон оро»ни обод қилмоққа бел боғладилар. Баҳор айёми, бир панжшанба кун Мир Алишер мавлоно

Абдурахмон Жомий била Гозургоҳдин хиёбон сари юрур эрканлар. Ул боғнинг боғбони Сайид Гийёс ҳар кимларнинг боғидин сарв оғочи сотун олиб, аробаларга ортиб келаётган эркан. Боғбон ҳазратларини кўриб салом берибдур. Мавлоно Жомий алик олиб, сўрабдурларки: «Ҳеч боғларда сарв оғочи қолдиму? Аробаларда неча адад оғоч бор?» Боғбон дебдурки: «Боғларда сарв оғочи кўп. Аробаларда бир юз тўрт адад сарв бор». Алар дебдурларки, ажаб ададдур. Навоий айтибдурларки, муносиб ададдур, печунки «қад» — адади била муносибдур. Мавлоно Жомий таҳсин ўқибдурлар.

Соҳиб Доронинг ганига диққат билан қулоқ солиб ўтирган Зайниддин хурсанд бўлиб, бирдан қийқириб юборди:

— Қойилмен. Қад сўзи била сарв оғочларининг сонини билдирибдурлар. — Зайниддин арабча «қ» ҳарфи — 100, «д» — 4 эканини билар эди. Мавлоно Соҳиб Доро жиянининг «абжад» ҳисобини яхши ўрганиб олганини, фаҳм-фаросати ўсганини кўриб терисига сигмай кетди.

Бир кун Зайниддин отаси билан Соҳиб Доронинг уйига меҳмон бўлиб боришди. Мавлононинг меҳмонхонаси доим фазилат аҳли билан гавжум эди. Улар уй эгасининг дастурхони учун эмас, ширин ва оқилона суҳбати учун, қадимги шоир ва фозил одамлар ҳақидаги ҳикояларини эшитиш учун келар эдилар. Соҳиб Доро замонанинг кўзга кўринган форсгўй шоирларидан бўлиб, ёш қаламкашларни ўз маслаҳатлари билан баҳраманд қилиб турарди. Шу сабабдан танқидий мулоҳазаларига муштоқ бўлган ёш шоирлар уникидан аримасди.

Шеърхонлик ва овқатдан сўнг меҳмонлар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Қуйироқдан жой олган ялпоқ юзли бир меҳмон Соҳиб Дорога юзланиб:

— Мавлоно, жиянингиз Зайниддин, номи айтилмаса ҳам ҳар қандай муаммони ечиб бера оладур, деб эшитамен. Шу ростми? — деб сўраб қолди.

— Рост, бу бобда Зайниддин маҳорат соҳиби бўлибдур.

— Андоғ эса, руҳсат этинг, мен бир синаб кўрай.

— Марҳамат, — Соҳиб Доро Зайниддинга, кўрқма, бардам бўл, дегандек қараб қўйди.

— Хўш, бўлмасе қулоқ беринг, — деди ялпоқ юзли меҳмон, — ушбу муаммодан қандай ном чиқадур?

Бобом белида дудук,

Биз ҳам муаммо дедук.

Зайниддин қовоғини уйиб, ичида бир нарсани ҳисоблаётгандай лабларини қимирлатиб турди-да, бирдан юзи ёришиб: «Жунайд!» — деб юборди.

— Боракалло! — деди меҳмон. — Хўш, қандай топдингиз?

— Бобом сўзининг арабчаси — жад, дудукнинг маънодоши — най. «Ж» билан «д» ҳарфлари ўртасида, яъни белида «най» сўзи бўлгондин сўнг «Жнайд» (Жунайд) номи чиқадур-да!

— Офарин, мавлононинг даъволари исбот бўлди, — деб юборди ҳамма.

Меҳмонларнинг таажжубланишлари ўринли эди, чунки одатда муаммони айтган киши, ундан кимнинг номи чиқишини билдириши керак, муаммони ечувчи эса бу номнинг қандай яширилганини айтиб бериши лозим эди. Аммо Навоий, ҳар қандай муаммони номсиз еча билар эдилар.

Бир куни Соҳиб Доро Навоий билан суҳбатлашиб ўтирганида, Зайниддин тўғрисида гап очиб, унинг муаммо бобидаги маҳоратини мақтади.

Навоий мароқланиб:

— Ўн олти ёшда дедингизми? — деб сўради ажабланиб. — Бу ёшда болалар бурунларини тортиб юрадурлар. Ажаб! Номсиз муаммони ечмоқ учун форсий, туркий тилларни билмоқ, араб тили билан таниш бўлмоқ керак. Нечун ани ўзингиз била ола келмадингиз? Мен вужуди ақл-фаросат фонуси била мунаввар бўлгон ўн олти ёшли инсонни кўрмоқ истайдурмен. Эрта оқшом бошлаб келинг.

Соҳиб Доро Зайниддинни мақташга мақтаб қўйди-ю, кейин қилган ишидан пушаймон бўлди: «Мабодо, бола Навоий ҳузурларида ўзини йўқотиб, саволга жавоб беролмай, мени уялтириб қўйса не бўладур?» — деб ўйлади у ўзидан хафа бўлиб. Аммо айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Кечқурун у Зайниддинларни кига бориб, Навоийнинг гапини уларга етказди:

— Эртага кечқурун Зайниддин менинг уйимга борсин, биргаллашиб Мирникига боргаймиз.

— Бекор мақтаниб қўйибсиз, бола уялиб, берилган муаммони ечолмай қолса не бўлгой. Ишнинг бу томонини ҳам ўйладингизми? — деди Зайниддиннинг отаси ташвишланиб ва ўзини қасерга қўйишини билмай, у ёқдан-ю ёққа юра бошлади.

— Қўрқманг, Зайниддин ҳам ақлли, ҳам юракли йигит. Андин сўнг, Алишер шу қадар хушмуомала ва назокатли-дурларким, ҳеч бир кимса аларнинг ҳузурларида ўзини

йўқотиб қўймайдур. Шул маҳалгача аларнинг бирор ёш йигитни мушкул бир савол била мот қилиб, уялтириб қўйгонларин билмаймен. Хавотир олманг, юзимиз ёруғ бўлгай.

— Илоҳи, айтгонингиз келсин.

Зайниддин бошда бир оз ҳаяжонга туши-ю, Соҳиб Доронинг сўзидан кейин ўзини тутиб олди, кечаси тинч ухлади.

Навоийнинг меҳмонхонаси ҳар вақтдагидек ўзининг яқин дўстлари: шоирлар, созадалар билан тўла эди. Зайниддин Соҳиб Доронинг орқасидан кириб салом берганда, Алишер кулиб, дўстларига бир нарсани ҳикоя қилаётган эди.

— Э, келинг, мавлоно. Андек кечикдингиз. Бу йигит ким? Э, кеча айтгон қариндошингиз... Зайниддинму? — деб сўради у саломга алик олгандан кейин.

Учли така устидан шойи салла ўраб, эгнига ҳайитдагина киядиган кўк шойи тўнани кийган Зайниддин тавозе билан қўйроқдан жой олди.

Навоий дўстларига Зайниддинни таъриф қилиб:

— Номи айтилмаса доғи, истаган муаммони еча биладур эркан бу йигитча, — деди.

— Ҳеч бир одам илми муаммода сиз била тенглаша олмайдур, — деди шоир Бадахший.

— Бу бобда менга тенг йигитлар бор экан, — деди Навоий Зайниддинга далда бериб. У Бадахшийнинг бу ўринсиз гапидан ранжиган эди. «Не қилар эркан ёш йигитнинг бошидан совуқ сув қўйиб йибориб, шундоғ ҳам у ном чиқарган одамлар аросиға тушиб, эсанкираб қолган кўринадур. Ранги ҳам ўчинқираган. Ани мажлис савлати босди. Ўчими қийин муаммо била анинг шохин синдириб қўймай», деб ўйлади Навоий ва «Умар» номи яширинча осонроқ бир муаммони ечишни таклиф қилди. Ранги ўчинқираган, кўзлари жавдираган йигитчага мулойимгина қараб деди:

— Отим чиқсин десаңг қилгил иморат,
Иморатни бузиб, отни чиқаргил.

Зайниддин бу муаммони билар эди. Бир кўнгли, ўзини билмаганга солиб: «Иморатни бузиб, отни чиқаргил, дедингиз. Иморат сўзидан «о» ва «т» ҳарфи чиқарилиб ташланса, айн, мим, р ҳарфлари қолур», деб жавоб бермоқчи ҳам бўлди, лекин Навоийдек одамнинг ҳузурарида

ёлгон гапиришни ўзига эп кўрмай, шоирнинг кўзига қараб ростини айтди:

— Мен бул муаммони билур эрдим, бошқасини айтинг.

— Бўлди, бўлди. Билганингизни кўзингиздан кўриб турибмен, синаб кўрмоққа ҳожат қолмади. Соҳиб Доронинг даъвосини қабул айладик. — Шуни деб Навоий Зайниддинлар келмасдан бурун бошлаган ҳикоясини давом эттирди: — Шундай қилиб, ўшул Носир исмли бўёқчи йигитни яна олдимга келтирдилар. Мен дедим: «Икки бор сенга раҳм айлаб қўйиб йиборган эрдим, яна жиноят қилибсен, Ятимлигингни¹⁸ кўясанму, йўқму?» Носир бўёқчи таъзим қилиб: «Ятимларга шафқат қилмоқ фарз турур, зероки, худонинг ўзи айтибдурки: «Вааммал аля-тима фало тақдир!» Яъни, стимларга қаҳр қилманг!» деди. Мен ул йигитнинг ҳозиржавоблиги ва билимдонлигига қойил қолдим ва анинг гуноҳини султони соҳибқирондин тилаб олдим. Бул воқеага роппа-роса йигирма йил бўлди.

«Демак, 880-санайи ҳижрияда бўлгон», деб ўйлади Зайниддин ва бир нарсани санаётгандай лабларини қимирлатиб, қошларини чимириб ўтирди-да, Навоийга юзланди:

— Бир сўз айтмоққа рухсат этинг! — Шоир кулиб бош иргитгандан кейин биринчи сўзга ургу бериб деди: — Шафқат қилибсиз.

Навоий қовоғини уйиб, ичида бир нарсаларни ҳисоблади-да, бирдан юзи ёришиб кетиб: «Офарин», деб юборди балад овоз билан. Эски араб имлоси билан ёзилган «шафқат» сўзидаги тўрт ҳарфни сонга айлантирганда 880, яъни Навоий Носир бўёқчига раҳм қилиб, қўйиб юборган йили чиқарди. Навоийнинг суҳбатидаги бошқа меҳмонлар ҳам олдинма-кейин бу сеҳрли сўзнинг риёзий маъносини чақиб:

— Боракалло! — деб юбордилар.

ХУРОСОН ЗУЛМАТ ҚҶЙНИДА

Деворлари ов ва жанг манзаралари билан безалган нақшинкор «саломхона»да арконини давлат йигилган. Саккиз қиррали олтин тахт устида қовоқлари салқиган, лунжлари осилган, сочига оқ оралаган Хусайн Бойқаро салобат билан ўтирибди. Унинг сўл томонида барлос ва арлот уруғ оқсоқоллари, саркардалар, ўнг томонда эса Алишер Навоий, бош вазир Низомулмулк, эшик оғаси Муҳаммад Валибек ва бошқа аъёнлар ўтирибдилар. Ҳам-

манинг юзидан муҳокама қилинадиган масаланинг жиддийлиги сезилиб турибди.

Султон Хусайн Балх шаҳрида ҳоким бўлиб турган тўнғич ўгли Бадруззамоннинг исён кўтарганини эълон этиб, унга қарши қандай чоралар кўриш тўғрисида аъёнлардан маслаҳат сўради. Сўзининг охирида:

— Ардоқлаб ўстирган ўғлимиз юзимизга оёқ қўйиб, намози жумъада хутбани ўз номига ўқитдирибдур, — деб қўшиб қўйди.

«Шаҳзода агар хутбани ўз номига ўқитгон бўлса, ўзини подшоҳ деб эълон қилибдур-да», деган фикр ўтди кўнчилиқнинг кўнглидан.

— Қани, гапни бош вазирдан эшитайлик, — деди султон ўнг томонга бурилиб.

Бошига наврўзий яшил қулоҳ, эгнига тилладўзи чопон кийган барваста Низомулмулк гапни узоқдан бошлади. Мамлакат энди тинчиган пайтда бу аянчли ҳодисанинг рўй бериши бошқа беқарор беқарни ҳам оёқлантириши ва давлат молиясига катта зарар етказишини айтиб, хазианада атиги икки минг туман ақча қолганини, агар зарур бўлса, келаси йилнинг солигини халқдан ундириб олишга тайёр эканини билдирди.

Илонинг ёғини ялаган вазир тулки сингари ўзини ҳар мақомга солар, ўз фикрини дангал айтишга ботинолмай, гапни айлантларди.

— Фикрингизни очиқроқ айтинг, — деди Хусайн сабр-сизланиб.

— Фикрим шулки... ҳим... агар можаро тинчлик йўли билан ҳал этилса — хўп-хўп. Мабодо сиёсат қиличини раёсат қинидан суғуришга тўғри келса, мин... маблағ топиб берурман.

Саркардалардан Жаҳонгир Барлос дарҳол Балх устига юриш бошлашни таклиф этди.

— Вақтни бой бермай, исёнкор шаҳар устига лашкар тортиб бормоқ зарур, — деди у обғидаги уфка этигининг кўнжига аста уриб қўйиб. — Менинг отлиқ қўшиним Мурғоб дарёси бўйида тахт турибдур. Агар фармони олий бўлса қуюндек учиб бориб, Балхни қабоб олурмен, зоти олийнинг ўзлари бир туман асқар билан етиб боргунларича қалъадорлик қилурмен. Бу вақтда халифазода Музаффар мирза бирла Муҳаммад Бурундуқ Астрободни ишғол этурлар...

Уруғ оқсоқоллари унинг гапни маъқулладилар. Мовут камзули устидан ялтироқ совут, бошига пўлат дубулга кийиб олган Жаҳонгир Барлос қошларини мағрурола кериб, атрофга аланглаб қўйди.

Расмий мансаб эгаси бўлмаган Навоий бошига симоби салла, эгнига кўк мовут чопон кийиб келган эди. Жаҳонгир Барлоснинг гапидан кейин совқотгандай, олдидаги мангалда бозиллаб турган чўкка қўлини тутди.

— Мирзам, қилични қиндан сугурмоққа ҳали вақт эрта,— деди у астагина. Навоий жуда секин гапирган бўлса-да, унинг гапини ҳамма эшитган эди.— Мирзам, низони сулҳ йўли билан ҳал этмоқ зарур.

Султоннинг пешонаси тиришиб кетди.

— Узингиз ҳам хабардорсиз, Хожя Дехдорни Балхга элчи қилиб йибордим,— деди у Навоийга тикилиб.— Мен ҳам можарони тишчлик била ҳал этмоқчи бўлдим. Оқибат на бўлди? Шундоғ тажрибали ва омил элчи ҳеч иш чиқара олмай, қуруқ қайтди. Бадиуззамон бизнинг шартимизга кўнмабдур. Астрободни Музаффар мирзага бермайдурмен. Астробод ҳам меники, Балх ҳам, дебдур. Бас, сулҳ йўли беркилди.— Аъёнлар бош ирғиб: «Шундоғ, тақсир, сулҳ йўли беркилди», деб подшоҳнинг гапини маъқулладилар.

— Мирзам, яна бир мартаба ҳаракат қилиб кўрайлик,— деди Навоий таъзим билан.— Бул сафар каминани элчи қилиб йиборинг. Мен, ҳар қалай, Бадиуззамоннинг устозидурмен, сўзимни ерга қўймас.

Султон шоирнинг бу гапини эшитиб, сукутга толди: «Бул ерда бўлаётган гаплар эртага бутун халойиққа маълум бўлғуси. Агар ҳозир Навоийга рад жавоби берсам, ҳамма, подшоҳ Алишернинг сўзига кирмай, уруш бошламоқчи, минг лаънат, дейди», деб ўйлади у.

— Майли, сиз элчи бўлиб боринг,— деди подшоҳ қонларини уюб.— Агар ўғлимиз итоат қилса, биз ҳам анинг гуноҳидин ўтармиз. Аммо лекин шартларимизга кўнмаса...— унинг юзи қаҳрли тус олди,— ўзидан кўра берсин.

Дарвишаланинг фитнасидан кейин Балх ҳокими яна исён кўтарган эди. Уша вақтда султон Балхдаги исён оловини сўндириш учун Астрободда ҳоким бўлиб турган ўғли Бадиуззамонни ёрдамга чақирди. Бадиуззамон эса ўн иккига энди қадам қўйган ўғли Мўмин мирзани Астрободда қолдириб, бир қисм аскар билан Ҳиротга етиб келди. Ота-бола бирлашиб, Балх исёнини бостирдилар*.

Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамонни Балхда қолдириб, ўзи Ҳиротга қайтди. Султоннинг мақсади — сердаромад

Астробод шахрини кичик хотинидан бўлган Музаффар мирзага олиб бериш эди. Бироқ, Бадиуззамон Астрободни ўғай укасига беришни истамай, отасининг талабини рад этди, Балхда исён кўтарди ва Астрободда қолган ўғли Мўмин мирзага чопар юбориб: «Астрободни берма, агар Музаффар мирза бостириб кирса, қурол билан қаршилиқ кўрсат», деб буюрди.

Навоий Балхга жўнагандан кейин, уруш чиқариб, Бадиуззамон ва унинг тарафдорлари тўплаган бойликларини қўлга киритиш пайида юрган очкўз саркардалар безовталаниб қолишди. Айниқса, Жаҳонгир Барлос оёғи куйган товукдай тиширчилаб юарди. У бор-йўғини қиморга бой бериб қўйиб, ўлжа талаб бўлиб қолган эди. Навоий Балхга жўнаган куниёқ у ўз маслакдоши Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Эшикни ичидан маҳкам беркитиб олиб, ўз дардини дангал гапирди:

— Алишербек ишнинг белига тепатурган бўлди,— деди у кўзларини чақчайтириб.— Агар уруш чиқмаса, ҳолим хароб. Ёнимда бир дирам ҳам қолмади.

— Пулингиз бўлмаса қарз бериб турай,— деди вазир астагина.

— Шундоғ ҳам бўғзимдин қарзга ботгонмен. Ҳой, вазир жаноблари, бир иш қилингики, Навоий тарбузи қўлтиғидин тушиб, шўппайиб қайтсин. Бу нарсаларга сиз, сиёсат арбобларининг ақлингиз етадур.

Низомулмулк илжайиб қўйди.

— Бадиуззамоннинг Балхдаги хазинасида ярмоқ кўп,— деди вазир гапни чалғитмоқчи бўлган кишидай.

— Рост, кўп деб эшитадурмен.— Саркарданинг қийиқ кўзлари ялтираб, оғзидан сўлаги оқиб кетаёзган эди.— Қани эмди, шул бойликларнинг бешдан бири менда бўлса!

— Тишчлик бўлса, бу бойликларни тушингизда ҳам кўрмайсиз.

— Рост! Бир иш қилингики, занглаб ётган қиличларимиз қинидин чиқиб жавлон қилсин. Ханжарларимиз қонга ташна бўб қолди.

— Ҳой саркарда, менга қаранг. Агар мен бир ишни бошлаб йиборсам, сиз қўлга туширган ўлжаларга мени шерик қиласизму?

— Ярмин берамен,— деди саркарда шанғиллаб.

— Секинроқ, эшик орқасида одам бор,— деди вазир аланглаб.— Илкингизни беринг.

— Гап битта,— деди Жаҳонгир Барлос унинг нозик қўлини қисиб.

* 1496 йили.

Новча, қиррабурун, кўзлари катта-катта Бадиуззамон одоб сақлаб тиз чўкиб ўтирар эди. Жуссаси кичикроқ шоир унинг олдида кичкина болага ўхшарди.

Навой подшоҳнинг Балхдаги саройида Бадиуззамон билан сулҳ музокаралари олиб борар, итоат ипини узган шахзодани тўғри йўлга солмоқчи бўларди.

— Гап шундоғ бўлсин, — деди шоир ниҳоят, — Астрободни инингизга топширинг, эвазига мен ўртада туриб Майманани олиб берай.

— Астробод осмон бўлса, Маймана қаро ер, — деди Бадиуззамон, — ҳе, лочинни олатўғоноққа алмаштириб бўлурму? Агар сиздан бўлак бир одам элчи бўлиб келганда, бўсағамга яқинлаштирамаган бўлур эрдим. Сиз, ҳар қалай, устозимсиз.

— Агар мени устоз десаңгиз, юзимга оёқ қўйманг, сўзимни ерда қолдирманг! — Бу гапни эшитиб, кўк шойи чопон кийиб, белини тилла камар билан тангиб олган олифта шахзоданинг юзи буришиб кетди.

— Халойиқ урушлардин безор бўлгон, осойишталиқни истайдур, агар сиз қилични қинга солиб, отангиз била тинчлик шевасида гаплашсангиз, халқнинг муҳаббатин қозонурсиз. Халқнинг муҳаббати катта гап. Ишнинг кетини ўйланг, ахир!

Шахзода иккиланиб қолди: «Бир ҳисобда чолнинг гапи жўялик, — деб ўйлади у. — Отамнинг бир оёғи ерда бўлса бир оёғи гўрда. Иним била тахт талашиб қолгонимда халқ мени қўлласа, ишим ўнгидан келадур. — Унинг ақли сулҳга мойил бўлса-да, ҳислари туғён этар: — Наҳотки, Астрободдай шаҳарни ўгай укангга берсанг», дегандек бўларди.

— Устоз, шартларингиз менга оғирлик қиладур.

— Уруш оғирлик қилмайдурму? Наҳотки, ўз манфаатингиз йўлида юртнинг осойишталигин қурбон этсангиз. Ўз отангизга қилич кўтармоқчимисиз? Мени шармисор қилиб қуруқ қайтармоқчимисиз? Қайси юз била Хиротга борурмен? Андан кўра мени шул ерда ўлдириңг. Мен пойтахтга қайтмаймен! Ўлдириңг!..

Навой сўзини тамомлай олмади, кўзидан дувиллаб ёш оқиб кетди.

Эшикда хизмат қилиб турган Беҳлул Навойнинг гапларини эшитиб, йиғлаб юборди, қайноқ кўз ёшлари сарпойчанг кийган сағри кавушга тома бошлади.

— Устоз, мени кечиринг, сизни хафа қилмоқни истаман эрдим.

— Агар розилигимни истасангиз, гапимга кўнинг!

— Отажон, ҳурматиңгиз учун Астрободдан кечдим.

Навой кўз ёшларини артиб, Бадиуззамоннинг пешонасидан ўнди. Навой хурсандлигидан терисига сигмай, юзи ёришиб, ажинлари ёзилиб, худди ўн йил яшаргандай бўлди. Музокараларнинг битиши муносабати билан берилган зиёфатда у қизиқ-қизиқ латифалар айтиб, ён-веридагиларни кулдирди, шаҳар аскиячиларининг қитиқ патига тегадиган гапларни отиб, уларнинг жағини очди. Ҳамма хурсанд бўлиб уйига қайтди. Кечаси шоир худди ёш боладай тинч ухлади.

Бироқ эртаси куни Навой даҳшатли бир манзарага дуч келди. Салом учун саройга келганда Бадиуззамон уни жуда совуқ қарши олди. Кўзлари чақчайган шахзода саломига алик олмасдан, Навойга найча қилиб ўралган бир қоғозни узатиб:

— Ўқиб кўринг манави туморни! — деб дўриллади. — Ўқинг, риёкорликнинг тимсоли бўлгон бу қоғозни!

— Нима гап ўзи? Қандай қоғоз? — деб сўради ранги докадек оқариб кетган Навой.

— Бу — падари бузрукворимизнинг Балх шаҳар доруғасига йиборгон махфий фармони. Ўқинг!

Подшоҳ шаҳар бошлиғига, «Бадиуззамон ўз навкарлари билан овга чиққанда, шаҳар дарвозаларини маҳкам беркитиб олинг, уни шаҳарга киргизманг», деган мазмунда фармон юборган эди.

— Кеча менинг навкарларим шаҳар ташқарисида шубҳали бир отлиқ кишини тўхтатиб, ёнин титкилаб шул ёрлиқни топибдурлар, — деди Бадиуззамон пешонасини тириштириб. — Отлиқни қалъага қаматдириб қўйдим. Яхшилаб қаранг, муҳр ва имзо отамники, бу қалбаки ёрлиқ эмас.

— Қалбаки эмас, — деб унинг гапини тасдиқлади Навой Ҳусайн Бойқаронинг имзосини таниб.

— Демак, падари бузрукворимиз сизни элчи қилиб йибориб, мени чалғитмоқчи ва қопқонга илинтирмоқчи бўлибдурлар. Муни қаранг, иккимиз ҳам ҳийла ва найранг тузоғига тушибмиз.

Навой Султон Ҳусайннинг ҳийлакор эканини билса-да, лекин ундан бундай хиёнат содир бўлади, деб сира ўйламас эди. Ҳазабига чидай олмай, тишларини қирсиллатиб қўйди, лекин чурқ этмади. «Мирза Ҳусайн ҳамма ури-нишларимни беҳудага чиқарди, эмди индамай изимга қайтаверай», деб ўйлади у.

Шоир ноумид бўлиб эртасигаёқ ўз одамлари билан Хиротга жўнади. Қирғоғини қамиш босиб кетган, тўлиб-

тошиб оқаётган Мугроб бўйига етганда, султоннинг отлиқ аскарлари дарёдан кечиб ўтмоқда эди.

Кўзига ёруғ дунё қоронғи бўлган Навоий Хиротга етиб келгач, бу ерда туришни истамай, Машҳад шаҳрига йўнади. У саёҳат қилиб кўнглидаги чигилларини ёзмоқчи, асабларини тинчитмоқчи эди. Лекин Хуросон мамлакатида даҳшатли воқеалар юз бера бошлади. Хусайн Бойқаро Балх устига, Музаффар мирза Астробод устига юриш қилди. Қалъа босиб олишда тажрибаси катта, аскарни кўпроқ бўлган султон Балх шаҳрини қамал этиб, уни жанг билан ишғол қилди¹⁹. Бадиуззамон ўз навкарлари билан араб қочиб қутулди.

Эртаси кун Астробод ҳам забт этилди. Мўмин мирза асир қилиб олинди ва Хиротга келтирилиб, шаҳар ўрта-сидаги Ихтиёриддин қалъасига қаматилди.

Хусайн Бойқаронинг ҳали ўн икки ёшга тўлмаган набираси ним қоронғи зиндон ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, жангда қилган хатоларини эслаб ўкинар, шаҳар мудо-фаасини яхши уюштира билмаган майхўр бекларни койир эди. Унинг жиғибийрони чиқар, дўнни юзлари қизариб, қийиқ кўзларидан ўт чақнар, ёш юраги ғазаб билан ёнар, лекин унда маъюсликдан асар ҳам йўқ эди. У ўзининг қамокда қолиб кетиши ёки шу ерда ўлим шарбатини то-тишини хаёлига ҳам келтирмас, назарида биров келиб, ҳозир зиндон эшигини ланг очади-ю, уни бўшатиб юбора-дигандек туюларди. Ёшларга хос ишонч ва умид билан тўлган қалби ўзининг тезда қутулиб кетиб, яна Астро-боддаги онаси ёнига қайтишидан дарак бераётгандек эди.

Шу вақтда Бадиуззамоннинг ўғай онаси Хадичабегим ўз тузоғига илтириган Мўмин мирзанинг атрофида қора ўргимчакдек айланиб юриб, илго тўрини тўқир эди. Ёши қирққа яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳали ўз чиройини йўқотмаган бу гайратли, ўктам хотин эри Хусайн Бойқарони «гаҳ» деганда кўлга кўнадиган қилиб олган эди. Эри кўи ичиб маст бўлишидан у хафа эмас, билъакс, хурсанд, чунки бундай вақтларда у ўз ишини битириб оларди. Хадичабегим эри ўлиб кетгандан кейин Бадиуззамоннинг тахтга ўтиришидан кўрқар, шунинг учун подшоҳ билан катта ўгли орасига низо солиб, ўз арзандаси Музаффарни валиаҳд қилиб белгилашга уринарди.

Хадичабегим эски одат бўйича вазирлардан қочмасди. Бир кун у эрини ичириб маст қилди-да, Низомулмулк-нинг қабулхонасига кирди. Вазир ўгли билан сарой хази-наси муставфилари (ҳисобчилари) нинг дафтарларини

текшириб ўтирар эди. Маликани кўриши билан ота-бола ўрнидан туриб таъзим қилишди. Хадичабегим:

— Бадиуззамоннинг тирмизагини нима қилмоқчи-сиз? — деб сўраб қолди.

— Нима қилардик? Яна беш-олти кун қамокда асраб, кўзи мошдек очилгандан кейин қўйиб йиборурмиз.

— Андин сўнг отаси бирла яраш-яраш қилиб оғиз-бурун ўпишасиз, шундоғми?

— Бегим, тушунинг ахир. Бошқа иложим йўқ.

— Бу — менинг режамга мос келмайдур.

— Билурмен, бегим.

— Билсангиз, шундоғ бир иш қилингни, мирза катта ўгли бирла юз кўришмайдураган бўлсин.

— Масалан?

— Масалан... — Хадичабегим беихтиёр вазирнинг ўғ-лига ишончсизлик билан қараб қўйди, лекин ота-боланинг тили бир экани эсига тушиб, ўз фикрини дангал гапирди. — Тирмизакни жаллодга топширмоқ керак.

Низомулмулк бир ирғиб тушди, унинг гудруш юзлари бўртиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Вазирнинг новча, чақир кўз ўгли эса, ҳеч нарсани эшитмагандек кўзларини бақрайтириб турарди.

— Оқибати хунук бўлмасайди, деб кўрқадурмен.

— Ўзингиз эркакмисиз ё хотин кишимисиз? Ҳали шул юрак била тилладўзи чопон кийиб юрибсизми?

— Зоти олийни кўндириб бўлурмикан?

— Сиз фармон тайёрланг, кўндириш мендин.

Ўзини катта оладиган, ҳеч кимни назар-писанд қил-майдиган Бадиуззамонни Низомулмулк ўлгудек ёмон кўрар эди. У Мўмин мирзани қатл этиш тўғрисида фар-мони олий ёзар экан, «Шошма, ўглингни ўлдиртириб, ўзингни маймундек ўйнатамен», деб ўйлар ва тишларини гичирлатар эди.

— Ҳозир мирзам қаттиқ маст. Имзо чектириб, мухри-ни бостириб олмоқ қийин эмас, — деди Хадичабегим.

Хадичабегимнинг хаёлига келган машъум фикр Хусайн мирзанинг ҳам миясидан лип этиб ўтган эди. Унинг айғоқ-чилари Мўмин мирза қамалган Ихтиёриддин қалъаси атрофига халойиқ тўпланиб гавго кўтараётгани, оломон қалъа бегидан ёш шаҳзодани озод қилишни талаб этаёт-гани тўғрисида маълумот бериб турар эдилар. Қалъа беги отига миниб, қуролли навкарлари билан оломонни қувиб юборар, аммо бир оздан кейин халойиқ яна тўпланиб қолар эди. «Мўмин мирзани халқ севадур, иложини топса, ҳозироқ ани тахтга ўтиргизиб, подшо қилиб қўтаргай»

деб ўйлар эди султон ва гайирлиги келиб, рашк ўтида ёнар эди. Шу ўй худди хумга тушиб қолган аридек гўнгиллаб, хаёлхонасида жавлон ураётганда Хадичабегим қўлида фармон билан кириб келди. У хотинининг Мўмин мирза қонига ташна бўлиб юрганни пайқаган эди. Уни кўриши билан ўзини мастликка солди.

— Вазирингиз мана бул фармонга имзо чекиб, муҳр босиб беришингизни илтимос қилдилар,— деди Хадичабегим.

— А? Фармон? Ҳа, ҳа... Фармони олий. Низомулмулкка инонса бўлур... Шўбон уйқуда бўлса доғи... ити уйғоқ... Муҳрим қайда? — У қўлига фармонни олиб, айлантириб кўрди, кейин чўнтагидан муҳрини олиб, хотинига узатди.— Ма, ўзинг босиб ол!..

Султон Хусайннинг Бўдана ва Дўлана деган икки жаллодига яна иш топилди. Бўдана подшоҳга кўр-кўрона итоат этувчи, ғаламисликни билмайдиган, дали-гули, норғул йигит эди. Ўлимга ҳукм қилинганларни, гўё раҳми келгандек, қийнамасдан ўлдирарди. Дўлана эса калла-хум, калтабақай, муғомбирроқ киши эди. Ўз қўлига тушган одамни, жаллодлик қондасига риоя қилиб, шошмай ўлдирарди.

Вазир ўзининг қора ниятини амалга оширишни Бўданага топширди. Жаллод подшоҳ фармонини кўриб, сесканиб кетган бўлса-да, лекин ўзини тутиб олди. Подшоҳ амрини сўзсиз бажо келтиришга ўрганган жаллод тез-тез қадам ташлаб, Ихтиёриддин қалъасига етиб келди. Ени шаҳода билан саломлашиб, дарҳол:

— Сени ўлтургани келдим,— деди.

Ўлимни хаёлига ҳам келтирмаган бола унинг гапини ҳазил фаҳмлаб:

— Ҳе,— деб кулди,— ёлғон айтасиз.

— Невчун куласен, аҳмоқ. Йиғламоқ керак!

Бўдананинг вазоҳати хунук, қовоғидан қор ёгарди.

— Нега йиғлай? Ҳазилга ҳам йиғлайдимки киши? — Мўмин мирзанинг товуши қалтираб кетди.— Амакимсиз-ку. Эсингиздадир, уч-тўрт йил илгари Ироқдин бир паҳлавон келиб Паҳлавон Муҳаммад била кураш қилғонда мен елкашгазда ўтириб томоша қилғон эдим. Ушанда «Бўданадай амаким бор, кимдан қўрқамен?» деб ўйлаган эдим...

Жаллоднинг авзойи ўзгариб, лунжлари лип-лип уча бошлади, томоғига бир нарса келиб тикилгандай бўлди.

— Эсимда бор,— деди у бўшашиб.

— Амаки, бу йил ҳам Ироқдин паҳлавонлар келади,

деб эшитамен, томоша қилиш учун бирга борамизми?

У боланинг бошини етлади-да, кейин зиндондан чиқиб, тўғри саройга йўл олди, подшоҳнинг оёғига йиқилиб, бегуноҳ боланинг қонини сўрамоқчи бўлди. Бироқ «хужран хосида» гирт маст бўлиб ётган Хусайннинг эшити олдидан турган Муҳаммад Валибек уни ҳайдаб юборди.

— Кириб айтинг... Бўдана келибди, денг... Ўз пушти камаридан бўлғон...

— Қоч деймен, ойболта билан бошингни ёрамен.

Бўдана ўздан ҳам бераҳм, тошюрак одамлар олдидан эшолмай қолди. Воқеадан хабардор бўлган Низомулмулк шошиб-пишиб, Дўланани ишга солди. Энг олдин унга бир халта танга ишбом қилиб, дарҳол зиндонга жўнатди.

Бўдана чиқиб кетгандан кейин Мўмин мирза безовталаниб, зиндон ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Боши хавф-хатар остида эканини у энди пайқаган эди. Бироқ у ўлишни истамас, боши узра тўпланган булутлар орасидан нажот юлдузини ахтарарди: «Зора, Бўдана бобом оллига бориб арз қилса-ю, жонимни кутқариб олса», деб умид қиларди. Бироқ эшикдан кириб келган калтабақай Дўланани кўриб эти сесканиб кетди. Жаллод индамай, белига ўралган чилвирини ечди, боланинг қўлини орқасига боғламоқчи бўлди.

— Қоч, илкимни боғлатмайман,— деди Мўмин мирза ўзини бурчакка олиб. Унинг зардаси қайнаб, жаҳл кўрқувни босиб кетган эди.

— Гапни чўзма, тиз чўк.

— Тиз чўкмаймен, ўлдирсанг ўлдиравер. Шундоғ туриб берамен.— Бола қоматини тик тутиб, бошини гоз кўтариб турди...

Эргасига эрталаб Хусайн Бойқаро қарахт бўлиб уйғонди, боши оғриб тургани учун шаробдорини чақириб, бир коса май келтиришни буюрди.

Шаробдор хомуш, қовоғи солиқ эди. Сарой сув қуйгандек жимжит, тиқ этган овоз эшитилмасди. Сарой аҳли кузда қарахт бўлган пашшадек гивирлашиб, оёқ учида секин юришарди.

— Ҳой, не бўлди? Муҳаммад Вали, қасрдасиз?

Муҳаммад Вали ичкари кириб таъзим қилди.

— На ҳодиса бўлди? Нега сарой жимжит?

— Мирзам... фармонингиз... бажо келтирилди.

— Очқроқ гапирсангиз-чи! Қандай фармон?

— Муҳаммад... а... мирза Мўмин ҳақида...

МИРҲАЙДАРНИНГ ҲАЛОКАТИ

— А? Мирза Мўмин не бўлди?

— Кеча кечқурун... қатл этилди.

Хусайн тиззасига бир уриб: «Оҳ!» деб юборди. У хо- зир чиндан ҳам неварасига ачинар, кеча бир дақиқалик чиркин хисга берилиб, бемаъни иш қилганидан пушаймон ер эди.

Худди шу куни Машҳаддан қайтиб келган Навоий йиғи-сиги устидан чиқиб қолди. Ҳирот аҳли ҳам тобут кетидан чуввос кўтариб боришарди. Навоий ҳам ҳасса таянган ҳолда тобут олдига тушиб: «Вой жигарим!» деб йиғлар, дувиллаб оққан кўз ёшлари сўлгин юзидан соқоли- га оқиб тушарди.

Подшоҳ бу кўнгилсиз воқеанинг сабабчиларини қаттиқ жазолаш билан ўз айбини бўйнидан соқит қилмоқчи бўлди. Бош вазир билан унинг ўглини дарҳол зиндонга қаматиб, сўроқ қилдира бошлади. Хадичабегим ҳамма айбни Низомулмулк устига юклаб, ўзини оппоқ қилиб олди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Бўдана, под- шохнинг амрига мувофиқ, Низомулмулкнинг кўзи ўнгида унинг ўглини ўлдирди, кейин қалъа дарвозаси ёнида вазирнинг оёғидан дорга осиб қўйиб, тириклайин тери- сини шилиб олди.

Ўгли ваҳшийларча ўлдирилгандан кейин Бадиуззамон асқар тўплаб, отасига қарши уруш бошлади. Хуросон мамлакатида ўлимнинг бозори қизиб, хароб бўлган бинолар устида бойқушлар сайрашга киришди. Вайрон бўлган шаҳарларда оч-ялангоч болалар, жулдур кийимли, қоқ суяк бўлиб қолган аёллар тентираб қолди.

Мамлакатни босиб олган зулм-ваҳшатнинг поёни кў- ринмас, нажот юлдузининг юзини қора булутлар қоплаб олган эди.

Алишер Навоий шаҳар ташқарисидаги чорбогига кў- чиб чиқди. Унинг бели букчайиб, қўллари қалтирайдиган, қулоғи доим шангиллайдиган бўлиб қолди. Бироқ шунга қарамай, у то саҳаргача мижжа қоқмай ишлар, ўлим элчилари етиб келмасдан бурун кўнглидаги гапларни ёзиб қолдириш учун шошиларди.

Шоирнинг тоғ ён бағрига солинган шинамгина ший- пони ўртаёсида, настак курси устида бир шам лип-лип ёниб турар, мис қандил устига кўз ёшларини тўкар эди. Ой- динсиз кечаларда шам нури зулматнинг бағрини ёриб ўтиб, олисдан милтиллаб кўринарди.

Мўмин мирзанинг ноҳақ тўкилган қони ўз соҳилига кириб тинч оқаётган ҳаёт дарёсини заҳарлаб, жунбушга келтирди. Ҳар ёқдан жанг ноғораларининг товуши, «Ур- хо, ур» садолари янграй бошлади. Бадиуззамон ўглининг ўчини олиш учун қиличини ялангочлади, ўлжаталаб сар- кардалар унинг ёнига кириб, жанг майдонларида жав- лон уриб, халқ молини яғмо этишга киришдилар. Под- шохнинг ҳеч тузатиб бўлмайдиган хатоси Хуросон ўлкаси- ни тубдан жаҳаннам ёқасига келтириб қўйган эди.

Навоий юрт бошига келган фалокатдан чўкиб қолган, бошини кўтариб қараса, осмон гумбази чарх ураётганга, оёғи остига боқса, ер айланаётганга ўхшарди. У ҳасса- сига таяниб бинафшазорни айланди, кейин супа четига ўтириб, кўзини юмди-да, хаёлга чўмди. Унинг боши ҳамон айланар, хаёлига бири биридан оғир фикрлар ке- ларди. Юртнинг яна нима кўргилиги бор экан? Нажот соҳилидан тинчлик шамоли келиб, қуёш юзини қоплаган ваҳшат булутларини ҳайдаб юборармикин?

Кишининг бошига ғам тушмасин, тунса, кетма-кет бир-бирини эргаштириб келаверади. Шоир уҳ тортиб ўтирганда тоғаваччаси келиб салом берди. Шоир кўзи- ни очди-ю, саломга алиқ олишни унутиб қўйди. Мир- ҳайдарнинг эғнида қуроқ тўн, бошида кулоҳ, қўлида тас- бех, оёғида эшак терисидан қилинган сағри кавуш. Навоий унинг саргайган юзига, уст-бошига қараб:

— Оллоҳ, оллоҳ, бу не аҳвол? Сенга не бўлди? Жунун водийсидин эсан ел ақлингни олиб кетдими? — деб сўради.

— Йўқ, эс-хушим жойида, ҳар вақтдагидин ҳам жо- йида, аммо бул фоний дунёдин кечиб, ул дунёни ўйлаш пайти келганин англадим. Шул сабабдин Дарвишалибек- ка мурид бўлиб, дарвишлар қаторига кирдим.

— Шайхлар қаторига де. Ё олло! Ўшал кароматлари фирибгарликдин иборат шайхлар қаторига кирдим де!

— Зарбоф тўн кийиб, риёкор подшога хизмат қилгон- дин, қуроқ тўн кийиб зикр тушган яхши. Дарвишнинг қуроқ нони шохнинг новвот-наботидин ширинроқ, — деди Мирҳайдар хириллаб. Зикр-самоъ тушавериб, унинг товуши бўғилиб қолган эди.

— Сўзима қулоқ сол, иним, — деди шоир ачиниб. — Дарвишлик йўлига эртароқ кирибсен. Ёшинг элликларга бориб қолгонда майли эрди. Ўттиз бешга эмди қадам қўй- динг. Қариларнинг қилигини қилиб оламга шарманда

бўлма. Кексалар ёшларга улфат бўлиб, алар била майхўр-лий қилса, уётига қоладур, ёшлар чолларга қўшилиб, кеча-кундуз тоат қилса, дўстларнинг гашин келтирадур, душманларни хурсанд қиладур. Узинг айтчи, шу ёшнингда соқоли оқаргон шайхлар била бир пўстакда ўлтирмоқ сенга ярашадурми?

— Одамлар не десалар десунлар. Мен бул дунёдин воз кечиб, ўзимни ҳаққа топширдим. Осмон гумбази оқ уйим, юлдузлар чилчироғим, офтоб ва ой наққорам, — деди Мирҳайдар кўкка боқиб.

— Ҳаҳха! Икки дунё бир қадам бўлиб қолибди-да сенга. Аммо бола-чақанг борлигин унутма. Осмондаги наққораларни чалиб, аларни тўйгазиб бўлмайдур. Яхшиси, мен сенга Фаррошон мавзеидаги еримни берайин, зироатчилик била шугуллан.

— Ер тирнаб, гўнг искаб, дон сочмоққа, боғ кўкар-тирмоққа тобим йўқ.

— Пўстак устида ўлтириб, риёзат чекмоқ яхшироқ эркан-да. Қачондин бери тасбеҳ ўғирмоқ ҳалол меҳнатдин афзал бўлиб қолди?

Навоийнинг ҳар бир гапига жавобан Мирҳайдар далил келтириб, алжирай берди. Шоир унга ўз хатосини тушунтириш мумкин эмаслигини тушунди, аҳмоқ одам билан олишиб ўтиришнинг бефойда эканига яна бир марта қаноат ҳосил қилди. Бировки, насиҳат билан тузалмаса, ҳаёт унга изо бериб, кўзини очиб кўяди.

— Майли, билганингни қолма. Сенга оталиқ меҳри била боқдим, ҳеч вақт аҳволингдин гофил бўлмадим. Аммо сен насиҳатимни қулогингга илмадинг, менга шул қадар азоб бердингки, бу юз ўлимдин бадтар. Менинг ўршимга эмди Дарвишалибек оталиқ қилсин. Хонақода зикр тушадурган вақт келди, бора қол. Менинг бошим оғриб турибдур, кириб дам олайин.

Орадан икки хафта ўтмай, Навоий жуда галати бир гапни эшитиб, танг қолди. Одамларнинг айтишича, тоғаваччаси эғнидаги қуроқ тўн ўрнига тугмадор кийиб олибди, кавуш-маҳсини ечиб ташлаб, этик кийибди ва соқолини калта қилиб қирқтириб, Қундуз шаҳрига жўнабди ва Бойқаронинг ашаддий душмани — Хисравшоҳ хизматига кирибди. Бу хабар гўё бошига келиб теккан тошдек, шоирни гангитиб қўйди. У Мирҳайдардан тез-тез хабар олиб турмаганига ўкинди. Агар бундай бўлишини билганда уни бу ножўя қадамни босишдан асраб қолган бўларди. Бунинг оқибати нима бўлди? Мўмин мирза воқеасидан кейин Султон Ҳусайн билан ораларига тушган совуқлик адоват-

га айланмасмикин? Душманлар, Алишербек Мирҳайдарнинг бу ишидан беҳабар бўлмаган, балки унинг маслаҳати билан шу ишни қилган, деб игво қилишлари турган гап. Мирҳайдарга хат ёзиб, Ҳиротга қайтиб келишни ва Султон Ҳусайндан кечирим сўрашни тавсия этсамикин? Хати қўлга тушса, оқибати нима бўлади? Мирҳайдар унинг гапини қулоққа олармикин? Навоий тараддуллашиб, вақтни қўлдан бой бериб қўйди. Ишончли бир савдогардан юборган хати Қундузга кечикиб борган эди. Ҳисравшоҳ Ҳусайн Бойқаро билан сулҳ тузиш учун унинг ҳузурига ишончли ва мўътабар бир кишини юборишни мўлжаллаб юрган эди. Мирҳайдар унинг хизматига киргандан сўнг бу инга ундан муносиброқ одам топилмади. Ахир у Хурсон султонига яқин бўлган нуфузли бир одамнинг яқин қариндоши-ку.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда Бодғис вилоятида Бобоҳоний мавзеида эди. У бу ерга исён байроғини кўтарган ўғил Абулмуҳсинга қарши аскар тортиб келган эди.

Султон чодирда қошларини чимириб, муштини гўштдор, ялпоқ юзига тираб ўтирар, тутун каби аччиқ фикрлар аъзойи баданини заҳарлар эди. Бир томондан Бадиуззамон, иккинчи томондан Абулмуҳсин қилич яланғочлаб мамлакатни парчалamoқчи, оталарининг юзига оёқларини қўйиб, юртни ўз билганларича идора қилмоқчилар. Понқўрлар! Агар уларни навкарлари билан қўлга туширса, нима қилишини билади. Емонотлиқ бўлмаслик учун ўғилларининг қонини тўкмайди-ю, лекин уларни ёмон йўлга солган мулозим-навкарларидан қирқ-элликтасини қатл эттиради. Шундай оғир хаёллар туман каби бошини чулғаб турган пайтда Муҳаммад Валибек чодирга кириб таъзим қилди-да, Хисравшоҳдан элчи келганини ва ҳузурига кириш учун ижозат сўраётганини билдирди.

— Хисравшоҳдин? Ажаб! Сиз анинг ёрлигин кўздин кечирдингизми? Ким экан элчиси?

— Ёрлиқни кўриб чиқдим. Хисравшоҳ сиз жанобларига дўстлигин изҳор этиб, эски хусуматларни унутиб юбориш ва икки ўртада яхши муносабат ўрнатиш истагинда эканини билдирибдур ва Мирҳайдарни элчи қилиб йиборибдур.

— Мирҳайдарни? Қайси Мирҳайдар? Мирсайид оганиннг ўғлими?

— Ҳо, шундоқ. Алишербекнинг тоғаваччаси. — Муҳаммад Валибекнинг кўзида билинар-билимас кипоя ва кин-адоват учқуни кўринди-ю, кейин сўнди.

Ҳусайн Бойқаронинг кўзлари қинидан чиқаёзган эди.

Очиқ ҳаводан қор ёгса ҳам у бунчалик ҳайрон бўлмасди. Яқиндагина Мирҳайдарнинг Хирот кўчаларида жанда ва кулоҳ кийиб юрганини эшитган ва ичида: «Бу куйингдан баттар бўл!» деб қўйган эди.

Муҳаммад Валибек унинг кўнглидаги гапни юзидан ўқигандай:

— Мирҳайдар яқингинада қуроқ тўнда, илқида тасбеҳ била санғиб юрувчи эрди, кейин жомасини ўзгартириб, Қундузга кетди. Узи арзимаган одам бўлгани учун бул ҳақда маълумот бериб, сизни безовта қилмоқни истамаган эрдик.

— Мирсайид оқадек ақлли ва баҳодир йигитдин Мирҳайдардек аҳмоқ ўғилнинг тугилганига ажабланурмен. Бениҳоя ишоятларим ва шафқатим эвазига менга хиёнат қилди. Барча яхшиликларимни унутиб, душманим хизматига кирди. Мен ани элчи деб эрмас, хиёнатчи деб билурмен. Ул нобакорни дарҳол қаматиб қўйинг, кейин қилмишига яраша жазо бергаймиз.

Султон газабидан дир-дир титрар эди. Бундан бир неча йил илгари, Навоийни Астрободда султоннинг баковули заҳарламоқчи бўлди, деб гап тарқатган шу Мирҳайдарнинг ўзи эмасмиди! Сувни лойқатиб, султон Хусайнга анча ташвиш орттирган аблаҳ ўшанда осонгина қутулган эди. Энди қутулиб бўпти! Ҳозирнинг ўзида Бўданани чақириб, ул хоиннинг калласини олиш тўғрисида буйруқ берсамикин? Йўқ, бир оз ўйлаб кўриш керак. Ҳукамолар, газаб вақтида одам ўзини тута билиши лозим, деганлар. Ҳозирча бу тўғрида ўйламай, бошқа ишлар билан шугулланиши лозим.

Эртасига эрталаб яна Мирҳайдарга нима чора кўриш тўғрисида бош қотирди. Ўйлаб-ўйлаб, уни жаллод қўлига топширишга жазм қилди, акс ҳолда қўл остидаги мулозим ва навкарлар омади юришган бошқа ҳукмдорлар томонига ўтиб кетишлари, кейин қайтиб келсак, Хусайн мирза бизга жазо бермай, тавбамизни қабул қилар экан, деган фикрга келишлари мумкин. Ҳукмдорга хиёнат ўлим билан баробар эканини билиб қўйсинлар улар!

* * *

Мирҳайдарнинг даҳшатли ўлими ҳақидаги хабар Навоийни гангитиб қўйди. Нима бўлапти ўзи? Нега Мирҳайдар аҳмоқлик қилиб, султон ҳузурига элчи бўлиб келди-ю, нега султон бекорга унинг бўйнига қилич солди?

Ҳар иккаласининг ҳам қилган ишида бир маъни, мантиқ борми?

Қайғусининг зўрлигидан унинг кўзларига ёш келмас, томоғидан овқат ўтмас эди. Бехулул келтириб қўйган таом дастурхон устида шундоқлигича қоларди. Дўстлар уни юпатишга, кўнглини олишга уринар, шоир уларнинг ҳамдардлигидан миннатдор эканлигини айтиб, яна бошини қуйи солганча сукутга толарди. Орадан икки кун ўтгач, Соҳиб Доро унинг олдига келиб:

— Мирҳайдарнинг жасадини Бодғисдин келтириб, шул ерда дафи қилсак яхши бўлар эди, — деб қолди.

— Бу фикр менинг ҳам хаёлимга келган эрди. Сиз шул ишга бон бўлинг.

— Агар бу иш Ялангтўш баҳодирга топширилса... Ялангтўшнинг помини эшитиб, Навоий бир ижирганиб қўйди. Аммо у ярамас одам бундай топшириқларни бажону дил бажаради. Уй эгасига ўзининг садоқатли эканлигини кўрсатиш ва унинг ишончини қозониш учун у ўзини ўтга, сувга ташлашга тайёр.

— Майли, Ялангтўшга айтинг, икки йигитини олиб, Бодғис борсин. Бўданага икки-уч динор берса, кўмган еридан жасадни олиб, маматга ўраб берадур.

Беш кундан кейин шаҳид ўлган Мирҳайдарни одатга мувофиқ кийим-боши билан Чашмаи Моҳиёндаги мазорга қўйдилар. Устига тупроқ тортилиб, қуръон ўқилгандан кейин Навоий: «Давр бевафолари жавридин дод! Замон ситамкорлари зулмидин дод!» деб йиглаб юборди. Кўз ёшлари юзини ювар, лабига, оқарган соқолига оқиб тушар, букчайиб қолган гавдаси қалт-қалт қилар эди. Унинг дўстлари ҳам ўзларини туютолмай, беихтиёр кўз ёшларини оқизар эдилар. Соҳиб Доро белбогининг учи билан кўзларини артиб, унга тасалли бера бошлади, йиғисини тиёлмаган шоир ўрнидан турулмаётганини кўриб, унинг қўлтигидан олиб, етаклаб кетди.

УЛИМ

Кўрпа-тўшак қилиб ётган шоир ўқтин-ўқтин ихраб, қуруқшаган лабларини қимирлатиб қўярди. Шунда унинг ёнида ўтирган Соҳиб Доро пахта билан оғзига сув томизар, шоирнинг оқариб кетган юмалоқ юзига, юмилган кўзларига қараб хўрсинарди.

Навоийнинг уйи сув қуйгандек жимжит, унинг яқинлари товуш чиқармай, оёқ учида юрар эдилар. Бетобни

кўргани келган аҳбоблар остонада кўл қовуштириб, унга бириас қараб турардилар-да, кўз ёшларини артиб, индамай чиқиб кетардилар. Тилдан қолган бемор баъзан ўзига келиб, кўзларини аранг очар ва секин: «Оҳ, оҳ, оҳ!» деб кўярди. Зийрак Соҳиб Доро шоир жисмоний азоб чекаётганидан эмас, балки руҳан муаззаб бўлаётганидан, мўлжалдаги ишлари битмай қолганидан афсусланиб оҳ чекаётганини ички бир ҳис билан сезар, унга қўшилиб ўзи ҳам ух тортиб кўяр, умри охирлаб қолганда юз берган фалокатлар Навоийнинг юрак-бағрини куйдираётганини билар эди. Мўмин мирза билан Мирҳайдарнинг ўлими юрагида қолдирган жароҳатлар, юрт ишлари, жабрдийдаларнинг ниқоятларини эшитиш, тинчгина бир ерда ўтириб ишлашга имкон бермади. Кўча бошида бирор қарздор, ённки ўзини гаровга қўйиб бой одамдан пул олган бир киши Навоийни пойлаб турар, у кўчага чиқса, дарров йўлини тўсиб, кўз ёши билан ундан мадад сўрар эди. Шоир баъзан уларга пул бериб, ҳожатларини раво қилар, баъзан қарз берганларни сабр қилиб туришга кўндирарди. Баъзи маккор одамлар: «Ҳажга кетаётирмен, фотиҳа беринг», деб ўз ҳамроҳлари билан униқида меҳмон бўлар, баъзилар, «ҳаждан келдим», деб униқида тунаб кетар эдилар. Баъзан бирор қаллоб шайх: «Фалон авлиёни тушимда кўрдим, сиз аларнинг ёнида экансиз», деб уни тавоф қилган бўлар ва шу баҳона билан бир нарса ўмариб кетарди. Ҳатто бир куни ҳиротлик шоир Ҳасаншоҳнинг ўғли: «Отам вафот этдилар, кафанликка пул беринг!» деб йиғлаб бир неча динорни олиб кетди, кейин эртасига Ҳасаншоҳ ўлмаганлиги маълум бўлди. Навоий шайхлар, сўфиларнинг тамагирлиги, сохта авлиёларнинг каромати, мазлумларнинг оҳ-воҳидан, бекларнинг гаддор башараларини кўришдан қутулмоқ учун ҳажни баҳона қилиб, ўз яқинлари билан мамлакатдан чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ бунга подшо ҳам руҳсат бермади, очкўз беклардан юрак олдириб қолган халқ ҳам.

Соҳиб Доро шуларни ўйлаб, хўрсиниб кўяр, ўқтин-ўқтин оҳ чекаётган шоирга меҳр билан тикиларди.

«Бир ҳафта бурун соппа-соғдек эдилар, — деб яна хаёл суриб кетди Соҳиб Доро. — Астрободдин келаётган Ҳусайн мирзани кутиб олмоқ учун йўлга чиққанмизда, димоғлари чоғ эди, Париён работида тунаб, эрта билан сайрга чиқдилар, аммо работ деворига битилган шеърларни ўқиб маънос бўлдилар». У девордаги шеърни ёдлаб олмаганига нушаймон ер эди. Уша шеърда агар қазо етса, ҳакимлар ожиз, Ибн Сино қонунлари кучини йўқотади,

дейилган эди. Дарҳақиқат, Ҳиротнинг машҳур табиблари ҳам Навоийнинг дардига даво тополмаптилар. Доридармон ҳам; қон олиш ҳам кор қилмади.

Жумодилохирнинг 12-куни ²⁰ эрта билан улуг шоир жон таслим қилди. Бутун Ҳирот азахонага айланди, ҳам-манинг кўзида ёш, эгнида мотам либоси. Кўк ҳам мотам тутгандек қора булут билан қопланди.

Навоийнинг тобутини кўтариб кетаётганларида кўз ёши сингари ёмғир томчилаб турарди. Аммо бунга ҳеч ким шарво қилмас, ҳеч ким ўзини панага олмас эди. Кўчалар тошқин дарёдек тўлқинланиб турар, ҳар бир одам табаррук тобутга елкам тегиб қолсин, деб бир-бирини туртар, тобутни елкасига олини билан бошқаси кифтини тутарди. Шаҳзодалар тобутни елкалаб дарвозадан чиқишлари биланок, оддий халқ уларни суриб уни эгаллаган эди. Шу топда ҳамма ўзининг мартабаси; бойлиги, камбағаллигини унутган, мотам бир неча соатгача ҳаммани баробар қилиб қўйганди. Шаҳзода ва қосиб, бек ва оддий фуқаро, дўқондор ва ҳаммол аралаш-қуралаш бўлиб кетган, улар тобутга яқинлашиш учун бир-бирини туртар, ҳеч ким бунга эътибор бермас эди.

Дақиқа сайин алмашиниб турган тобуткашлар қундек енгил бўлиб қолган шоирнинг жасадини дод-фарёд кўтарган тумонат одам орасидан аранг олиб ўтиб, ийдгоҳга етказдилар. Бу ерда жаноза ўқилди. Навоий ўз масжиди жомеининг ёнига ўзи учун мақбара қурдирган эди, унинг жасадини шу ерга дафи этдилар, шоирнинг яқин дўстлари, санъаткорлар, олимлар унинг даҳмасида тунаб, хушовоз хофизларнинг тиловатига қулоқ бериб, ухламай чиқдилар.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг уйида уч кун ўтирди. Фотиҳага келган одамлар «аза соҳиби» бўлган подшога таъзия билдириб, тасалли берар ва унга узоқ умр тилар эдилар. Қора тўн устидан белини боғлаб олган Ҳусайн ўтирган ерида, кўлидаги дастрўмол билан кўз ёшларини артиб, фотиҳага келганларга миннатдорчилик билдирарди.

Кечаси Ҳусайн Бойқаронинг кўзидан уйқу қочиб, Алишер билан бирга ўтказган болалик даврини, Абулқосим Бобур саройида хизмат қилиб юрганларини эслади. Кейинги даврларини хотирлар экан, баъзан билинар-билинмас жилмайиб кўяр, баъзан қовоғи осилиб кетарди.

Подшонинг Навоий уйида уч кун ўтиришидан мақсади шоир унинг яқин одами бўлганлиги, шоирнинг орқасида боғчаси бўлган данғиллама ҳовлисига, боғ-роғлари, ер-сувларига меросхўр эканлигини кўрсатиш эди. Дарҳақиқат; Навоийнинг болалари йўк, иниси Дарвишали Ҳиротга

келмайдиган бўлиб, Хуросондан чиқиб кетган, Мирҳайдар шаҳид бўлган. Навоийнинг ҳовлисини суюкли ўғли Музаффарга васийқа қилиб беришни кўнглидан ўтказиб қўйган Хусайн Бойқаро мархумнинг «уч» ши жуда катта қилиб ўтказишга бел боғлади, у икки юз эллик қўй ва етмиш бешта от сўйдириб, фақир у фуқарога ош торттирди, дуойи фотиҳадан сўнг, юрагининг чигилини ёзиш учун тахтиравонига ўтириб, «Боги жаҳон оро»га йўл олди.